
R G B WH GR BL
Grey Scale #13
C M Y K
DANES-PICTA.COM
A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19
D. 41817
Colour Chart #13
Blue
Cyan
Green
Yellow
Red
Magenta
White
3/Color
Black
Inches
Centimetres
DANES-PICTA.COM

D. 41817

DZIEJE CZASÓW NOWOŻYTNYCH.

Wyłączono
ze zbiorów
BUW

Druk F. Csernáka, Krakowskie-Przedmieście 60.

HISTORJA POWSZECHNA

opowiedziana i zaopatrzona pytaniami

PRZEZ

Henryka Wernica.

III.

CZASY NOWOŻYTNE

WARSZAWA.
NAKŁADEM KSIĘGARNI
Teodora Paprockiego i S-ki.
41. Nowy-Świat 41.
1900.

93(100)
DUBLET
ab 4g. 26.4.84
15.III.47 H.M.

D.41817

Дозволено Цензурою.
Варшава, 27 Іюля 1899 года.

10108/1

D-5
22.5.45

WSTĘP.

Wszelkie zmiany w życiu społecznem dokonywają się stopniowo, nieznacznie, pomału; nie można zatem ściśle oznaczyć roku, kiedy rozpoczyna się nowa epoka, a kończy poprzednia. Lecz ponieważ, chcąc być jasnym w wykładzie dziejów, należy je rozpoczynać od wydarzenia, mającego znaczenie dla całego świata, przeto powszechnie za początek dziejów nowożytnych przyjmujemy *odkrycie Ameryki* w roku 1492.

Na przełomie wieków starożytnych mówiliśmy o wielkich przewrotach w ludzkości. Na ruinach państwa rzymskiego sadowiły się różne narody i ustępowały miejsca coraz nowym przybyszom. Przesuwały się one po widowni świata, jak obrazy w kalejdoskopie, z tą jednakże różnicą, iż jedne znikały bez śladu, drugie stale się osiedlały na obszarach, dawniej do Rzymian należących, i z czasem utworzyły nowe potężne państwa.

Takich gwałtownych zmian nie widzimy na wstępie do dziejów nowożytnych. W epoce tej

rozpatrujemy też same narody, lecz gdy poprzednio rozwijały się one oddzielnie, w czasach, o których mowa, wchodzą w ściślejsze z sobą stosunki, co zniewala nas do uważania wieków nowożytnych za epokę całkowicie różną od poprzedniej. Przyczyniło się do tego wiele zdarzeń i wypadków, które nastąpiły już to pod koniec wieków średnich, już to na zaraniu wieków nowożytnych.

Wspomnieliśmy o nich powyżej nieco ogólnikowo, uważamy wszakże za potrzebne przypatrzeć się im bliżej. Do nich należy wynalezienie kompasu, czyli busoli, w wieku XIV.

Przed wynalezieniem *busoli* rzadko kto ośmielał się puszczać na pełne morze, prowadzono więc żeglugę nadbrzeżną. Busola uwolniła żeglarzy od trzymania się brzegów, gdyż spoglądając na igiełkę magnesową, zawsze wiedzieli dokładnie, w jakim płyną kierunku. Niewielki ten przyrząd posłużył śmiałym marynarzom do odkrycia wielu wysp, a wreszcie do *odkrycia Ameryki i drogi morskiej do Indyi Wschodnich*. Odtąd człowiek zaczął coraz więcej ufać sobie, umysł jego spotężniał i stał się zdolniejszym do coraz większego polotu. Poznano obce kraje, nieznanych ludzi i tak różną przyrodę, co wzbogaciło wiadomości geograficzne i przyrodnicze.

Z nowoodkrytych krajów sprowadzano do Europy nieznane dotąd produkty, uprzyjemniające życie, z niemi wzrosły nowe potrzeby, które pobudziły rękodzieła i przemysł do nowych wysiłków. Handel wynalazł sobie nowe drogi zbytu, z nim podnosił się w jednych krajach dobrobyt, w drugich upadał.

Drugim ważnym wypadkiem, poprzedzającym wieki nowożytne, było *wynalezienie prochu*.

Znany miał on być oddawna w Chinach, później prawdopodobnie przejęli go od Chińczyków Arabowie i używali do ogni sztucznych. Za wznowiciela tego wynalazku uważać należy zakonnika franciszkańskiego, Bertolda Szwarca, zajmującego się alchemią w Bryzgowii (Breisgau, w dzisiejszem W. Ks. Badeńskiem).

Bertold Szwarc miażdżył pewnego razu w moździerzu węgiel kamienny, saletrę i siarkę, a gdy nakrył go kamieniem, wskutek przypadkowego zapalenia się mieszaniny nastąpił wybuch i kamień z ogromną siłą uderzył o sufit.

Wkrótce zastosowano siłę palną prochu na wojnie, gdy chodziło o zburzenie murów, opasujących miasta i fortece. Z wielkiej żelaznej broni, podobnej do moździerzy, poczęto wyrzucać pociski kamienne, następnie zaś żelazne. Po pewnym czasie weszły w życie wielkie działa, czyli, jak je nazywano, puszki piorunujące ogromnych rozmiarów.

W roku 1378 odlano w Augsburgu trzy działa, z których największe wyrzucało na 1,000 kroków kamienie, ważące 127 funtów, średnie 70 funtów, a najmniejsze 50 funtów. Takich wszakże dział, z powodu ich ogromu, nie można było używać na polu bitwy; poczęto zatem odlewać mniejsze działa, a później żelazne rury, łatwiejsze do noszenia, z których strzelano za pomocą lontu.

Wspomniano już w dziejach wieków średnich, jak wielka stąd zaszła zmiana w sztuce wojowania. Zamki rycerzy nie mogły oprzeć się działom, miotającym ogromne pociski; osobista siła

i odwaga mniejsze miały już znaczenie wobec dalekonośnej broni palnej. Rycerzów zastąpili najemnicy, służący pieszo. Odtąd prowadzono wojny większemi masami ludzi, pozostającymi pod rozkazami jednego wodza; tak zatem z konieczności powstała i wykształciła się sztuka wojenna. Z czasem zaprowadzono wojsko stałe, co podniosło i spotęgowało władzę monarszą.

Trzecim, równie ważnym wynalazkiem, było wynalezienie druku, które zawdzięczamy Janowi Guttenbergowi.

Przed wynalezieniem druku odbijano już wprawdzie karty do grania, wizerunki świętych, częstokroć z długiemi podpisami, z deseczek, na których je wyrzynano, a nawet drukowano całe książki, rzeźbiąc każdą stronę na oddzielnej deseczce; ale była to praca mozolna i powolna, a deseczka ścierała się po odbiciu pewnej liczby egzemplarzy.

Po roku 1450 Jan Guttenberg począł wyrzynać każdą literę na oddzielnych słupkach; z pojedynczych tych słupków, zwanych dziś czcionkami, składał wyrazy i rozbierał po wydrukowaniu. Pomysł swój wprowadził w wykonanie w Sztrasburgu, wszakże nie wydrukował żadnej książki; dopiero w kilka lat później, przybywszy do Moguncyi, zawiera współkę z bogatym jubilerem, Fustem, czy też Faustem, oraz z Szeferem, dobrym kaligrafem, umiejącym wyrzynać piękne litery.

Pierwszem wielkiem dziełem, które wyszło z tej drukarni, było *Pismo święte* w trzech tomach, ukończone

w roku 1456. W roku następnym wyszedł *Psałterz*, to jest zbiór psalmów, na którym po raz pierwszy zamieszczono rok wydania i nazwisko drukarza. Dzieła te wszakże nie zostały wydane nakładem i staraniem Guttenberga, gdyż nie należał on już do spółki; Faust zażądał od niego zwrotu pożyczonych pieniędzy i na mocy wyroku sądowego zabrał mu całą drukarnię. Nie korzystał więc Guttenberg ze swego wynalazku, któremu poświęcił całe swe mienie i życie, lecz imię jego słynąć będzie po wszystkie czasy. Guttenberg spędził resztę żywota na dworze biskupa Mogunckiego i zmarł w roku 1467, podczas gdy Faust z Szeferem prowadzili dalej drukarnię.

Z początku wynalazek druku trzymano w tajemnicy, lecz gdy podczas procesu Fausta z Guttenbergiem drukarnia czynną być przestała, wielu robotników rozeszło się po Niemczech i, uważając się za zwolnionych od dotrzymania tajemnicy, założyło drukarnie w kilku miastach okolicznych. Więcej jeszcze upowszechniło się drukarstwo po zdobyciu Moguncyi w roku 1462. Drukarze rozbiegli się po Francyi, Niemczech, Włoszech, Polsce i Węgrzech, a sztuka drukarska stała się własnością całego świata ucywilizowanego.

Wynalezienie druku otworzyło nowe źródła kształcenia się. Z powodu nizkiej ceny, książki stały się przystępnemi dla wszystkich, każdy więc mógł z nich czerpać oświatę.

Tembardziej było na czasie wynalezienie druku, iż prawie jednocześnie nanowo rozkwitły nauki, albowiem po zdobyciu przez Turków Konstantynopola w roku 1453, wielu uczonych gre-

ckich przeniosło się do Włoch, krzewiąc tam znajomość języka i kultury greckiej, i budząc do niej zamiłowanie. Uczeni ci przyjęli nazwę *Humanistów*, to znaczy ludzi wykształconych na greckiej filozofii, wymowie, poezyi, czyli wszystkich naukach, mówiących bezpośrednio o człowieku (łaciński wyraz *homo* znaczy człowiek, a *humanus* — dotyczący człowieka — ludzki).

Znajomość literatury greckiej wznowiła zamiłowanie do literatury łacińskiej, które upowszechniło się niebawem we wszystkich krajach europejskich i przyczyniło do obudzenia umysłów z uśpienia, a z czasem pobudziło do nowego postępu we wszystkich gałęziach wiedzy ludzkiej.

Powtórzenie.

Dlaczego nie można ściśle oznaczyć daty, w której rozpoczyna się nowa epoka, a kończy poprzednia? Co przyjmujemy za początek wieków nowożytnych? Czem różni się początek wieków nowożytnych od początku wieków średnich? Co zniewala nas do uważania wieków nowożytnych za epokę całkiem różną od poprzednich? Jakie następstwa wynikły z wynalezienia busoli? Opowiedz o wynalezieniu prochu. Jaka była pierwotna broń palna? Jakie były następstwa użycia prochu na wojnie? Jaka zmiana zaszła w prowadzeniu wojny? W jaki sposób odbijano ryciny i książki przed wynalezieniem druku? Jaka niedogodność wynikała z takiego postępowania? Kto i kiedy zaczął wyrzynać oddzielne litery? Kogo przyjmuje Guttenberg do spółki? Jakie dzieła najprzód wydrukowano? W czyjej drukarni wyszły one? Gdzie Guttenberg zakończył życie? Kiedy powstały drukarnie w miastach okolicznych? Co było powodem większego jeszcze rozpowszechnienia się

drukarstwa? Co było powodem nowego rozkwitu nauk we Włoszech? Jakich uczonych nazywano Humanistami? Jakie były następstwa upowszechnienia znajomości literatury starożytnej?

OKRES I.

Od odkrycia Ameryki do pokoju Westfalskiego, to jest od 1492—1648 roku.

Odkrycie drogi morskiej do Indyi Wschodnich (1498 r.).

Portugalczykowie, pokonawszy Maurów w swoim kraju, postanowili zagarnąć posiadłości ich afrykańskie; przenieśli zatem wojnę na brzegi Afryki i zdobyli miasto *Ceutę*. Widząc wszakże niepodobieństwo zawojowania ogromnego ich państwa, zwrócili całą swą uwagę na odkrycia morskie.

Wspomniano w dziejach wieków średnich, iż jeden z książąt domu panującego w Portugalii, Henryk, zwany *Żeglarzem*, żyjąc zdala od dworu, w samotnej willi nad brzegiem morza, urządził tu jakoby *instytut geograficzny*, w którym gromadził mapy i opisy podróży, a dla ułatwienia żeglugi budował lekkie statki bezpokładowe, zwane *karawelami*, które wypożyczał śmiałym awanturnikom morskim. Do jego czasów nikt nie odwa-

żył się przepłynąć przylądka afrykańskiego, zwanego po portugalsku *Nun*, to jest *nie*. W roku 1419 kilku żeglarzy portugalskich, zagnanych burzą, odkryło wyspę *Maderę*, zarosłą odwiecznym lasem. Po jego spaleniu (płonął przez lat 7) zasadzono winogrona z Cypru i trzcinę cukrową z Sycylii, które wybornie się udały w gruncie żyznym, pomieszanym z popiołem.

W kilka lat później żeglarze portugalscy opłynęli przylądek *Bojador*, skąd przywieźli róże; następnie dotarli do *Senegambii*, sprowadzili z niej proszek złoty, piżmo, kość słoniową, imbir rajski, zastępujący pieprz, i inne produkty. Odtąd następują coraz liczniejsze odkrycia na wschodniem wybrzeżu Afryki; głównym wszakże celem Portugalczyków było wynalezienie drogi do Indyi Wschodnich.

Od najdawniejszych czasów Indye słynęły z wybornych roślin, korzeni, tkanin i przeróżnych towarów. Stąd za pośrednictwem innych narodów sprowadzali Grecy i Rzymianie różnorodne produkty; w wiekach średnich przywłaszczyły sobie ten handel miasta włoskie, szczególniej Wenecya, Genua i Piza. Zabierały one towary indyjskie z Konstantynopola, Aleksandryi i innych portów morza Śródziemnego, do których je sprowadzano lądem i wodą. Wszakże taki handel miał wielkie niedogodności. Towary, sprowadzane karawanami, musiały przechodzić przez kraje zamieszkałe przez plemiona rozbójnicze, które nieraz na nie napadały; przytem przeładowywanie towarów z lądu na morze lub z morza na ląd pociągało za sobą znaczne wydatki. Daleko zyskowniejsze byłoby dostarczanie towarów morzem wprost z Indyi do Europy. Nie znano wszakże drogi morskiej, wiodącej do tego kraju. Portugalczykowie ro-

zumieli dobrze, iż z odkrycia tej drogi spłyną na nich nieobliczone korzyści.

Po wspomnianych powyżej podróżach przepłynęli *równik*, co było jednem z największych przedsięwzięć owego czasu; powszechne bowiem było mniemanie, że morze pod równikiem w ustawicznem znajduje się wrzeniu, że z powodu wielkiego gorąca okręty mogą się tam zająć płomieniem lub rozpaść na kawałki. Przypuszczano dalej, że w morzu podzwrotnikowem pływają potwory olbrzymie, pochłaniające okręty z całą ich załogą; to znów, że morze porasta tam tak wysokiem i gęstem sitowiem, iż okręty wydobyć się z niego nie zdołają, a wreszcie, iż pełne jest gęstej masy galaretowatej, po której płynąć niepodobna.

Po śmierci księcia Henryka *Żeglarza* w roku 1460 ostygł na czas niejaki zapał do odkryć, lecz król portugalski *Jan II* w roku 1481 podjął jego plany i rozwinął czynność nadzwyczajną. Wybudował on w *Gwinei* niewielką forteczkę, a założywszy tu kolonię portugalską, wysłał na południe Afryki słynnego żeglarza, *Bartłomieja Diaz*, z kilku okrętami. Diaz, nie wiedząc o tem, opłynął południowy kraniec Afryki, i byłby może dotarł do Indyi, gdyby osada okrętowa nie zniewoliła go do powrotu, podczas którego zbliżył się do południowego przylądka Afryki i nazwał go *przylądkiem Burz*, ponieważ flotyla jego o mało tu rozbita nie została. Wszakże król Jan II nadał temu przylądkowi nazwę przylądka *Dobrej Nadziei*, spodziewając się, że wreszcie odnaleziona zostanie droga do Indyi Wschodnich.

Istotnie w kilkanaście lat później, za następcy Jana II, *Emanuela Wielkiego*, zamiar ten zo-

stał urzeczywistniony. W roku 1498 *Vasco de Gama*, opłynąwszy przylądek Dobrej Nadziei, żeglował przez czas niejaki w pobliżu *wschodniego brzegu Afryki*, następnie zwrócił się na wschód i dotarł do miasta *Kalikut*, leżącego w Indyach na wybrzeżu *Malabarskiem*.

Odtąd Portugalczykowie przywłaszczyli sobie wyłącznie handel z Indyami i stali się pierwszą potęgą morską w Europie. Flota ich panowała na wszystkich morzach od wschodniego brzegu Afryki do wybrzeży Indyi Wschodnich. W Indyach zdobyli wiele posiadłości, których stolicą była *Goa*. W tych wyprawach wsławiło się szczególnie dwóch bohaterów: *Franciszek Almejda* i *Alfons Albukerke*.

W wieku XVII *Holendrzy* odebrali Portugalczykom nietylko handel z Indyami, lecz zdobyli większą część ich posiadłości. Dziś całe niemal Indye należą do korony angielskiej.

Powtórzenie.

Jakie miasto zdobyli Portugalczykowie na brzegach Afryki? Dlaczego zwrócili całą swą uwagę na odkrycia morskie? W jaki sposób Henryk, zwany Żeglarzem, popierał odkrycia morskie? Jaki przylądek portugalski był krańcem żeglugi? Kiedy odkryto wyspę Maderę? Co zasadzono na Maderze? Skąd przywieziono do Europy róże? Skąd proszek złoty, kość słoniową? Jaki był główny cel Portugalczyków? Kto w wiekach starożytnych sprowadzał produkty indyjskie do Europy? Kto w wiekach średnich? Jaką niedogodność miał dotychczasowy handel z Indyami? Dlaczego przepłynięcie równika uważać należy za jedno z najtrudniejszych przedsięwzięć owego czasu? Kiedy ostygł zapał do odkryć?

Kto podjął plany Henryka Żeglarza? Co założył Jan II w Gwinei? Kogo wysłał na opłynięcie Afryki? Dlaczego Bartłomiej Diaz nie odkrył drogi do Indyi Wschodnich? Jak nazwał on południowy kraniec Afryki? Jak nazwał go Jan II? Kto odkrył drogę do Indyi Wschodnich i kiedy? Do jakiego portu afrykańskiego zawinął Vasco de Gama? Które miasto było stolicą posiadłości portugalskich w Afryce? W którym wieku Holendrzy opanowali handel z Indyami? Do kogo dziś należą Indye Wschodnie?

Odkrycie Ameryki.

(r. 1492).

Na kilka lat przed odkryciem drogi do Indyi Wschodnich *Krzysztof Kolumb*, żeglarz w służbie hiszpańskiej, odkrył Amerykę w roku 1492.

Kolumb, rodem z Genui, od 14-go roku życia żeglował po różnych morzach i zwiedził nawet brzegi Islandyi. Później poślubił córkę słynnego żeglarza portugalskiego, *Perestrello*, po którym odziedziczył różne mapy i notatki z podróży. Zaczerpnięte z nich wiadomości podsyciły w nim chęć do odkrycia nieznanych krajów.

Nie wiedziano wprawdzie w wiekach średnich tak dokładnie, jak dzisiaj, że ziemia ma postać kulistą; lecz wielu żeglarzy podzielało zdanie, iż *ziemię opłynąć można*. Tego samego przekonania był Kolumb i wierzył mocno, że do Indyi Wschodnich dostać się można, płynąc zarówno w kierunku wschodnim, jak i zachodnim. Przypuszczał on, że na obszarze wodnym, zalegającym całą

przestrzeń pomiędzy Europą a Indyami, leżeć musi kraj nieznany. Utwierdzili go w tem żeglarze portugalscy, którzy opowiadali, iż w znacznej odległości od brzegów afrykańskich złowiono trzcinę, pnie drzew nieznanej postaci, oraz dwa trupy ciemnej barwy, które przypłynęły z zachodu do wysp Azorskich.

Wszakże Kolumb myślał jedynie o odkryciu drogi do Indyi Wschodnich. Jako Genueńczyk, zwrócił się najprzód do rządu genueńskiego, prosząc o powierzenie mu kilku okrętów na zamierzoną wyprawę; lecz nie otrzymał nawet posłuchania, gdyż uważano go za człowieka chorego, dotkniętego jakąś dziwną manią. Udał się zatem do króla portugalskiego, Jana II, ale i tu nie lepiej mu się powiodło. Portugalczykowie, wyłudziwszy od niego plan wyprawy, wysłali potajemnie żeglarzy, lecz ci, nie natrafiwszy na ląd, wkrótce powrócili do Portugalii.

Następnie Kolumb wybrał się na dwór Ferdynanda aragońskiego i Izabelli kastylskiej, a jednocześnie wysłał brata swego do Anglii, aby probował, czy mu się nie uda namówić do tej wyprawy króla angielskiego, Henryka VII. Przez długi czas kołatał wszędzie napróżno i dopiero po 18 latach, mianowicie po zdobyciu Grenady, królowa Izabella przystała na jego prośbę i mianowała go jednocześnie wielkim admirałem wszystkich mórz, wicekrólem wszystkich krajów, jakie odkryje, a nadto przyrzekła mu dziesiątą część dochodów ze wszystkich nowoodkrytych krajów.

Dnia 3 sierpnia 1492 roku wypłynął Kolumb z portu Palos w Andaluzyi, z trzema niewielkiemi karawelami, z których dwie dostarczyła mu królowa. Zawinął do wysp Kanaryjskich, gdzie czas niejaki zatrzymał się, poczem ruszył na zachód, na nieznane morza. Przez pięć tygodni posuwały się okręty wciąż naprzód, ale nie napotkały żadnego lądu. Osady okrętowe, znużone jednostajnością podróży, upadły na duchu i szemrać zaczęły, lecz Kolumb pokrzepiał je i dodawał im otuchy.

Nie opuszczając na chwilę steru, obliczał długość przebytej drogi, lecz trzymał ją w tajemnicy, aby nie przerazić towarzyszów podróży. Osady coraz natarczywiej domagały się powrotu, wszakże błędem jest, jak niektórzy utrzymują, iż podniosły przeciwko niemu bunt i chciały go wrzucić w morze.

Na początku października dostrzeżono pewne znamiona, z których wnosić można było, iż znajdowano się w pobliżu lądu. Ujrzano płynące drzewo, obciążone jagodami czerwonemi, kij wyrzeźbiony i deskę.

Dnia 11 października o 10 wieczorem dostrzegł Kolumb zdala jakieś migocące światełko, które wszakże wkrótce zgasło, ale o 2-ej po północy 12-go października okręt *Pinto* dał znak wystrzałem armatnim, że wydarzyło się coś nadzwyczajnego, a z masztu dał się słyszeć okrzyk: ląd! ląd! Osady trzech okrętów nie posiadały się z radości. Po pierwszej chwili nieopisanego uniesienia zaintonowano pieśń dziękczynną: *Ciebie, Boże, chwalimy.*

O świcie okręty stanęły przed wyspą, pokrytą bujną roślinnością. Spuszczono łodzie na morze i cała osada przy towarzyszeniu muzyki, z rozwiniętemi chorągwiami wylądowała na brzegu.

Kolumb, przybrany świątecznie, wyskoczył na ląd, trzymając w jednej ręce chorągiew kastylską, w drugiej miecz, i objął uroczyście wyspę w posiadanie w imieniu *korony kastylskiej*. Krajowcy nazywali tę wyspę *Guanahami*, ale

Kolumb nazwał ją *San Salvador*, t. j. wyspą *Zbawiciela*. Była to jedna z wysp *Bahama*, czyli *Lukajskich*.

Kolumb i jego towarzysze mniemali, że przybyli do Indyi, dlatego też wyspy, leżące pomiędzy północną a południową Ameryką, nazwano później *Indyami Zachodniemi*; właściwe zaś Indye zaczęto odtąd nazywać *Indyami Wschodniemi*.

Hiszpanie z ciekawością przyglądali się złotym, cienkim blaszkom, które krajowcy nosili w uszach i nosach; dali im przeto do zrozumienia, że radziby wiedzieć, skąd one pochodzą. Dzicy odpowiadali im gestem, wskazując na południe. Kolumb, popłynąwszy we wskazanym kierunku, napotkał bardzo wiele wysp mniejszych i dwie większe, *Kubę* i *Haiti*, ale i tu nie znalazł jeszcze złota, a gdy się pytał o nie, krajowcy wciąż wskazywali na południe. Wszakże Kolumb nie mógł czynić dalszych poszukiwań, gdyż jedyny okręt, jaki mu pozostał z całej niewielkiej flotyli, skołatany burzą, nie przedstawiał żadnego bezpieczeństwa; postanowił zatem powrócić do Europy. Przed odjazdem zbudował forteczkę na wyspie Haiti, którą nazwał Hispaniolą, t. j. małą Hiszpanią, a pozostawiwszy w niej 39 żeglarzy, powrócił do Hiszpanii.

W drodze zaskoczyła Kolumba straszna burza; wówczas, postradawszy nadzieję ocalenia, opisał swe odkrycia na pargaminie, a umieściwszy go w szczelnie zamkniętej beczce, wrzucił ją w morze, aby w razie jego zgonu ludzkość dowiedziała się o nowym, nieznanym dotąd lądzie. Na szczęście, burza nie rozbiła jego okrętu,

Kolumb zawinął do portu Palos, z którego wypłynął przed siedmiu miesiącami.

Podróż Kolumba do Barcelony, gdzie król i królowa przebywali, była istnym pochodem tryumfalnym. Na widok zbliżającego się Kolumba, Ferdynand powstał z tronu, czego nigdy nie czynił, i w dowód wielkiej łaski dał mu rękę do pocałowania.

Kolumb stał na szczycie pomyślności! Jeszcze w tym samym roku przygotował drugą wyprawę, złożoną z 17 okrętów i 1,500 ludzi, spodziewając się, że tym razem powiedzie się mu wynaleźć tak pożądaną krainę złotodajną. Poczynił wprawdzie w tej podróży wiele nowych odkryć, napotkał *Małe Antylle* i *Jamajkę*, ale nie znalazł krainy, obfitującej w złoto.

Na wyspie Haiti spotkał go wielki zawód. Krajowcy, przywiedzeni do rozpaczy złem obchodzeniem się Hiszpanów, zburzyli założoną przez niego forteczkę i wyrznęli załogę. Na miejscu, gdzie stała forteczka, Kolumb założył miasto. Tymczasem kilku Hiszpanów, nie znalazłszy spodziewanych bogactw, powróciło do ojczyzny i oskarżyło Kolumba o chciwość i różne nadużycia. Dlatego Kolumb po raz drugi opuścił Amerykę i przybył do Hiszpanii, aby usprawiedliwić się osobiście. Wprawdzie król Ferdynand przywrócił mu zaufanie, lecz przygotowanie do nowej wyprawy trwało prawie całe dwa lata, gdyż z powodu nieznalezienia złota ostygł zapał dawny.

Podczas trzeciej podróży Kolumb odkrył wyspy *Trinidad*, niedaleko rzeki *Orinoko*, domyślając się, iż musi wypływać z lądu stałego. Na Haiti znalazł znów nieład i zamieszanie, a gdy chciał przywrócić porządek, oskarżono go w Hiszpanii o większe jeszcze nadużycia, niż poprzednio, wskutek czego Ferdynand wysłał niegodnego dworaka, Bovadillę, aby przeprowadził śledztwo i ukarał winnych. Bovadilla, opierając się na niesłusznych oskarżeniach, rozkazał Kolumba okuć w kajdany i wysłać do Hiszpanii. Ale gdy okręt, wiozący spotwarzonego wielkiego męża, zawinął do Kadyksu, przybył rozkaz królewski, nakazujący zdjąć mu kajdany i postępować z największem uszanowaniem.

Gdy Kolumb stanął przed tronem Ferdynanda, taka zdjęła go żałość, iż, zalawszy się łzami, nie mógł zrazu wymówić ani słowa; lecz po chwili opanował żal swój i bronił się tak wymownie, że Ferdynand odebrał natychmiast Bovadilli powierzoną władzę i rozkazał zwrócić Kolumbowi majątek zabrany.

Atoli Kolumb nie odzyskał dawnej łaski królewskiej, gdyż król, obawiając się go, jako cudzoziemca, mianował namiestnikiem w Haiti Hiszpana.

Kiedy Kolumb stracił łaskę królewską, poczęto zmniejszać jego zasługi. Gdy tedy pewnego razu lekceważono jego odkrycia, twierdząc, że każdy żeglarz mógłby to samo uczynić, Kolumb poprosił, aby zechciano postawić jajko na ostrym końcu. A gdy nikt nie wiedział, jak to uczynić, Kolumb, uderzywszy silnie ostrym końcem jaja, roztrzaskał je trochę i postawił na stole. —Ach! prawda, i my moglibyśmy to samo uczynić—zawo-

łali zebrani.—Niezawodnie—odparł Kolumb—lecz ta pomiędzy nami zachodzi różnica, iż wy moglibyście to uczynić, a ja to uczyniłem.

Po upływie lat dwóch i pokonaniu wielu trudności, otrzymał Kolumb parę okrętów, któremi puścił się na nową wyprawę. Była to z rzędu czwarta i ostatnia podróż jego. Chciał on tym razem koniecznie wynaleźć drogę do Indyi Wschodnich. Odkrycie to obiecywało znacznie większe korzyści od tych, jakie dotąd osiągnięto.

Kolumb, opłynąwszy Haiti, przybył do międzymorza Panama, a nie znalazłszy tu spodziewanej cieśniny, zawinął do Jamajki. Ale krajowcy, zniechęceni do Hiszpanów złem postępowaniem z sobą, nie chcieli mu dostarczyć żywności. Chcąc go wybawić z tej biedy, dwaj dzielni towarzysze jego popłynęli do Haiti w wydrążonych pniach drzewnych, aby prosić o pomoc namiestnika hiszpańskiego; lecz ten przez zazdrość zaledwie po upływie ośmiu miesięcy przysłał mu okręt.

Kolumb, powróciwszy do Hiszpanii, w dwa lata później zakończył życie, w roku 1506, a umierając, rozkazał, żeby kajdany włożono mu do trumny, jako znak niewdzięczności ludzkiej. Pochowano go z przepychem, a później zwłoki jego przewieziono do Hawanny, gdzie dotąd spoczywają w kościele katedralnym *).

*) Po ostatniej wojnie Hiszpanii ze Stanami Zjednoczonymi, zwłoki Kolumba przewiezione zostały do Hiszpanii.

Syn jego, Diego, na mocy układu z koroną kastylską, piastował godność wice-króla na wyspie Haiti.

Wszakże nietylko król Ferdynand odpłacił Kolumbowi gorzką niewdzięcznością; podobnie niewdzięczne okazało się współczesne i potomne społeczeństwo, nie nazwawszy nawet jego imieniem odkrytego przezeń lądu. Obecnie zaledwie niewielka część południowej Ameryki zowie się Kolumbią, cała zaś część świata, odkryta przez niego, nosi nazwę Ameryka, od imienia mieszkańca Florencyi, Amerygo Vespucci, po łacinie Americus Vespucius, który opisał po łacinie kraj, odkryty przez Kolumba.

Powtórzenie.

Kiedy odkryto Amerykę? Kto był Kolumb? Jakie odbył podróże? Co obudziło w nim większą jeszcze ochotę do odkryć? Co było celem jego podróży? Do kogo najprzód zwrócił się ze swemi planami? Jak postąpił Jan II? Do kogo następnie udał się Kolumb? Ile lat musiał oczekiwać na pomoc królowej kastylskiej? Jaką otrzymał godność? Kiedy i skąd wypłynął? Dokąd najprzód zawinął? Opowiedz o pierwszej jego podróży. Kiedy ujrzano pierwszą wyspę amerykańską? Jak nazwał Kolumb wyspę Guanahani? Dlaczego wyspy, leżące pomiędzy Ameryką północną a południową, nazwano Indyami Zachodniemi? Co nęciło szczególniej Hiszpanów? Które wyspy opłynął Kolumb? Dlaczego nie ośmielił się puszczać na dalsze poszukiwanie krainy złotodajnej? Co uczynił przed odjazdem do Hiszpanii? Na jakie niebezpieczeństwa był narażony, jadąc z powrotem? Ile miesięcy trwała pierwsza jego podróż? Jak przyjęto go w Hiszpanii? Które wyspy odkrył podczas drugiej podróży? Co znalazł na wyspie Haiti? O co oskarżo-

no go w Hiszpanii? Jak postąpił z nim król Ferdynand? Jak długo trwało przygotowanie do nowej wyprawy i z jakiego powodu? Którą wyspę odkrył Kolumb podczas trzeciej podróży? O co go znów oskarżono? Kogo wysłał Ferdynand na śledztwo? Jak postąpił Bovadilla? Co uczynił Ferdynand, gdy okręt, wiozący Kolumba, zawinął do Kadyksu? Opisz widzenie się Kolumba z Ferdynandem. Kogo mianował Ferdynand namiestnikiem w Haiti i dlaczego? Opowiedz o jajku Kolumba. Jaki był cel czwartej podróży Kolumba? Dokąd przybył w tej podróży? Jakie było położenie jego na Jamajce? Jak długo musiał czekać na karawelę? Kiedy zakończył życie? Jaką godność piastował syn Kolumba, Diego? Dlaczego ląd, odkryty przez Kolumba, nie nosi jego nazwy?

Osiedliwszy się na wyspach, odkrytych przez Kolumba, Hiszpanie coraz dalsze czynili wycieczki. W roku 1519 *Ferdynand Kortez* odkrył i zdobył dla korony hiszpańskiej państwo *Meksyku*, w kilka lat później *Franciszek Pizaro* zdobył złotodajne *Peru*, wkrótce zaś potem *Almagro — Chili* (Czili).

Długo jeszcze mniemano, że kraje, odkryte przez Kolumba, stanowią część Indyi Wschodnich; dopiero gdy *Balboa* w roku 1513 zwiedził międzymorze *Panama* i na zachodnim jego brzegu ujrzał ocean Wielki, czyli Spokojny, przekonano się, że ląd ten stanowi oddzielną część świata. Bardziej jeszcze utwierdziła w tem podróż *Magellana* naokoło świata w 1519 roku.

Ferdynand Magellan, Portugalczyk w służbie hiszpańskiej, przepłynął na południe Ameryki cieśninę, zwaną od jego imienia *Magellańską*. Zginął on wprawdzie na wyspach *Filipińskich*, lecz towarzysze jego po

wielu trudnościach opłynęli przylądek *Dobrej Nadziei* i powrócili do Europy, żeglując wciąż na zachód. Podróż ta trwała lat trzy.

Nie wszyscy mieszkańcy Ameryki byli ludźmi nawpół dzikimi, podobnymi do tych, jakich znaleziono na wyspie San-Salvador. Na stałym lądzie Ameryki istniały już narody, posiadające dosyć wysoką cywilizacyę. Wykształceniem społecznem odznaczało się państwo *Azteków* w Meksyku, *Inkasów* w Peru i Quito (Kwito); lecz oba wkrótce stały się pastwą nieludzkiego postępowania chciwych złota hiszpańskich przybyszów.

Meksyk i Peru posiadały własną cywilizacyę, mieszkańców ich nie można zaliczyć do napół dzikich plemion, zasiedlających inne części Ameryki. Awanturnicy hiszpańscy, którzy zdobyli oba te kraje, nie mogli wyjść ze zdumienia na widok pięknych, wspaniałych pałaców, świątyń i ładnych domów mieszkalnych o płaskich dachach.

Meksykanie przyodziewali się w tkaniny bawełniane, zdobne nieraz w drogocenne kamienie. Znali oni sztukę malowania, wyrabiali różne naczynia ze złota i srebra, szczególnie zaś piękna była ich mozaika, układana z piór ptasich; pomimo tego, wyznawali grube bałwochwalstwo. Na ofiarę bożkom poświęcali nieprzyjaciół i spożywali ich ciała. Meksykanie posiadali narzędzia muzyczne, kotły i rogi zakrzywione, używane podczas boju i uroczystości religijnych.

Miasto Meksyk leżało na wyspie pośród jeziora i połączone było z prawym brzegiem kilku groblami. Władał niem i okolicą panujący, któremu mieszkańcy oddawali cześć wielką.

Podobną cywilizacyę posiadało Peru. Wszystko to

świadczy o starożytności cywilizacyi meksykańskiej i peruwiańskiej.

Pomimo surowego rozkazu królowej kastylskiej, Izabelli, nakazującej, ażeby z mieszkańcami nowoodkrytych krajów postępowano z wielką łagodnością, Hiszpanie zmuszali ich do uciążliwej pracy górniczej, dobywania kruszców drogocennych, a co gorsza, rozpajali wódką, bardzo dla nich szkodliwą, wskutek czego powymierały całe plemiona. A gdy zabrakło krajowców, do robót górniczych zaczęto sprowadzać z Afryki murzynów, nawykłych do podzwrotnikowych upałów. Tak utworzył się ohydny handel niewolnikami, który dopiero w naszem stuleciu został zniesiony.

Należałoby spodziewać się, że Hiszpania powinna była odnieść ogromne korzyści z odkrycia Ameryki. Istotnie, z początku szczególniej olbrzymie skarby spływały do tego kraju; ale Hiszpanie, oparłszy swój dobrobyt na robocie niewolników, zapomnieli, że jedynem źródłem bogactwa jest praca — zgnuśnieli, zniewieścieli i zleniwieli.

Olbrzymie skarby przeszły do innych narodów, a Hiszpania zbiedniała i wyludniła się. Karol V utworzył z kolonii hiszpańskich w Ameryce trzy wicekrólestwa: *Meksyk*, *Peru* i *Nową Grenadę*, do których potem przyłączono czwartą, *La Plata*, oraz cztery generalne kapitanaty: *Guatemala*, *Karakas*, *Chili* i *Honduras*.

Oprócz Hiszpanów, niektóre jeszcze inne narody przyczyniły się do odkrycia lądu amery-

kańskiego. Wenecyanin *Cabotti* (Kaboti) w służbie Henryka VII, króla angielskiego, odkrył w roku 1498 *wschodni brzeg Ameryki północnej*, znany już w wiekach średnich, lecz później zapomniany. A gdy Anglia nie korzystała z tego odkrycia, Francuzi zajęli w roku 1510 *Newfoundland* (Niufaunland) i *Kanadę*.

W roku 1500 Portugalczyk *Cabral* (Kabral), płynąc do Indyi Wschodnich, zagnany burzą, odkrył *Brazylię* i zajął ją dla korony portugalskiej.

Powtórzenie.

Kto zdobył Meksyk? Kto Peru? Kto Chili (Czili)? Co przekonało, że kraje odkryte przez Kolumba nie stanowią Indyi Wschodnich? Kto odbył pierwszą podróż naokoło świata? Opowiedz ją. Które narody w Ameryce posiadały dosyć wysoką cywilizacyę? Jak królowa Izabella kazała postępować z mieszkańcami odkrytych krajów? Jak postępowali z nimi Hiszpanie? Kim zastąpili krajowców Ameryki? Jakie korzyści odniosła Hiszpania z odkrycia Ameryki? Jaką złą stronę miało dla niej to odkrycie? Co wynikło z niedobrego postępowawania Hiszpanów z krajowcami? Kiedy handel niewolników został zniesiony? Na ile wicekrólestw podzielono odkryte kraje w Ameryce? Na ile generalnych kapitanatów? Jaki kraj odkrył wenecyanin Cabotti? Jaki kraj odkrył portugalczyk Cabral?

Karol V i Franciszek I.

Po śmierci cesarza Maksymiliana I dwaj monarchowie ubiegali się o koronę niemiecką:

wnuk jego, *Karol I, król hiszpański*, z rodu Habsburgów, i *Franciszek I, król francuski*. Obaj łożyli wielkie sumy na zjednanie sobie elektorów, stąd powstały dwa stronnictwa; wkrótce wszakże wytworzyło się jeszcze trzecie, które ofiarowało koronę księciu saskiemu, *Fryderykowi Mądremu*. Fryderyk wymówił się wiekiem sędziwym i zalecił Karola habsburskiego, jednego z dwóch współzawodników. Karol odbył koronacyę w Niemczech dopiero w roku następnym 1519, i znany jest jako cesarz niemiecki pod nazwą *Karola V*.

Był on jednym z najpotężniejszych władców chrześcijańskich; należała do niego nietylko Hiszpania wraz z krajami odkrytemi w Ameryce, lecz Niderlandy, Neapol, Sycylia i Sardynia, nadto posiadłości Habsburgów: Tyrol, Styrya, Karyntya i Kraina, których rządy powierzył młodszemu bratu swojemu, Ferdynandowi. Słusznie zatem mówili Hiszpanie, iż w krajach ich monarchii nigdy słońce nie zachodzi.

Gdy Karol V zasiadł na tronie niemieckim, posiadłości jego z trzech stron otaczały Francyę; że zaś rościł prawo do Burgundyi, przyłączonej do Francyi za Ludwika XI, oraz do Księstwa Medyolańskiego, stał się podwójnie niebezpiecznym. Takie były powody do długoletnich wojen pomiędzy Karolem V i Franciszkiem I. One to nie dozwoliły Karolowi V zwrócić całej baczności na reformacyę, szerzącą się w Niemczech.

Ostatecznym wynikiem tych wojen było, że Karol zatrzymał *Medyolan, Neapol, Sycylię* i *Sardynię*, lecz księstwo *Burgundzkie* pozostało przy Francyi.

Podczas pierwszej wojny (od 1521—1525) Karol wysłał swe hufce do Medyolanu, aby wygnać Francuzów, którzy go zajęli, i pokonał ich w roku 1522. Francuzi opuścili Medyolan i Włochy; wkrótce wszakże Franciszek usiłował powtórnie zdobyć to księstwo, ale pokonany pod *Romagnano* (Romaniano), po raz drugi opuścił Włochy. W bitwie pod Romagnano poległ słynny rycerz francuski, Bayard, *rycerz bez strachu i zmazy*. Gdy dowódca wojska cesarskiego, rodem Francuz, konetabl Bourbon, ujrzał pod drzewem umierającego Bayarda, rzekł do niego ze łzami w oczach: Szlachetny Bayardzie! jakże cię żałuję! Na to odpowiedział mu Bayard: Nie ja jestem godzien pożałowania, lecz ty, gdyż zdradziłeś swą ojczyznę!

Po bitwie pod Romagnano wojska niemieckie napadły na południową Francyę, splądrowały Prowancyę, lecz napotkawszy silny opór, cofnąć się musiały. Franciszek I w odwet za to najechał Włochy, zdobył *Medyolan*, oprócz fortecy, i przez kilka miesięcy oblegał *Pawię*. Wkrótce na jej obronę podążyło wojsko cesarskie i nastąpiła stanowcza bitwa, w której osobiście dowodził król francuski. Franciszek I, pokryty ranami, przez długi czas bronił się dzielnie i dopiero osłabiony upływem krwi, poddał się namiestnikowi cesarskiemu, który przez uszanowanie na klęczkach przyjął jego szpadę. Wówczas to napisał znany list do matki: *Wszystko stracone, oprócz honoru!* Karol V kazał go sprowadzić do Madrytu, jako jeńca.

W roku 1526 Franciszek I podpisał w *Madrycie* pokój, mocą którego wypuszczono go z niewoli, ale zrzec się musiał *Burgundyi*, wszel-

kich roszczeń do *Włoch*, i dla pewności zobowiązania dać dwóch synów, jako zakładników. Zaledwie jednakże uwolniono go, ogłosił, że nie uważa się za obowiązanego do dotrzymania umowy, jako wymuszonej, tembardziej, iż nie zgadza się ona z przysięgą, jaką złożył podczas koronacyi.

Wybuchła zatem druga wojna (od 1527—1529 roku). Franciszek I zawarł z papieżem i kilku mniejszemi państwami włoskiemi tak zwaną *Ligę świętą*, której celem było wygnanie Niemców z Włoch. Tym razem sprzyjało mu szczęście, gdyż niepłatne wojsko cesarskie bić się nie chciało i zniewoliło wodza swego, konetabla Bourbon, do uderzenia na Rzym. Wojsko niemieckie, zdobywszy Rzym, rabowało przez dni 14. Wydarzały się tu czyny wyuzdanego okrucieństwa, na których wspomnienie wzdryga się serce ludzkie. Sam papież, nie czując się bezpiecznym, schronił się do zamku świętego Anioła i musiał okupić się ogromną sumą pieniędzy. Na wiadomość o tem Karol V przywdział żałobę i nakazał modły za ocalenie papieża.

Tymczasem przybyło wojsko francuskie, wygnało Niemców z Rzymu i zajęło królestwo Neapolitańskie. Przegrana Karola V była niechybna, lecz w armii francuskiej wybuchły choroby, grożące zniszczeniem całego wojska, zatem obie strony wojujące skłonne były do zawarcia pokoju: Franciszek z powodu chorób grasujących w jego wojsku, Karol z powodu grożącej wojny z Turkami i wzmagającej się w Niemczech reforma-

cyi. Zawarto zatem pokój w *Cambray* (Kambre) 1529 r., zwany *pokojem dam*, gdyż dwie niewiasty, ciotka Karola V i matka Franciszka I, pośredniczyły przy układaniu jego warunków. Franciszek zrzekł się roszczeń do Włoch i zapłacił znaczną kwotę za uwolnienie synów, ale zatrzymał Burgundyę.

Powodem trzeciej wojny (od 1536—1538) było, iż książę Medyolanu, *Franciszek Sforza*, umierając bezdzietnie, przekazał Karolowi V księstwo Medyolańskie, do którego znów rościł prawo Franciszek I. Sprzymierzył się on z sułtanem tureckim, *Sulejmanem*, który wysłał flotę do Neapolu, podczas gdy Karol V wkroczył do Francyi. Wojna zakończyła się dziewięcioletnim rozejmem w *Nizzy* (Nicy).

Po upływie czterech lat od zawarcia pokoju w Nizzy rozpoczął Franciszek I *czwartą wojnę* (od 1542—1544), wojując z Karolem w *Niderlandach*; tymczasem Turcy, sprzymierzeni z Franciszkiem, zagrozili bratu *Karola*, *Ferdynandowi na Węgrzech*, a flota turecko-francuska krążyła około zachodnich wybrzeży Włoch. Karol, chcąc ubiedz Franciszka, sprzymierzył się z *królem angielskim*, wkroczył do Francyi, zbliżył się *o dwa dni drogi* od Paryża i zniewolił Franciszka do zawarcia pokoju w *Crepy* (Krepy), według brzmienia którego król francuski raz jeszcze zrzekł się Włoch.

Wyprawa Karola do Tunisu. Pomiędzy drugą a trzecią wojną walczył Karol z państwami rozbójniczemi w Tunisie, gdzie panował *Hairedyn Barbarossa* pod opieką sułtana tureckie-

go. Karol wysłał ogromną flotę, złożoną przeszło z 400 okrętów, pokonał Haireddyna, oczyścił morze Śródziemne z rozbójników morskich i uwolnił przeszło *20 tysięcy chrześcijan* z niewoli.

Powtórzenie.

Kto ubiegał się o koronę niemiecką po śmierci Maksymiliana I? Komu ofiarowało koronę stronnictwo trzecie? Które kraje należały do Karola V? Co mówiono o państwie Karola V? Co było powodem wojen pomiędzy Karolem V a Franciszkiem I? W czem one przeszkodziły Karolowi V? Jaki był ich ostateczny wypadek? Opowiedz przebieg pierwszej wojny. Kto poległ w bitwie pod Romagnano? Co odrzekł umierający Bayard konetablowi Bourbon? Gdzie przegrał bitwę Franciszek I? Co pisał do swej matki po bitwie pod Pawią? Kiedy i gdzie podpisał warunki pokoju? Z jakiego powodu wybuchła druga wojna? Jaki był jej przebieg? Gdzie schronił się papież? Kto wygnał Niemców z Rzymu? Jaki kraj zajęli Francuzi? Jak się zowie pokój, którym zakończyła się ta wojna? Gdzie został zawarty? Jakie były jego warunki? Co było powodem trzeciej wojny? Gdzie się toczyła? Jaki rozejm zakończył tę wojnę? Które kraje były widownią czwartej wojny? Z kim sprzymierzył się Franciszek, z kim Karol V? Jaki pokój zakończył tę wojnę? Kiedy nastąpiła wyprawa Karola do Tunisu i z jakiego powodu? Kto panował w Tunisie? Opisz przebieg tej wyprawy.

Reformacya.

Przeniesienie stolicy papieskiej z Rzymu do *Awinionu* we Francyi, czyli tak zwana *Niewola babilońska papieży*, o czem wspomniano w wiekach

średnich, a później niezgody, wynikłe przy *obiorze* papieży, przyczyniły się do stopniowego upadku karności kościelnej i stały się pośrednim powodem pewnych nadużyć, o których usunięcie starano się napróżno na kilku soborach (w Konstancyi, Pizie i Bazylei). Najbardziej wszakże gorszyło nadużywanie odpustów. Przez odpust rozumiano uwolnienie od kary doczesnej za grzechy, pod warunkiem, iż grzesznik, skruszony żalem, stanowczo się poprawi i odbędzie pokutę według przepisów kościelnych. Później, aczkolwiek nie zmieniono pojmowania odpustów, lecz łatwiej je udzielano za ofiary pieniężne, potrzebne do walki z Turkami, i pokrycie znaczniejszych wydatków kościelnych.

W tym czasie papież Leon X, potrzebując ogromnych sum na dokończenie budowy kościoła św. Piotra w Rzymie, polecił różnym zakonom zbieranie składek w Niemczech; ale Dominikanie, chcąc jaknajwięcej zebrać pieniędzy, ułatwili udzielanie odpustu za złożeniem pewnego datku pieniężnego, co wielu uważało za rzecz niezgodną z przepisami Kościoła, a pomiędzy innymi i Marcin Luter.

Marcin Luter, syn ubogiego górnika saskiego, za młodu uczęszczał do szkoły parafialnej, następnie do szkoły głównej, czyli uniwersytetu w Erfurcie, kształcąc się na prawnika; lecz później postanowił poświęcić się stanowi duchownemu. Wstąpił zatem do klasztoru Augustyanów w Erfurcie, a po dwóch latach otrzymał święcenia kapłańskie. W parę lat później został profesorem filozofii przy uniwersytecie w Wittenberdze, a po powrocie z Rzymu kaznodzieją przy tymże kościele.

W roku 1517 przybył w okolice Wittenbergi Dominikanin *Tecel*, nakłaniający lud w sposób niewłaściwy do korzystania z odpustu. W owych czasach było zwyczajem, że różne zakony, wiodąc z sobą dysputy teologiczne, umieszczały na drzwiach kościelnych zdania, czyli tezy, których bronić zamierzały. Luter, oburzony na Tecla, przybił na drzwiach kościoła w *Wittenberdze* 95 zdań, wyzywając tem niejako do publicznej dysputy o odpustach i ich nadużyciu. Nie myślał wszakże o oderwaniu się od Kościoła, lecz tylko o wyświetleniu niektórych kwestyi spornych; pomimo tego, otrzymał surowy rozkaz stawienia się w Rzymie.

Papież za poręką *elektora saskiego*, w którego posiadłościach leżała Wittenberga, dozwolił Lutrowi usprawiedliwić się w Niemczech ze zdań swoich przed legatem papieskim, Cajetani, ale Luter nie dał się przekonać; później jednakże przyrzekł, iż zaniecha wszelkich sporów teologicznych, byleby przeciwnicy więcej go nie zaczepiali.

Na nieszczęście, zaszła w Lipsku w tym czasie uroczysta dysputa teologiczna pomiędzy *Eckiem*, słynnym profesorem teologii przy uniwersytecie ingolsztackim w Bawaryi, a *Karlsztadtem*, profesorem w Wittenberdze, której przysłuchiwał się Marcin Luter, a zaczepiony przez Ecka, stanął w obronie Hussa, spalonego w Konstancyi. Eck zaskarżył o to Lutra w Rzymie, a papież skazał go na banicyę i spalenie publiczne wszystkich pism jego.

Luter, zamiast się upokorzyć, ulegając krewkiemu swemu temperamentowi, dopuścił się bezprzykładnego czynu: spalił publicznie przed bramą w Wittenberdze bullę papieską i pisma Ecka; a tak zerwał z Kościołem i papieżem. Działo się to w 1520 roku i w następstwie stało się powodem strasznych wojen religijnych, szarpiących Niemcy przez przeszło wiek cały.

Nowoobrany cesarz niemiecki, Karol V, chcąc zażegnać te niesnaski religijne, zwołał sejm do *Wormacyi*, na który zawezwał Lutra, poręczając mu nietykalność jego osoby. Wszakże żadne przedstawienia nie zdołały przekonać Lutra o błędności jego twierdzeń.

Cesarz dotrzymał danego słowa, dozwolił mu odjechać bezkarnie, lecz wydał edykt, skazujący go na *banicyę* wraz ze wszystkimi jego stronnikami, i rozkazał spalić publicznie pisma Lutra, a samego ująć i wydać rządowi cesarskiemu.

Po wyjeździe Lutra z Wormacyi napadło na niego kilku rycerzy i osadziło na zamku w *Wartburgu*. Stało się to za sprawą opiekuna Lutra, elektora saskiego, który na czas jakiś chciał go ukryć przed światem.

Na Wartburgu zajął się Luter przekładem Pisma św., ale niedługo tu pozostał, gdyż zaburzenia, wywołane przez jednego z jego stronników w Wittenberdze, zniewoliły go do powrotu do tego miasta. Tu przez ośm dni gromił z kazalnicy sprawców nieporządku i zmusił do wydalenia się z miasta, poczem powrócił do klasztoru.

W roku 1527 Luter opuścił klasztor, a w następnym poślubił Katarzynę Bora. Umarł w 1546 r. w Eisleben.

Prawie jednocześnie z reformacyą Lutra rozpoczęły się nowatorstwa religijne w Szwajcaryi. Wkrótce po ogłoszeniu 95 zdań przez Lutra, wystąpił w Szwajcaryi *Zwingli* (Cwingli), który, powstając przeciwko odpustom, oderwał się od Kościoła i zmienił sposób odprawiania nabożeństwa. Landgrabia heski, stronnik reformacyi, chcąc połączyć obie te sekty religijne, zaprosił ich przedstawicieli na dysputę religijną do Marburga, lecz gdy przywódcy sekciarstwa zgodzić się nie mogli, powstały dwa wyznania: jedno luterskie, które przybrało nazwę Ewangielików, drugie Zwingliusza, którego wyznawcy zowią się Reformowanymi.

Po Zwingliuszu, poległym w roku 1531 w walce, którą toczyły kantony katolickie z protestanckiemi, stanął na czele reformowanych w Genewie *Calvin* (Kalwin), rodem z Pikardyi.

Wyznanie jego, niewiele różniące się od nauki Zwingliusza, upowszechniło się nietylko we Francyi, Niderlandach, Anglii i Szkocyi, lecz w samych Niemczech znalazło wielu stronników.

Powtórzenie.

Co było powodem osłabienia karności kościelnej? Co najbardziej gorszyło? Co rozumiano przez odpust? Dlaczego połączono odpusty z pewnemi datkami pieniężnemi? Kto był Marcin Luter? Dlaczego przybił 95 zdań na drzwiach kościoła w Wittenberdze? Co miało

na celu ich ogłoszenie? Gdzie rozkazano stawić się Lutrowi? Z jakiego powodu papież pozwolił usprawiedliwić się mu w Niemczech? Co później przyrzekł Luter? Gdzie i pomiędzy kim nastąpiła dysputa teologiczna? Kto oskarżył Lutra przed papieżem? Za co został skazany? Jak postąpił wobec tego? Jakie wynikły stąd następstwa? Gdzie Karol V kazał się stawić Lutrowi? Jaki edykt wydał cesarz w Wormacyi? Kto kazał porwać Lutra? Czem się zajmował Luter na Wartburgu? Co spowodowało wyjazd jego z Wartburga? Dokąd powrócił z Wittenbergi? Kiedy opuścił klasztor? Kiedy się ożenił? Kiedy umarł? Kto poszedł za przykładem jego w Szwajcaryi? Kto chciał zjednoczyć obie sekty religijne? Jakie powstały wyznania? Kiedy zginął Zwingli? Kto po jego śmierci stanął na czele Reformowanych? Gdzie upowszechniło się wyznanie Kalwina?

Zaburzenia w Niemczech.

W tym czasie powstały w Niemczech zaburzenia, które wprawdzie nie były bezpośredniem następstwem reformacyi, lecz pozostawały z nią w pewnym związku. I tak, szlachta i rycerze, na których czele stanął *Franciszek v. Sikingen*, oraz *Ulryk v. Hutten*, korzystając z okoliczności, chcieli ograniczyć władzę książąt, których bulla Karola IV uczyniła prawie niezawisłymi od cesarza, szczególniej zaś pragnęli ograniczyć znaczenie książąt duchownych, aby przywrócić rozluźnioną jedność i potęgę państwa niemieckiego. Ale gdy Sikingen wystąpił zbrojno przeciwko arcybiskupowi Trewiru, książęta nadreńscy zjednoczonemi siłami uderzyli na jego zamek, leżący w pobliżu

Kreuznach. Poległ tu Sikingen w roku 1523, a Hutten, skazany na banicyę, zbiegł do Szwajcaryi, gdzie w tymże roku zakończył życie.

Niezadługo potem wybuchła tak zwana *wojna chłopska*. Oddawna dola ludu wieśniaczego w Niemczech była bardzo opłakana, oddawna zniknęli tak liczni poprzednio chłopi wolni, t. j. zależni jedynie od króla niemieckiego. Książęta i szlachta przywiązała ich do roli. Położenie chłopów bardzo było podobne do położenia dawnych niewolników rzymskich. Musieli płacić ogromne podatki, odrabiać pańszczyznę, nieraz przez sześć dni w tygodniu, a pomimo tego szlachta i panowie niszczyli ich zasiewy podczas polowania.

Z jaką bezwzględnością postępowano z nimi, za dowód posłużyć może, iż w niektórych okolicach podczas lata musieli chłopi przez noc całą biczować wodę, stojącą w rowach zamkowych, aby żaby rechotaniem nie przerywały snu rodziny możnego pana.

Taki ucisk był powodem, iż w wiekach średnich i na początku nowożytnych, jeszcze przed wystąpieniem Lutra, w wielu okolicach Niemiec burzyli się chłopi przeciwko panom; ale te doraźne, częściowe bunty, surowością wkrótce tłumione bywały. Nowatorstwa Lutra i bezkarność, z jaką szerzyły się w Niemczech, przypomniały chłopom dawne ich żądania i zachęciły do nowych zaburzeń. Już w roku 1523 i 1524 chłopi coraz głośniej szemrać zaczęli; wreszcie drobna na pozór okoliczność rozniecila pożar wojny domowej, tem straszniejszej, iż wychodziła z warstwy

narodu najmniej ukształconej. Pewna hrabina rozkazała chłopom zbierać muszle do nawijania przędzy, ale ci jej nie usłuchali, zaczęli zbierać się gromadnie, namówili okoliczne wioski do łączenia się z sobą i oblegli miasto *Donau-Eschingen*.

Arcyksiążę Ferdynand, sprawujący rządy w Niemczech pod nieobecność Karola V, wysłał przeciw nim hufce pod wodzą znanego rycerza Waldburga, który ich uspokoił i namówił do rozejścia się. Wszakże na początku r. 1525 nastąpił ruch nowy, daleko groźniejszy, niż poprzedni. Na jego czele stanęli wieśniacy z opactwa Kempten, a za ich przykładem poszli poddani innych panów duchownych i świeckich, żądając zniesienia poddaństwa, zmniejszenia pańszczyzny, podatków, wolnego wyrębu w lesie, polowania i niektórych innych przywilejów. Ze *Szwarzwaldu* i okolic rozszerzyło się powstanie na północ do *Saksonii*, *prowincyi nadreńskich*, przybrawszy charakter bardzo groźny. Chłopi napadali na miasta i zamki, plądrowali je, burzyli, palili, mordując panów i szlachtę. Ale niesforne gromady chłopskie nie mogły oprzeć się na długo regularnemu wojsku, którem dowodził wspomniany rycerz Waldburg i do którego przyłączyli się różni ościenni książęta. Chłopi ponosili jedną klęskę po drugiej, wreszcie całkowicie rozbici i pokonani zostali. Odwet był straszny i okrutny. Setki chłopów kończyły życie na szubienicy, na stosie, lub padały pod mieczem katowskim. W tej wojnie miało zginąć przeszło 50 tysięcy chłopów, niektórzy zaś doprowadzają ich liczbę do 100 tysięcy.

Północne Niemcy nie były też wolne od tych zawichrzeń, lecz przybrały one tu barwę bardziej religijną. Przywódcą ich był Tomasz *Münzer* (Mincer), marzyciel, który sarkał na Lutra za jego usposobienie umiarkowane. Uważał on chrzest dzieci za nieważny, kazał nanowo chrzcić dorosłych, tworząc nową sektę, zwaną anabaptystami, czyli nowochrzceńcami. Ale niedługie było jego panowanie w tem królestwie bożem, jak je nazywał, gdyż wystąpił przeciwko niemu landgraf heski, *Filip*, pokonał w roku 1525 i skazał na karę śmierci.

W dziesięć lat później przybyli z Holandyi nad Ren inni nowochrzceńcy i założyli w mieście *Monasterze* (Münster) tak zwany *Nowy Syon*, którego królem był krawiec, *Jan* Bokelson z *Lejdy*. Biskup z Monasteru, przy pomocy kilku książąt niemieckich, zdobył to miasto. Król Jan ze swymi stronnikami zakończył życie w strasznych męczarniach w r. 1535.

Powtórzenie.

Czego żądała szlachta? Kto stanął na jej czele? Przeciwko komu wystąpił Sikingen? Gdzie poległ? Gdzie umarł von Hutten? Jaka była dola ludu wieśniaczego w Niemczech? Opowiedz o nadużyciu, jakiego dopuszczano się względem chłopów. Od kiedy datują się bunty chłopskie? Jakie wydarzenie stało się powodem powstania chłopów w roku 1523? Jakie miasto oblegli? Kto ich namówił do rozejścia się? W którym roku nastąpił ruch nowy, daleko groźniejszy? Gdzie się rozpoczął? Czego żądali chłopi? Jaką przestrzeń zajął ruch chłopski? Jakich zbrodni dopuszczali się chłopi?

Kto zakończył wojnę chłopską? Ilu chłopów miało zginąć w tej wojnie? Jaką barwę przybrały zaburzenia chłopskie w północnych Niemczech? Kto był ich przywódcą? Co to byli anabaptyści? Kto wystąpił przeciwko nim? Jak skończył Münzer? Jakie zawichrzenia nastąpiły w dziesięć lat później? W którem mieście nowochrzceńcy założyli t. zw. Nowy Syon? Kto był jego królem? Kto zdobył Monaster? Jaka była dola Jana z Lejdy?

Szerzenie się reformacyi.

Okoliczności sprzyjały szerzeniu się reformacyi. Po sejmie wormacyeńskim Karol V przez lat 8 przebywał w Hiszpanii, a sprawy Niemiec powierzył bratu Ferdynandowi, który, zniewolony do oglądania się na panów niemieckich z powodu coraz groźniejszej postawy, jaką przybierała Turcya, nie pilnował wykonania edyktu wormacyeńskiego. Książęta niemieccy, naśladując tych, którzy, po przechyleniu się na stronę Lutra, wypędzili księży, kasowali klasztory i obracali dobra duchowne na różne cele, coraz bardziej zaczęli sprzyjać reformacyi.

Skorzystał z tego ruchu religijnego wielki mistrz krzyżacki, *Albert*, zdjął suknię zakonną razem z całą kapitułą i za zgodą króla polskiego, Zygmunta I, którego był hołdownikiem, przyjął tytuł *księcia pruskiego*, a tak stał się założycielem nowej dynastyi.

Szybkie postępy reformacyi zaniepokoiły książąt katolickich, którzy, zebrawszy się w *Spi-*

rze (Szpayer) w roku 1529, wydali surowe postanowienie, aby powstrzymano się nadal od wszelkich nowatorstw aż do przyszłego soboru. Przeciwko temu założyli zastrzeżenie, t. j. *protestacyę*, książęta sprzyjający Lutrowi, stąd otrzymali nazwę *protestantów*.

W tej epoce, t. j. w roku 1530, cesarz Karol V, zawarłszy pokój z Francyą, mógł poświęcić więcej czasu na sprawy niemieckie, przybył więc na sejm do *Augsburga*, na którym chciał załatwić najpilniejsze sprawy religijne. Na żądanie jego protestanci podali na tym sejmie obszerny dokument, złożony z 28 artykułów, zatytułowany: *wyznanie ewangielicko-augsburskie*. Wszakże nie zgodzono się na jego przyjęcie, a cesarz, potwierdziwszy edykt wormacyeński, rozkazał powstrzymać wszelkie dalsze nowatorstwa.

Wobec tego książęta protestanccy, a na ich czele *elektor saski*, *Jan*, następca Jerzego, i *landgrabia heski*, *Filip*, razem z wielu książętami zawarli ku wspólnej obronie związek w mieście Szmalkaldzie, zwany stąd związkiem Szmalkaldzkim, w r. 1531. Ale gdy Niemcom groziła nowa wojna z Turkami, cesarz, potrzebując pomocy protestantów, zawiesił wykonanie edyktu wormacyeńskiego i zawarł z nimi pokój w Norymberdze w r. 1532, mocą którego dozwolono ewangielikom odprawiać nabożeństwa aż do nowego soboru.

Taki stan rzeczy trwał do roku 1544, gdy cesarz, ukończywszy wojnę z Francyą, zajął się ostatecznem uporządkowaniem zawichrzeń religijnych w Niemczech. Za jego namową papież

Paweł III zwołał sobór powszechny do *Trydentu*, w Tyrolu, który miał nakłonić protestantów do pewnych ustępstw i powrotu na łono kościoła katolickiego. Ale protestanci nie myśleli o zgodzie, nie przysłali na sobór swoich przedstawicieli, a za rzekomy powód podawali, iż nie mogą ufać bezstronności soboru.

Położenie cesarza było bardzo trudne; nie chciał on oburzyć na siebie wszystkich protestantów, a jednakże nie mógł obojętnie spoglądać na lekceważenie swej władzy przez związek szmalkaldzki; ogłosił tedy, iż nie zamierza wojować ze spokojnymi mieszkańcami, lecz z buntowniczymi książętami związku szmalkaldzkiego, którzy grożą zerwaniem jedności i potęgi państwa. W tym celu porozumiał się z papieżem, oraz książętami duchownymi państwa niemieckiego i skazał na banicyę, t. j. wygnanie, dwóch książąt: *Jana*, *elektora saskiego*, i *landgrabiego heskiego*, *Filipa*. Taki był początek wojny szmalkaldzkiej.

Elektor i landgrabia połączyli się z wojskiem protestanckiem, zebranem w Niemczech południowych, lecz z powodu braku jedności między wodzami bez trudu pokonani zostali przez wojsko cesarskie.

W tym czasie książę *Maurycy saski*, z linii Albertyńskiej, aczkolwiek protestant i członek związku szmalkaldzkiego, wszedł w układy z cesarzem, żądając za odstąpienie sprawy protestantów posiadłości elektora saskiego i czapki elektorskiej, której Jan, jako banita, został pozba-

wiony. Gdy to otrzymał, korzystając z nieobecności Jana, zajął jego księstwo. Ale Jan powrócił do północnych Niemiec, odzyskał swe posiadłości i zabrał znaczną część dzielnicy Maurycego.

Cesarz, pokonawszy protestantów w południowych Niemczech, aczkolwiek chory na podagrę, wyruszył na północ, a połączywszy się z bratem Ferdynandem i księciem Maurycym, zbliżył się do Elby i w roku 1547 stoczył walną bitwę z Janem, elektorem saskim, *pod Mühlbergiem* (Milberg). Elektora Jana wzięto do niewoli i skazano na dożywotnie więzienie. Godność elektora i większą część posiadłości elektorskiej otrzymał książę Maurycy. Nieco później poddać się musiał landgrabia heski.

Karol V był teraz wszechwładnym panem Niemiec, wkrótce wszakże zmieniła się postać rzeczy. Zdradziecki książę Maurycy, rozgniewany na cesarza za *więzienie naczelników* związku szmalkaldzkiego, gotował potajemną zemstę. Zawarł przymierze z królem francuskim, *Henrykiem II*, i razem z innymi książętami zgodził się na ustąpienie mu trzech biskupstw niemieckich: *Metz*, *Toul* i *Verdun*, do czego żadnego nie mieli prawa; poczem wyruszył na cesarza, bawiącego w *Insbruku*, i o mało go nie pochwycił. Karol V, jak mówią, w jednym bucie zbiegłszy przez góry do miasteczka Willach w Krainie, uwolnił elektora saskiego z więzienia i przez brata swego, Ferdynanda, zawarł z protestantami pokój religijny w *Passau*, w r. 1552. Landgrabia Filip

odzyskał swobodę, członków związku szmalkaldzkiego uwolniono od banicyi, a protestanci otrzymali wolność wyznania.

W trzy lata później na sejmie w Augsburgu roku 1555 potwierdzono umowę pasauską, oraz uchwalono, że *od woli* panującego zależy wybór wiary, jaką jego poddani wyznawać mają. Jeśli zatem panujący był katolikiem, wszyscy jego poddani musieli być katolikami; jeśli protestantem — protestantami. Gdyby zaś poddany nie chciał wyznawać wiary swego monarchy, wolno mu było przesiedlić się gdzieindziej. Swoboda zatem religijna służyła tylko panującym. Pokój augsburski kończy epokę reformacyi.

Po ucieczce z Insbruku Karol V niewiele się już zajmował sprawami Niemiec; wydał wprawdzie wojnę Henrykowi II, aby odzyskać Metz, Toul i Verdun, ale wiódł ją niepomyślnie. Miasta te pozostały przy Francyi.

Doznane zawody i cierpienia fizyczne przejęły goryczą Karola V, postanowił zatem zrzec się tronu i spędzić resztę życia w samotności. Oddał synowi swemu i następcy najprzód rządy Medyolanu i Neapolu, później Niderlandów, a wreszcie Hiszpanii. Państwem niemieckiem oddawna rządził już Ferdynand.

Karol, zrzekłszy się tylu koron, osiadł w klasztorze *św. Justa* w Hiszpanii i poświęcił się praktykom religijnym, ogrodownictwu i mechanice. Tak spędził ostatnie dwa lata swego życia.

Opowiadają, że pewnego razu, położywszy się do trumny, kazał zanieść ją do kościoła i odprawić nad

sobą nabożeństwo żałobne, podczas którego mocno się przeziębił, a następnego dnia dostał silnej gorączki, z której się już nie wyleczył, i zmarł po kilku tygodniach w 59 roku życia.

Powtórzenie.

Co sprzyjało szerzeniu się reformacyi? Dlaczego Ferdynand nie wykonywał edyktu wormacyeńskiego? Kto został pierwszym księciem pruskim? Jakie postanowienie wyszło od książąt katolickich na sejmie w Spirze? Dlaczego stronnicy Lutra otrzymali nazwę protestantów? W jakim celu Karol V zwołał sejm do Augsburga? Kto ułożył wyznanie wiary luterskiej? Jak się zowią wyznawcy Lutra? Co postanowił sejm Augsburski? Jaki związek zawarli książęta protestanccy? Z jakiego powodu zawarto z protestantami pokój religijny w Norymberdze? Kiedy Karol V baczniejszą zwrócił uwagę na sprawy Niemiec? Dokąd zwołano sobór i w jakim celu? Dlaczego protestanci nie przysłali swoich przedstawicieli do Trydentu? Z jakiego powodu cesarz gotował wojnę przeciw związkowi szmalkaldzkiemu? Z kim sprzymierzył się? Kogo skazał na banicyę? Gdzie wojsko cesarskie pokonało wojska związkowe? Kto wszedł w układy z Karolem V? Przeciwko komu wystąpił Maurycy? Czyje posiadłości zagarnął? Kto go wygnał? Gdzie pokonany był elektor saski? Jaka spotkała go dola? Kto otrzymał godność i ziemie elektora? Z jakiego powodu gniewał się Maurycy na cesarza? Z kim zawarł przymierze? Gdzie napadł na Karola V? W którym roku nastąpił pokój religijny w Passau? Gdzie został potwierdzony? Jaki pokój kończy epokę reformacyi? Jakie postanowienie wydano w Augsburgu? Z kim wojował Karol V po ucieczce z Insbruku? Gdzie zakończył resztę żywota?

Filip II.

Po Karolu V zasiadł na tronie hiszpańskim syn jego, *Filip II.* Był to monarcha posępny, ponury, o którym mówiono, że nigdy uśmiech nie zawitał na jego obliczu. Nie przyjmował on niczyjej rady, żądał od wszystkich ślepego posłuszeństwa, które przenosił w dziedzinę religii, i dlatego nienawidził wszelkich nowatorstw religijnych. Jako syn i spadkobierca Karola V, w którego państwie słońce nigdy nie zachodziło, dążył do panowania nad całym światem.

Pierwsze lata rządów jego zeszły dość pomyślnie. Poślubił królowę angielską, *Maryę*, zaczem miał znaczny wpływ na sprawy tego państwa. Nieco później, gdy wódz jego, *ks. Egmont*, pokonał Francuzów pod *St. Quentin* i *Gravelingen*, zakończył szczęśliwie wojnę z Henrykiem II, królem francuskim, rozpoczętą przez Karola V.

Chcąc pokonać Turków, którzy coraz bardziej zagrażali Włochom i państwu niemieckiemu, zawarł przymierze z papieżem Piusem V i rzeczpospolitą wenecką, i wspólnemi siłami pokonał Turków pod *Lepanto* w r. 1571. Zwycięstwo to zawdzięczał bratu swemu przyrodniemu, *Don Juanowi d'Austria.*

W tym czasie wygasła w Portugalii rodzina królewska *Avis.* Filip II, jako najbliższy spadkobierca tego domu, zasiadł na tronie portugalskim.

Za drugiego następcy Filipa II, Filipa IV, Portugalczykowie powstali przeciwko Hiszpanom, oddali koronę portugalską księciu Janowi z rodziny Braganza (Braganca), którego dom do dni obecnych panuje w tym kraju.

Ale tej pomyślności Filipa towarzyszyły wielkie klęski, z których najważniejszą była utrata Holandyi, to jest północnej części Niderlandów.

Holendrzy, zbogaciwszy się handlem i żeglugą, nabyli wiele praw i przywilejów; mogli np. uchwalać podatki i rozkładać je pomiędzy współziomków. Dopóki Karol V panował, obchodził się z nimi łagodnie, a aczkolwiek potępiał szerzącą się reformacyę i nieraz surowych przeciwko niej używał środków, to wszakże, jako urodzony i wychowany w tym kraju, szanował jego prawa, przywileje i sympatyzował z mieszkańcami.

Jeszcze za życia Karola V Filip II przez lat kilka rządził w Niderlandach, a gdy je opuścił w r. 1559, powierzył ich zarząd z tytułem namiestnika siostrze swej przyrodniej, *Małgorzacie, księżnej Parmy*, której doradcą był biskup, późniejszy kardynał, *Granvella*. Granvella, upoważniony przez króla, osadzał wyższe urzędy Hiszpanami, a do miast ściągał załogi hiszpańskie, co pozostawało w sprzeczności z dawnemi prawami i przywilejami. Obudziło to niezadowolenie w Holendrach, szczególnie zaś w warstwach ludności, sprzyjającej kalwinizmowi. A gdy nadto Granvella zaprowadził Inkwizycyę świętą, która pociągała do surowej odpowiedzialności wszystkich,

sprzyjających nowatorstwom religijnym, niezadowolenie tak się wzmogło, iż Małgorzata, chcąc uspokoić wzburzone umysły, wyjednała odwołanie Granvelli.

Dla zażegnania nieukontentowania kilkaset osób złożyło na ręce Małgorzaty prośbę, błagając o usunięcie inkwizycyi. Gdy zaś ktoś z otoczenia Małgorzaty nazwał ich pogardliwie *żebrakami*, utworzyli związek pod nazwą żebraków (les gueu) i jako godło zaczęli nosić na szyi sztukę zdawkowej monety z napisem: „wierni królowi aż do sakwy żebraczej".

Ale gdy król nie dawał odpowiedzi na podaną prośbę, spotęgowało się niezadowolenie Holendrów, a lud, nie znający granic, dopuścił się w wielu okolicach czynów świętokradzkich: niszczył kościoły, klasztory i obalał posągi świętych. Filip II dla przywrócenia porządku przysłał z Włoch 10 tysięcy bitnego wojska hiszpańskiego pod wodzą *ks. Alby*. Na wieść o tem sto tysięcy najznaczniejszych kupców i przemysłowców zbiegło za granicę i osiedliło się w różnych krajach, szczególniej w Anglii. Toż samo uczynił Wilhelm książe Oranii, namiestnik trzech północnych prowincyi; ale ks. Egmont, zwycięzca z pod St. Quentin i Gravelingen, oraz Hoorn, nie poczuwając się do winy, pozostali w kraju.

Alba zajął wojskiem Bruksellę (r. 1567) i objął rządy kraju. Nastały straszne czasy. Alba wzmocnił inkwizycyę i ustanowił sąd, który wydawał wyroki na obwinionych. Książę Egmont, Hoorn i 1,800 obywateli zginęło pod toporem ka-

ta, a w całym kraju stawiano szubienice, układano stosy, na których wieszano i palono podejrzanych o rebelię.

Działo się to w roku 1568, w którym jednocześnie rozpoczął wojnę z Albą i jego następcami *Wilhelm ks. Oranii* z wojskiem, zaciągniętem w Niemczech. Wojna trwała lat 80. Z początku wypadła bardzo niepomyślnie dla Wilhelma; bitne i doskonale wyćwiczone wojsko hiszpańskie wszędzie zwyciężało. Lecz gdy Alba, wbrew istniejącym prawom, zaczął samowolnie nakładać ogromne podatki, najspokojniejsi mieszkańcy powstali przeciwko Hiszpanom. Poniżający tytuł *żebraków* stał się teraz zaszczytnym. Jedni, przybrawszy nazwę *żebraków leśnych*, pomyślnie prowadzili wojnę dorywczą, drudzy pod nazwą *żebraków wodnych* napadali na okręty, łupili je, a nawet zajęli jedno miasto *Briel*. Dwór hiszpański, widząc, że srogość Alby powiększa tylko liczbę rokoszan, odwołał go w r. 1573. Za jego rządów 18,000 Holedrów zginęło na rusztowaniu.

Po odjeździe Alby trwała i nadal walka zacięta. W północnych prowincyach przewaga była po stronie Holendrów, w południowych po stronie Hiszpanów. Północne prowincye, uwolniwszy się od Hiszpanów, zawarły ku wspólnej obronie związek w *Utrechcie* w r. 1574 i przybrały tytuł *Generalnych Stanów Holenderskich*, a na prezydenta swej rzeczypospolitej obrały z tytułem statudera *Wilhelma ks. Oranii*. Gdy zaś wkrótce potem Wilhelm zginął z rąk zabójcy w 51 roku

życia, obrano statuderem siedemnastoletniego syna jego, *Maurycego, ks. Oranii.*

Gdy się to działo na północy Niderlandów, południowe ich prowincye, t. j. dzisiejsza Belgia, której mieszkańcy pozostali wierni Kościołowi katolickiemu, dostały się całkowicie w moc Hiszpanów. Zatrwożone tem Stany Generalne prosiły o pomoc królowę angielską, Elżbietę, która też przysłała żądane posiłki.

Filip II, chcąc jednym ciosem zniweczyć siły morskie Anglii i Holandyi, kazał wybudować w Hiszpanii bardzo liczną flotę, zwaną *Niezwyciężoną Armadą*, której dowództwo powierzył księciu Medina-Sidonia.

Wszakże niezwyciężoną armadę zniszczyła po części burza, po części rozproszyli Anglicy w roku 1588.

Po śmierci Filipa II walka trwała i nadal, lecz za następcy jego uległa chwilowej przerwie, gdy Stany Generalne zawarły rozejm na lat 12 w r. 1609; wreszcie kres jej położył pokój westfalski, uznawszy niezawisłość rzeczypospolitej holenderskiej.

W tym czasie Holandya zbudowała flotę potężną; przy jej pomocy zdobyła kolonie portugalskie w Indyach Wschodnich, odkryła Nową Holandyę, Nową Zelandyę i stała się pierwszorzędnem mocarstwem morskiem. Zakwitł w niej przemysł, rolnictwo, szczególniej zaś ogrodownictwo.

Powróćmy do Filipa II. Był on czterykroć żonaty, lecz nie był szczęśliwy w pożyciu rodzinnem. Wielkie zmartwienie sprawiał mu syn jego z pierwszego małżeństwa, *Don Carlos*, który, niezadowolony z bezczynno-

ści, na jaką skazał go ojciec, pragnął odznaczyć się czynami wojennemi; a gdy ojciec trzymał go zdala od spraw państwa, postanowił bez jego wiedzy wydalić się z kraju. Uwięziony, Don Carlos dokonał życia w więzieniu.

Po śmierci Filipa II, w r. 1598, zaczyna się upadek potęgi i pomyślności Hiszpanii. Jedyną pamiątką dawnej wielkości był zbudowany przez Filipa II pałac *Eskurial* z pięknym kościołem i grobami królewskiemi, w których leżą zwłoki Filipa i jego następców. Za drugiego następcy Filipa II, Filipa IV, coraz bardziej Hiszpania ubożała, wyludniała się i chyliła do upadku.

Powtórzenie.

Kto zasiadł na tronie hiszpańskim po Karolu V? Czem się odznaczał Filip II? Do czego dążył? Kogo poślubił? Z kim zakończył wojnę? Jakie zwycięstwa odniósł Egmont? Z kim Filip II zawarł przymierze? Kto i gdzie odniósł zwycięstwo nad Turkami? Kiedy Filip II zasiadł na tronie portugalskim? Jak długo Portugalia złączona była z Hiszpanią? Kto zasiadł później na tronie portugalskim? Jaka klęska spotkała Filipa II? Jaki był największy przywilej Holendrów? Jak postępował Karol V z Niderlandczykami? Komu Filip II powierzył rządy Niderlandów? Kto był doradcą Małgorzaty? Czem obrażał Granvella Holendrów? Jakie wyznanie upowszechniło się w Holandyi? Dlaczego Małgorzata prosiła o odwołanie Granvelli? Z jakiego powodu pewne stronnictwo otrzymało i przyjęło nazwę żebraków? Jakie było ich godło? Co rozjątrzyło lud holenderski? Jakiego dopuścił się świętokradztwa? Kogo przysłał Filip II do Niderlandów dla przywrócenia porządku? Kto zbiegł za granicę przed przybyciem ks. Alby? Kto pozostał w kraju? Co uczynił Alba, zająwszy Bruksellę?

Kogo skazał na śmierć? Kto rozpoczął wojnę z Albą? Jak długo trwała ta wojna? Kto z początku odnosił zwycięstwa? Co ostatecznie pobudziło Holendrów do powstania? Gdzie walczyli żebracy leśni, gdzie żebracy wodni? Które miasto zajęli? Kiedy odwołano Albę? Jaki był wypadek dalszej wojny w prowincyach północnych, jaki w południowych? Jaki związek zawarły prowincye północne? Jaki przybrały tytuł? Kogo wybrano na statudera? Jak zginął Wilhelm? Kto został po nim statuderem? Kto utrzymał się w prowincyach południowych? Kogo wezwały na pomoc Stany Generalne? Jaką flotę wybudował Filip II i w jakim celu? Jak zakończyła się jego wyprawa morska? Kiedy Stany Generalne zawarły rozejm z Hiszpanią? Jaki pokój potwierdził niezawisłość Holendrów? Na co Holandya zwróciła największą baczność w tych czasach? Które wyspy odkryli Holendrzy? Jaki był stan ówczesny Holandyi? Jakie było pożycie rodzinne Filipa II? Co wiesz o postępowaniu jego z Don Carlosem? Jak zginął Don Carlos? Jaką pamiątkę pozostawił po sobie Filip II? Za czyjego panowania bardziej jeszcze upadła Hiszpania?

Francya.

Pod koniec wieków średnich zasiadł na tronie francuskim *Karol VIII*, po którego zgonie panował brat jego stryjeczny, *Ludwik XII* (od 1498—1515 r.). Zarówno Ludwik XII, jak i następca jego, *Franciszek I*, pragnęli zdobyć część Włoch.

Franciszek I (od r. 1515—1547) był monarchą bardzo czynnym i ruchliwym. Okazały, pełen ducha rycerskiego, lubował się w stroju i wspaniałości. Prowadził, jak już wiemy, 20-letnią woj-

nę z cesarzem Karolem V, zakończoną pokojem w *Crespy* (Krepy) w r. 1544. Do najważniejszych wypadków jego panowania należy *konkordat*, zawarty z papieżem Leonem X, mocą którego otrzymał prawo mianowania arcybiskupów i biskupów. Wciągał on duchowieństwo do wydatków na wojnę i inne potrzeby, czem znacznie powiększył dochody skarbu.

Dążył on do władzy nieograniczonej, dlatego nie zwoływał stanów generalnych, t. j. parlamentu, i dopiero w ostateczności radził się zgromadzeń prowincyonalnych; zresztą podatki nakładał według swej woli.

Franciszek I, wykształcony wszechstronnie, zajmował się wszystkiem: literaturą, sztukami pięknemi, handlem i przemysłem. Jako mecenas, t. j. opiekun literatury, otaczał swą opieką znakomitych pisarzy, założył *Kolegium francuskie*, zapraszał do siebie różnych artystów i hojnie ich wynagradzał. Szczególniej miłował się w architekturze; stawiał wspaniałe budynki, kościoły i rozpoczął budowę *Luwru*. Nie obojętny był również dla niego ruch handlowy i przemysłowy; dla podniesienia go założył miasto portowe *Havre*.

Franciszek I nie sprzyjał nowatorstwom religijnym we Francyi, lecz tłumiąc je we własnym kraju, ze względów politycznych popierał je w Niemczech. Z tych samych względów zawierał przymierze z Turkami przeciwko Karolowi V.

Syn jego, *Henryk II* (od r. 1547—1559), sprzymierzywszy się z księciem protestanckim, *Maury-*

cym saskim, jak wiadomo, przyłączył do Francyi trzy biskupstwa: Metz, Toul i Verdun. Za jego panowania książę Franciszek Gwizyusz zdobył ostatnią posiadłość angielską we Francyi: miasto *Calais* (Kale), w r. 1558.

Henryk II miał czterech synów, z których trzej panowali z kolei.

Najstarszy, *Franciszek II*, małżonek królowej szkockiej, *Maryi Stuart*, rządził zaledwie rok jeden (od 1559—1560). Na dworze jego dwie rodziny, spokrewnione z domem panującym, walczyły z sobą o pierwszeństwo: *Burbonowie* i *Gwizyusze* (Guise).

Po nim zasiadł na tronie jedenastoletni brat jego, *Karol IX* (od r. 1560—1574), pod opieką matki, *Katarzyny* z rodu Medyceuszów, która sprzyjała z początku Burbonom. Za jego panowania przypadła okropna *noc św. Bartłomieja*, podczas której zginęło we Francyi przeszło 20 tysięcy Hugonotów.

Powiadano, iż oddawna po ulicach miasta *Tours* ukazywało się widmo króla *Hugo Capeta*, że zaś wyznawcy Kalwina zbierali się na nabożeństwa jedynie w nocy, nazywano ich zatem przez szyderstwo Huguenots, t. j. Hugonotami.

Za Franciszka II Hugonoci stanowili już dość silne stronnictwo. Przewodniczyli mu dwaj książęta krwi królewskiej: *Antoni* Bourbon, książę Vendôme, który, poślubiwszy królewnę Navarry, otrzymał tytuł króla Navarry, i brat jego, *Ludwik*, książę Condé, czyli Kondeusz. Na czele stronnictwa katolickiego stał książę *Franciszek* Gwizyusz (de Guise) i matka Franciszka II, wspomniana powyżej Katarzyna z domu Medyceuszów.

Gdy, pomimo prześladowań, sekta Hugonotów coraz bardziej wzrastała, za sprawą Gwizyuszów wyszło rozporządzenie Franciszka II, karzące śmiercią ich wyznawców. Po wstąpieniu na tron Karola IX wzmogły się jeszcze bardziej prześladowania Hugonotów, wskutek czego ci ostatni chwycili za oręż pod wodzą księcia *Kondeusza* i admirała *Coligny* (Kolini). Był to początek wojen religijnych, trapiących Francyę przez czas długi z różnemi przerwami. W roku 1570 zawarto z nimi pokój, mocą którego dozwolono im odprawiać nabożeństwa w wielu miastach, z wyłączeniem Paryża i w pobliżu dworu królewskiego, a dla pewności dotrzymania umowy ustąpiono im 4 obwarowane miasta i silnie ufortyfikowane *La Rochelle*.

Wszystko zdawało się wróżyć teraz trwały pokój religijny, tembardziej, iż dla ostatecznego zażegnania wzajemnych niechęci i pogodzenia nieprzyjaznych stronnictw królowa Katarzyna postanowiła wydać swą córkę, Małgorzatę, siostrę Karola IX, za Henryka, syna nieżyjącego już Antoniego Bourbon, króla Navarry, który po śmierci ojca stanął na czele Hugonotów.

Gdy na ślub, mający się odbyć w Paryżu, przybyli znakomici przedstawiciele Hugonotów, przyjęto ich z wielką uprzejmością i gościnnością; lecz na trzeci dzień po weselu, podczas kiedy admirał Coligny (Kolini) przechadzał się po ulicach miasta, padły strzały z okna pewnego domu, raniąc go ciężko. Jednocześnie rozeszła się wieść, iż działo się to z wiedzą i z rozkazu królowej Katarzyny; a lubo król Karol IX, dowiedziawszy się o tem, co zaszło, wielce się zgorszył i przyrzekł jak najsurowiej ukarać zbrodniarzy, Hugonoci zaczęli nieufać dworowi i jawnie oskarżali go o zdradę.

Wówczas królowa Katarzyna i stronnictwo Gwizyuszów przedstawiło królowi, że Hugonoci gotują się do nowej walki, a jeśli nie chce, żeby go zaskoczyli znienacka, powinien zdobyć się na krok stanowczy i skorzystać z pobytu ich naczelników w Paryżu. Król przez długi czas nie wiedział, co począć, ale drażniony usta-

wicznie przedstawieniem grożącego niebezpieczeństwa, zgodził się na rzeź wszystkich Hugonotów. Oszczędzić miano tylko dwóch naczelników stronnictwa Hugonotów, jako książąt z rodu królewskiego: Henryka i Kondeusza.

Hasłem rozpoczęcia rzezi w porze nocnej miał być głos dzwonu z pobliskiego kościoła. Stronnictwo Gwizyuszów dla odróżnienia od Hugonotów miało nosić białą przepaskę na ręku, na kapeluszu krzyż tej samej barwy. Rozpoczęto rzeź od napadu na dom, w którym leżał ciężko ranny Coligny. Zamordowano go i wyrzucono zwłoki jego na ulicę. Hugonoci, przebudzeni wielką wrzawą i hałasem, nawpół senni wybiegali z domów i padali pod ciosami stronnictwa Gwizyuszów.

Nazajutrz zrana Paryż przedstawiał widok straszny. Po ulicach stały kałuże krwi, a zewsząd słyszano jęki i chrapanie umierających. Według jednych, w samym Paryżu podczas tej strasznej nocy miało zginąć do dwóch tysięcy Hugonotów, według innych przeszło trzy tysiące.

Okropny ten wypadek oburzył w całej Europie zarówno katolików, jak protestantów. Znany on jest w dziejach pod nazwą nocy św. Bartłomieja lub krwawego wesela. Powiadają, że odtąd Karol IX nie miał chwili spokoju. W nocy i we dnie prześladowały go skrwawione widma zabitych Hugonotów.

Na wieść o śmierci Karola IX brat jego, *Henryk* (III), obrany na króla polskiego, opuścił potajemnie Kraków i podążył do Paryża, aby zasiąść na tronie francuskim. Niedługie było jego panowanie we Francyi; podczas oblężenia Paryża został zamordowany przez pewnego fanatyka. Na nim wygasł ród Walezyuszów, czyli Valois.

Obecnie największe prawo do korony miał *Henryk, król Navarry*. Posiadał on wiele przymio-

tów, odróżniających go korzystnie od ostatnich Walezyuszów; pomimo tego, po kilkuletnich dopiero walkach zasiadł na tronie francuskim, pokonawszy przeciwników w walnej bitwie pod *Ivry* w r. 1590. Następnie przystąpił do oblężenia Paryża, ale dopiero gdy przyjął *wiarę katolicką*, Paryż otworzył mu swe bramy. Wchodząc do stolicy Francyi, powiedział pamiętne słowa: Wszystko, co przeszło, puszczam w niepamięć; zwycięstwa moje pochodzą od Boga, który odpuszcza nam winy nasze, aczkolwiek na to nie zasługujemy, dlaczegożbym więc nie miał przebaczyć moim poddanym?

Henryk IV był zarówno dzielnym wojownikiem, jak rządcą. Na wojnie odznaczył się w dwunastu bitwach, a jako władca, okazał wiele rozumu, miłości kraju i ludzi. Zazdrosny wszakże był o swą władzę monarchiczną i rzadko kiedy zwoływał zgromadzenia generalne. Za jego rządów zabliźniły się wkrótce rany, zadane Francyi przez długoletnie wojny religijne. Doradcą i wykonawcą jego planów był słynny minister, książę *Sully*; przy jego pomocy zakwitł wkrótce we Francyi handel i przemysł.

Henryk IV dla uspokojenia Hugonotów wydał w r. 1598 postanowienie w Nantes, zwane *edyktem Nantejskim*. Na mocy jego dozwolono Hugonotom wyznawać wiarę kalwińską i dopuszczono ich do wszystkich urzędów.

Henryk IV marzył o państwie związkowem europejskiem, do którego miały należeć wszystkie ówczesne monarchie chrześcijańskie, lecz

do wykonania tego planu trzeba było osłabić potęgę domu Habsburskiego, który nigdy nie zgodziłby się na traktowanie siebie na równi z innemi mocarstwami. Podczas przygotowań do tej wyprawy wojennej zamordował w powozie Henryka IV Franciszek Ravaillac (Rawajlak) w r. 1610.

Po śmierci Henryka IV panował we Francyi syn jego, *Ludwik XIII* (1610—1643). W pierwszych latach jego rządów dopomagała mu jego matka, *Marya* z domu Medyceuszów, druga żona Henryka IV, ale nie mogła utrzymać na wodzy przywódców różnych stronnictw. Gdy Ludwik XIII sam objął rządy, powierzył ster państwa doświadczonemu i przezornemu kardynałowi *Richelieu* (Ryszelie).

Armand Jan du Plessis, kardynał i książę Richelieu, był pierwszorzędnym mężem stanu. Podniósł on władzę królewską, zmniejszył znaczenie szlachty, która, piastując na prowincyi godność gubernatorów, nie oglądała się na rozporządzenia królewskie. Jednocześnie Richelieu obalił znaczenie polityczne Hugonotów, odebrał im twierdze, nadane przez Henryka IV, i po długiem oblężeniu zdobył La Rochelle. W stosunkach zewnętrznych szedł w ślady Henryka IV, dążąc do podkopania potęgi Habsburgów; dlatego Francya wzięła udział w wojnie Trzydziestoletniej.

Powtórzenie.

Kto panował we Francyi po Karolu VIII? Do czego dążyli Ludwik XII i Franciszek I? Jakie przymioty zdobiły Franciszka I? Z kim prowadził długoletnią wojnę? Jak się ona zakończyła? Jaką umowę zawarł

z Leonem X? Do czego dążył we Francyi? Czem się opiekował? Jaki założył instytut? Jakie miasto portowe? Co zaczął budować? Jak postępował z nowatorami religijnymi we Francyi? Dlaczego popierał nowatorstwa religijne w Niemczech? Jakie biskupstwa przyłączył do Francyi Henryk II? Jaką posiadłość angielską we Francyi zdobyto za jego czasów? Ilu miał synów? Ilu ich panowało we Francyi? Który syn panował zaledwie rok jeden? Kogo poślubił? Które rodziny współubiegały się z sobą na dworze Franciszka II? Kto panował po Franciszku II? Pod czyją opieką? Jakie wydarzenie zaszło za Karola IX? Ilu zginęło Hugonotów podczas nocy św. Bartłomieja? Skąd pochodziła nazwa Hugonotów? Kto stał na ich czele za Franciszka II? Kto przewodził stronnictwu katolickiemu? Co było powodem wojen religijnych we Francyi? W którym roku Hugonotom dozwolono wyznawać wiarę i oddano cztery miasta obwarowane? W jakim celu wydała Katarzyna swą córkę za przywódcę Hugonotów? Jakie wydarzenie oburzyło Hugonotów? Kto namawiał króla do ich wytępienia? Kto panował po Karolu IX? Skąd przybył Henryk III dla objęcia rządów we Francyi? Jak zakończył życie? Jaką dynastyę rozpoczyna Henryk IV? Dlaczego przez długi czas nie chciano go uznać za króla? Gdzie odniósł zwycięstwo? Jaką wiarę przyjął Henryk IV? Co wyrzekł, wchodząc do Paryża? Czem się odznaczały rządy Henryka? Kto był jego doradcą? Jakie prawo udzielił Hugonotom Edykt Nantejski? O czem marzył Henryk IV? Kogo postanowił najprzód poniżyć? Jak zakończył życie? Kto rządził krajem za pierwszych lat panowania Ludwika XIII? Kto później? Czem się odznaczyły rządy Richelieu'go? Z jakiego powodu Richelieu brał udział w wojnie trzydziestoletniej? Przez ile lat rządził?

Anglia.

Po Henryku VII, pierwszym z domu Tudorów, nastąpił *Henryk VIII* (od r. 1509—1547).

Król ten gwałtowny nie przebierał w środkach, gdy szło o dogodzenie jego woli. Aczkolwiek z początku powstawał przeciwko Lutrowi, za co zasłużył na przydomek *obrońcy wiary*, nadany mu przez papieża, wszakże, gdy nie otrzymał rozwodu z pierwszą swą małżonką *Katarzyną Aragońską*, zerwał wszelkie stosunki z papieżem i poślubił Annę Boleyn (Bolen); sam mianował się głową kościoła w Anglii i skazywał każdego na śmierć, kto ośmielił się przeczyć temu. Jednocześnie znosił klasztory i dobra ich zabierał na skarb państwa. Na tem ograniczyły się zmiany, przez niego zaprowadzone, zresztą pozostawił wszystko po dawnemu, zachował Mszę św., obrzędy kościelne i godności biskupie.

Po śmierci Henryka VIII korona angielska dostała się synowi jego, *Edwardowi VI* (od r. 1547 do 1553); że zaś miał on zaledwie lat 10, rządy państwa sprawował wuj jego, książę *Sommerset*. Od niego właściwie datują się dopiero *reformy kościelne* w Anglii: zmienił on obrzędy i zasady kościoła, ale zachował godności biskupie. Głównym jego doradcą był sprzyjający luteranizmowi arcybiskup *Cranmer* (Kranmer).

Następca Sommerseta, drugi wuj Edwarda VI, książę *Northumberland*, dalej prowadził dzieło reformacyi i namówił umierającego Edwarda VI,

aby następczynią swą mianował *Joannę Gray*, wnuczkę Henryka VIII, gorliwą protestantkę.

Większe wszakże prawo do korony miała córka Henryka VIII, *Marya*, która też zasiadła na tronie angielskim i panowała od r. 1553—1558. Marya, paślubiona *Filipowi II*, królowi hiszpańskiemu, wychowana w wierze katolickiej, usiłowała ją przywrócić w Anglii. Jak poprzednio katolików, tak obecnie prześladowano protestantów. Joanna Gray zginęła na rusztowaniu po 9-dniowem zaledwie panowaniu. Tenże los spotkał arcybiskupa Cranmera (Kranmera).

Marya zmarła bezpotomnie; po niej odziedziczyła koronę angielską przyrodnia jej siostra *Elżbieta*, córka Henryka VIII i Anny Boleyn, żarliwa protestantka. Gdy wstąpiła na tron, poleciła napisać zasady nowej wiary, których dotąd trzyma się kościół anglikański, czyli Episkopalny lub Wysoki, panujący w Anglii. Elżbieta okrutnie prześladowała wszystkich, którzy nie chcieli przyjąć protestantyzmu w formie, przez nią postanowionej; zatem nietylko katolików, lecz i wyznawców Kalwina, którzy, odrzuciwszy godności biskupie, przyjęli nazwę Presbiteryanów.

Większe prawo do korony angielskiej, niż Elżbieta, miała królowa szkocka, *Marya Stuart*, która, uważając się za prawą dziedziczkę tronu angielskiego, tytułowała się królową angielską i przyjęła herby Anglii.

Marya, po śmierci męża swego, Franciszka II, króla francuskiego, powróciła do Szkocyi, w której wyznanie Kalwina upowszechniło się i tak nienawistne za-

jęło stanowisko względem Kościoła katolickiego, że Szkoci z trudnością dozwolili młodej królowej, wychowanej w wierze katolickiej, na urządzenie kaplicy i odprawianie Mszy św. we własnym jej pałacu. Gdy zaś później Marya poślubiła, wbrew życzeniu Szkotów, hrabiego Darnleya, gorliwego katolika, z którym w ciągłej żyła rozterce, gdy nadto Darnley w mieszkaniu swojem miną prochową wysadzony był w powietrze, a królowa zawarła nowy związek małżeński z hrabią Botwelem, posądzonym o udział w tej zbrodni, purytanie szkoccy powstali, uwięzili królowę i zmusili ją do zrzeczenia się tronu na rzecz małoletniego jej syna, Jakóba, w którego imieniu sprawował rządy wuj jego, hrabia Murray. Oburzyli się wprawdzie na to stronnicy Maryi, uwolnili ją z więzienia, stoczyli nawet bitwę z purytanami, lecz niepomyślny jej wynik zniewolił Maryę do szukania schronienia u królowej angielskiej, Elżbiety, nieubłaganej swej rywalki.

Elżbieta, po naradzie z przybocznymi panami, kazała osadzić Maryę w zamku silnie obwarowanym, o czem zawiadomieni Szkoci, oskarżyli swą królowę o zabójstwo Darnleya. Marya oświadczyła, że uważa za ubliżenie swej godności bronić się przeciwko ohydnym zarzutom, a jakoby w odpowiedzi na to, Elżbieta kazała ją przewieźć do innego zamku i strzedz pilniej jeszcze, niż poprzednio, domagając się wciąż, aby Marya wykazała swą niewinność w sprawie Darnleya, zrzekła się swoich praw do korony angielskiej i zerwała stosunki polityczne z mocarstwami katolickiemi: Hiszpanią, Francyą i Rzymem.

Położenie Maryi było bardzo smutne. Na domiar złego odkryto kilka sprzysiężeń, mających na celu oswobodzenie Maryi i strącenie z tronu Elżbiety. Były niejakie poszlaki, że Marya wiedziała o tych knowaniach i niemi kierowała.

Elżbieta, chcąc się pozbyć swej pięknej rywalki, powierzyła sprawę sądowi, który wydał na Maryę wyrok kary śmierci za podżeganie do buntu poddanych królewskich. Marya po 18-letniem więzieniu zginęła na rusztowaniu w roku 1587, mając lat 45.

W rok po śmierci Maryi Stuart wielkie niebezpieczeństwo zagroziło Anglii. Nadzwyczajny wzrost marynarki angielskiej przejął trwogą Filipa II i nie bez przyczyny, gdyż żeglarze angielscy zdobywali *posiadłości hiszpańskie*, napadali na okręty, a nadto *dopomagali* Holendrom do wybicia się z pod panowania Hiszpanów. Filip, chcąc temu kres położyć, budował w cichości ogromną flotę, którą za jednym zamachem postanowił zniszczyć całą siłę morską Anglii i Holandyi.

Ale gdy ogromna flota, zwana *niezwyciężoną Armadą*, której okręty unosiły na sobie jakoby niezdobyte zameczki, zatrzymała się w kanale *La Manche* (la Mansz), lekkie statki angielskie i holenderskie zaczęły ją trapić wojną podjazdową, której ciężka Armada pokonać nie mogła. Okręty hiszpańskie, nieobznajmione z pobrzeżami Anglii, wpadały na rafy i mielizny, a burza i bitwa niepomyślna, trwające od rana do nocy, dokonały reszty.

Niedobitki wielkiej Armady, z powodu niepomyślnego wiatru, musiały skierować się na północ, opłynąć Szkocyę, gdzie nowa spotkała je burza, i jeszcze bardziej zdziesiątkowane powróciły do Hiszpanii. Odtąd sława Anglików coraz bardziej wzrastała.

Aczkolwiek wiele można zarzucić charakterowi Elżbiety, to wszakże przyznać trzeba, że mądrym jej urządzeniom zawdzięcza Anglia dzisiejszą swą wielkość i potęgę. Zachęceni przez nią marynarze angielscy, zawiązawszy stosunki handlowe z dalekiemi krajami, przywozili do An-

glii skarby ogromne. Najsłynniejszym z nich był *Franciszek Drake* (Drejk); sprowadził on kartofle do Anglii i pierwszy z Anglików odbył podróż naokoło świata (r. 1580).

Za panowania Elżbiety utworzyło się kilka towarzystw handlowych, z których najważniejsze było *towarzystwo, czyli kompania Wschodnio-Indyjska,* założona w r. 1600.

W tym czasie *Walter Raleigh* (Ralej) założył pierwszą kolonię w północnej Ameryce pod nazwą *Wirginia,* na cześć królowej dziewicy, jak Anglicy Elżbietę nazywali.

Powtórzenie.

Kto wstąpił na tron po Henryku VII? Jaki tytuł otrzymał od papieża Henryk VIII? Dlaczego zerwał z Rzymem? Kogo powtórnie poślubił? Za co karał śmiercią poddanych? Na czem ograniczyły się jego reformy kościelne? Kto panował po Henryku VIII? Kto rządził za małoletności Edwarda VI? Kto dopomagał księciu Sommerset w zaprowadzeniu reformacyi w Anglii? Kto rządził po Sommersecie? Kogo mianował Edward VI następcą? Kto miał większe prawo do korony angielskiej, niż Joanna Gray? Kogo poślubiła Marya? Kto zginął na rusztowaniu za jej panowania? Kto po niej zasiadł na tronie angielskim? Jakie wyznanie starała się rozpowszechnić Elżbieta? Kogo prześladowała? Kto miał większe prawo do korony angielskiej, niż Elżbieta? Dlaczego Szkoci nie lubili Maryi? Z jakiego powodu Marya szukała schronienia u Elżbiety? O co Szkoci oskarżali Maryę? Co było tego następstwem? Co ostatecznie stało się powodem skazania Maryi na śmierć? Kiedy stracono Maryę? Z jakiego powodu Filip II gotował wyprawę na Anglię? Jaki był los wielkiej Armady? Co zawdzięcza Anglia Elżbiecie?

Który żeglarz angielski opłynął ziemię i sprowadził kartofle do Europy? Kto założył Wirginię? Jakie towarzystwo handlowe założono w tym czasie?

Dania, Szwecya i Norwegia.

Na mocy unii Kalmarskiej każdy kraj miał rządzić się oddzielnie, lecz nad wszystkiemi miał panować *król duński*. Szwedzi, nienawidzący Duńczyków, niejednokrotnie usiłowali zerwać unię.

Pod koniec XV i na początku XVI wieku rządzili w Szwecyi z kolei trzej *Sturowie* z tytułem rejentów, sprzymierzywszy się z miastami hanzeatyckiemi. Drugi z nich, *Swante Sture*, otwarcie już wojował z Duńczykami; a gdy *Sten Sture Młodszy* objął ster rządu, musiał długo wojować z przeciwnem stronnictwem, na którego czele stał arcybiskup *Trolle*, stronnik Duńczyków i zwolennik unii. Za jego radą król duński, *Chrystyan II*, postanowiwszy zniewolić Szwecyę przemocą do unii, wydał jej wojnę. Wylądował pod *Sztokholmem*, stoczył bitwę, a otrzymawszy 5-iu zakładników, pomiędzy którymi był *Gustaw Waza*, odpłynął do Danii. W trzy lata atoli powrócił, pokonał Sten Stura, obległ stolicę i, zapewniwszy mieszkańcom przebaczenie, wszedł do Sztokholmu, gdzie odbył koronacyę. Pomimo to, w trzy dni później sprawił rzeź, znaną w dziejach pod nazwą *krwawej łaźni sztokholmskiej*. Dwóch biskupów i znaczna część szlachty legła pod toporem kata; w całej Szwecyi miało w ten sposób zginąć przeszło sześciuset ludzi.

Oburzeni Szwedzi ponownie chwycili za oręż pod wodzą zbiegłego od Duńczyków *Gustawa Wazy*. Walka rozpoczęła się w górzystej *Dalekarlii*, gdzie Gustaw Waza, przy pomocy kmieci, pokonał najbliższe oddziały duńskie, a zakończyła się wygnaniem ich z całej niemal Szwecyi.

Gustaw Waza (od r. 1523—1560), idąc w ślady Sturów, rządził najprzód Szwecyą z tytułem *rejenta*, następnie koronował się na króla. Położenie jego było bardzo smutne, kraj znajdował się w stanie opłakanym; południowe prowincye Szwecyi były jeszcze w rękach Duńczyków. W samym Sztokholmie zaledwie połowa domów była zamieszkana, a ludność jego w czwórnasób się zmniejszyła. Wydatki były ogromne: trzeba było zaspokoić nieplatne najemne wojsko, wywiązać się z długów względem miast hanzeatyckich za pomoc od nich otrzymaną, a w skarbcu były pustki. Ale duchowieństwo posiadało dwie trzecie części całej uprawnej ziemi.

Gustaw Waza przedstawił sejmowi położenie kraju, żądając, aby mu dozwolono zabierać na skarb państwa część dóbr duchownych; gdy zaś sejm, szczególniej kmiecie, na to się nie zgodzili, zalał się łzami i postanowił złożyć koronę, twierdząc, że z pustym skarbem rządzić krajem nie umie i nie może. Dopiero wówczas cofnął swe postanowienie, gdy uproszono go na klęczkach, aby pozostał, i dozwolono rozporządzać dobrami duchownemi.

Od konfiskaty dóbr duchownych zaczyna się *reformacya*, którą szerzyli w Szwecyi ucznio-

wie Lutra. Zatrzymano wszakże w tym kraju godności biskupie, dlatego też kościół panujący w Szwecyi zowie się *lutersko-episkopalnym*. Lud jednakże długo jeszcze nie mógł się pogodzić ze swą nową wiarą. Od czasu do czasu powstawały różne zawieruchy i nieporządki, tłumione siłą oręża.

Gustaw Waza pomyślnie walczył z *miastami hanzeatyckiemi* i dopomógł królowi duńskiemu, *Chrystyanowi III*, do ustalenia się na tronie. Za jego też radą Chrystyan III w r. 1536 zaprowadził reformacyę w Danii i zawarł z nim przymierze na lat 50. W tym czasie Gustaw Waza założył w Finlandyi miasto *Helsingfors*, które z czasem stało się punktem środkowym handlu ze wschodem.

Gustaw Waza miał kilku synów, z których trzej panowali z kolei: *Eryka* mianował swoim następcą, *Janowi* oddał księstwo Finlandyi, *Karolowi* księstwo Sudermanii.

Eryk XIV (od r. 1560—1568), chcąc zdobyć *Inflanty*, zaplątał się w długoletnią wojnę z Polską i z carstwem moskiewskiem. Ale brat jego, Jan, książę finlandzki, nie chcąc dozwolić mu na powiększenie posiadłości z drugiej strony morza, gdyż sam pragnął je zagarnąć i przyłączyć do Finlandyi, udał się do Wilna i pojął za żonę *Katarzynę Jagiellonkę*, a gdy go brat pozwał do Sztokholmu za łączenie się z wrogami Szwecyi, bronił się w mieście *Abo*, za co ukarany był 4-letniem więzieniem.

Eryk XIV był monarchą bardzo kapryśnym, posuwającym nieraz samowolę do okrucieństwa. Prowadził ustawicznie wojny z ościennemi krajami, a w razie nieuległości swoich poddanych, pustoszył ogniem i mieczem całe okręgi swego kraju. Dokonał on życia w szaleństwie.

Jan III (od r. 1568—1593) odznaczał się niestałym charakterem. Prowadził dalej wojnę o Inflanty, podczas której zdobył całe wybrzeże odnogi Fińskiej; ale wojna kosztowała wiele, a nieznaczne przyniosła korzyści. Umierając, pozostawił w spadku synowi, *Zygmuntowi*, który był już królem polskim, niechęć narodu, z czego skorzystał stryj jego, *Karol, książę Sudermanii*. Zyskał on, jako protestant, wielu stronników.

Gdy Zygmunt przybył do Sztokholmu, koronował się na króla, ale musiał potwierdzić *uchwały soboru protestanckiego*, odbytego poprzednio w Upsali, który uznawał wyznanie protestanckie za wiarę panującą w Szwecyi. Wkrótce wszakże odjechał do Polski, powierzając rejencyę Karolowi; a gdy pomimo żądania Szwedów nie przybywał, pozbawiono go tronu szwedzkiego i ogłoszono królem Karola, pod imieniem Karola IX, w r. 1604.

Powtórzenie.

Kto był niechętny unii Kalmarskiej? Jaki ród rządził Szwecyą pod koniec XV i na początku XVI wieku? Za czyją sprawą Chrystyan II rozpoczął wojnę ze Szwecyą? W jaki sposób Gustaw Waza dostał się do Danii? Kiedy Chrystyan II rozpoczął drugą wojnę ze Szwe-

cyą? Co to jest krwawa łaźnia Sztokholmska? Pod czyjem dowództwem Szwedzi rozpoczęli wojnę z Chrystyanem? Jakie było położenie Szwecyi po wojnie? Czyje dobra zabierał na skarb Gustaw Waza? Od czego zaczęła się reformacya w Szwecyi? Ilu synów miał Gustaw Waza? Jak podzielił Szwecyę? Gdzie wojował Eryk XIV? Dlaczego więził brata Jana, księcia finlandzkiego? Czem zniechęcił sobie poddanych? Jak zakończył życie? Kto panował po Eryku? Jakie kraje zdobył Jan III? Gdzie panował syn jego? Kto zjednał sobie wówczas życzliwość Szwedów? Jaką uchwałę potwierdził Zygmunt po koronacyi w Szwecyi? Dlaczego Szwedzi usunęli go od tronu? Kto po nim zasiadł na tronie szwedzkim?

Słowiańszczyzna.

Ponieważ pod koniec wieków średnich słowiańszczyzna południowa dostała się pod moc Turków, a nad Czechami panował dom Habsburski, pozostały zatem tylko dwa państwa słowiańskie, o których poniżej powiemy.

Polska.

Po śmierci *Kazimierza IV* Jagiellończyka pozostało kilku synów, z których *Władysław* otrzymał koronę czeską i węgierską, a inni kolejno panowali w Polsce.

Pierwszym był *Jan Olbracht* (1492—1501). Potwierdził on na sejmie Piotrkowskim *statut*, to jest Zbiór praw, obejmujący, oprócz nowych, poprze-

dnie ustawy Kazimierzowskie. Prawa te *rozszerzały* swobody szlachty, *uwalniały ją* od opłaty ceł ze szkodą skarbu, zastrzegały, że *jedynie szlachcic* może piastować wyższe godności duchowne i otrzymywać beneficya. Dla mieszczan i kmieci zatrzymano jedynie kilka kanonii, tak zwanych *doktorskich*. Chcący je otrzymać, musieli najprzód zyskać tytuł doktora, to znaczy uczonego.

W tym czasie wytwarza się uprawa roli w większych rozmiarach, czyli gospodarstwo *folwarczne*, wymagające wielu robotników; dlatego dawne daniny lub czynsze, płacone przez kmiotków, zamieniono na *robociznę*, a tak kmiotek czynszowy przechodzi nieznacznie na *państczyznianego*. Statut Piotrkowski ogranicza swobodę przesiedlania się chłopków, uczęszczania do szkoły ich synów, wreszcie zabrania mieszczanom nabywać dobra ziemskie.

Jan Olbracht, zjednawszy sobie tylu przywilejami szlachtę, zwołał pospolite ruszenie; lubo szlachta nic nie wiedziała o celu wyprawy, zgromadziła się licznie, sądząc, że idzie o odzyskanie *Akkermanu* (Białogrodu), zdobytego przez Turków przed dwunastu laty. Omylono się wszakże; po kilkunastu dniach pochodu król skierował wojsko na *Suczawę*, stolicę północnej Wołoszczyzny, gdzie panował hospodar *Stefan Wielki*. Gdy wojsko polskie, wracając po niepomyślnem oblężeniu Suczawy, przechodziło przez dwumilowy las na Bukowinie, Wołosi, zagrodziwszy drogę zasiekami, napadli na tylne hufce i ciężką zadali im porażkę.

Po tej niefortunnej wyprawie Jan Olbracht powrócił z resztą rycerstwa do Krakowa i, jakby chcąc zapomnieć o doznanej klęsce, bawił się i ucztował.

W następnym roku *Turcy*, poduszczeni przez hospodara Wołoskiego, najechali Polskę i zbliżyli się pod *Kraków;* na szczęście, dalszy ich pochód powstrzymała mroźna zima, podczas której zmarzło 40,000 Turków; ale Stefan wciąż zagrażał *Pokuciu*.

W tym czasie dwie klęski trapiły Polskę: han hordy krymskiej, *Mengli-Girej*, poddawszy się Turkom, częstemi najazdami pustoszył kraje polskie, a wielki kniaź moskiewski, *Iwan III*, posłał liczne wojsko w granice W. Księstwa Litewskiego. Był to początek 300-letniej wojny pomiędzy sąsiadującemi z sobą krajami słowiańskiemi.

Wobec tych dwóch wojen Jan Olbracht szuka pomocy w Europie i kończy życie podczas przygotowań wojennych.

Po śmierci brata zjeżdża do Polski *Aleksander*, oddawna siedzący na stolicy wielkoksiążęcej w Wilnie, i obdarza nowemi przywilejami *senatorów*, za których sprawą był koronowany w Krakowie, oraz rozdarowywa im dobra koronne.

Szlachta, obawiając się przewagi senatorów, wymogła na królu prawo (r. 1505), iż odtąd *nic nowego* postanowione nie będzie bez udziału posłów ziemskich, to jest szlachty. Aleksander wyprawił do wielkiego księcia moskiewskiego poselstwo i zawarł sześcioletni rozejm, ustępując mu obszerne krainy, należące dotąd do Litwy.

Gdy Aleksander bliskim był śmierci, zagony tatarskie zapuściły się w głąb Litwy, lecz pokonane były przez Glińskiego pod *Kleckiem*.

Zygmunt I Stary (1506—1548). Kiedy Zygmunt jechał do Wilna, aby być obecnym podczas ostatnich chwil swego brata, spotkał go wielki pan litewski, *Gliński*, i przyjął z wielką czołobitnością. W rok później wszakże sprzeniewierzył się, obległ ze swymi stronnikami *Nowogródek*, *Mińsk* i *Słuck* i wezwał na pomoc *Wasila III*, wielkiego księcia Moskwy.

Taki był początek trzech wojen moskiewskich. W drugiej wojnie Wasil zdobył *Smoleńsk*, a chociaż hetman litewski, książę *Konstanty Ostrogski*, odniósł świetne zwycięstwo pod *Orszą* (1514), nie odzyskał Smoleńska.

Trzecia wojna, prowadzona znacznie później, za małoletności *Iwana IV*, zakończyła się pięcioletnim rozejmem.

Prawdziwą plagą Polski byli *Tatarzy krymscy*, którzy pomimo corocznej daniny, wynajdywali zawsze powód do napadu na południowe jej granice.

Tatarzy, założywszy kosz, czyli suwalkę w lesie, rozpuszczali zagony na wsie i miasta okoliczne. Palili chaty i dwory, zabierali bydło i odzież, chwytali ludzi tysiącami w jasyr, to jest w niewolę, szczególniej zaś młode kobiety, i pędzili do Turcyi na sprzedaż. Dla powstrzymania ich napadów urządził król tak zwaną *obronę potoczną*, która, aczkolwiek nieliczna, dzielnie odpierała najezdników.

W r. 1512 książę Ostrogski pokonał Tatarów pod *Wiśniowcem* i odbił 16,000 jeńców, a w dwadzieścia lat później sam Zygmunt zgromił ich, i odtąd przez czas dłuższy przycichły ich napady.

Zygmunt I, zamiłowany w pokoju, udał się do *Wiednia* w r. 1515, aby potwierdzić z bratem, Władysławem, *umówione śluby jagiellońsko-habsburskie* (dzieci Władysława: Ludwik i Anna, miały poślubić wnuków cesarza: Maryę i Ferdynanda), czem zażegnał nieprzyjaźń cesarza ku sobie. Na nieszczęście, w tym czasie zakończyła życie pierwsza małżonka Zygmunta, *Barbara Zapolya*, po której śmierci poślubił on *Bonę Sforzę*, księżnę Baru, pokrewną cesarza, niewiastę dumną i ambitną. Ta ambicyą swą i chciwością wiele złego sprawiła Polsce.

Oddawna już mistrze krzyżaccy żądali *pewnych zmian* w traktacie toruńskim, wszakże najbardziej natarczywie domagał się tego *Albert Brandenburski*, z domu Hohenzollern, powinowaty Zygmunta, dążąc do zupełnej niezawisłości od Polski. Ale gdy kilkuletnia wojna, którą wiódł z Polską, przynosiła same klęski, zrzucił suknię zakonną, przyjął *wyznanie luterskie* i za zgodą Zygmunta przekształcił kraje zakonne na księstwo świeckie, *hołdownicze królowi polskiemu*. Zygmunt przyjął hołd Alberta na rynku krakowskim w roku 1525.

W rok później, po bezpotomnej śmierci ostatnich dwóch książąt mazowieckich, *Stanisława* i *Janusza*, wcielone zostało do Polski *Mazowsze*,

a senatorowie i posłowie ziemi mazowieckiej zasiedli w obu izbach sejmu walnego.

Przez czas dłuższy, jak już wspomniano, wolną była Polska od napadu Tatarów; wszakże na południowych jej granicach wrzała wojna z Wołochami, których pokonał w walnej bitwie pod Obertynem hetman Tarnowski z niewielką garstką rycerstwa polskiego. Gdy w kilka lat później Wołosi ponowili swe napady, Zygmunt wezwał pospolite ruszenie i z ogromną siłą pociągnął do Lwowa. Ale szlachta, rozłożywszy się w pobliżu kościoła św. Jura, zaniosła skargi i zażalenia na *mieszanie się Bony* do rządów państwa. Król, zniechęcony temi poswarkami, rozpuścił wojowników do domu, tembardziej, że Wołochów nie było już w granicach Polski. Wojnę tę zowią żartobliwie *wojną kokoszą*, albowiem szlachta ogołociła całą okolicę z drobiu.

Zygmunt odznaczał się wielką dobrocią serca, lecz umiał być surowym, gdy konieczność tego wymagała. W owym czasie wciskały się do Polski nowatorstwa religijne i z tego powodu powstały zaburzenia w Gdańsku. Zygmunt ukarał wichrzycieli, zresztą postępował bardzo oględnie w rzeczach wiary. Chcąc się przez dłuższy czas zabezpieczyć od wojny z Turkami, zawarł z nimi stały pokój.

Miał on wielką pociechę, że pod koniec jego panowania ucichły niesnaski w Polsce, a oświata potężnie szerzyć się zaczęła. Za jego panowania żył Mikołaj Kopernik, wielki astronom, uczeń Akademii krakowskiej.

Powtórzenie.

Kto panował po śmierci Kazimierza Jagiellończyka? Jakie prawa potwierdził Jan Olbracht? Od czego uwolnił szlachtę? Z jakiego powodu kmieci czynszowych zaczęto zamieniać na pańszczyznianych? Jakie jeszcze ograniczenia zaprowadza statut piotrkowski? W której wojnie nastąpiła klęska na Bukowinie? Kto w roku następnym napadł na Podole? Od czego rozpoczyna Aleksander swe panowanie? Czem zjednywa sobie senatorów? Jakie prawo wymogła na królu szlachta? Czem okupuje Aleksander pokój z wielkim księciem moskiewskim? Kto pokonał Tatarów pod Kleckiem? Kto spotkał Zygmunta, jadącego do Wilna? Co uczynił Gliński w roku następnym? Kogo wezwał na pomoc? Które miasto zdobył Wasil w drugiej wojnie? Kto odniósł zwycięstwo pod Orszą? Jak zakończyła się trzecia wojna? Kto był prawdziwą plagą Polski? Jak Tatarzy krymscy urządzali napady? Kto i kiedy pokonał Tatarów? Dlaczego Zygmunt udał się do Wiednia? Kogo powtórnie poślubił? Do czego dążył wielki mistrz Albert Brandenburski? Co uczynił, gdy na wojnie nic nie wskórał? Gdzie i w którym roku złożył hołd Zygmuntowi? Jakie księstwo w rok później wcielono do Polski? Ile wojen prowadzili Wołosi? Kto odniósł zwycięstwo w pierwszej wojnie? Jaką żartobliwą nazwę otrzymała wojna druga? Dlaczego? Kogo Zygmunt poskromił za zawichrzenia religijne? Z kim zawarł stały pokój? Kto żył za jego czasów?

Zygmunt August (1548 — 1572). Przybywszy z Wilna do *Krakowa*, zajął się bezwłocznie sprawami państwowemi i zwołał sejm do *Piotrkowa*, na którym zarzucano mu, iż bez wiedzy panów rady po śmierci pierwszej swej żony poślubił *Barbarę Radziwiłłównę*, i żądano, aby się z nią rozwiódł. Ale król nie chciał się rozłączyć z żoną,

mówiąc: że nie można się spodziewać, aby dotrzymał wiary komukolwiek, jeśli jej własnej żonie nie dotrzyma, a nie zważając na stronnicze niechęci, zwołał sądy i załatwił wiele spraw nie cierpiących zwłoki. Wkrótce uciszyły się niesnaski i Barbara koronowana była w Krakowie; ale niezadługo niespodziewanie zakończyła życie. Zygmunt August, nieutulony w żalu po śmierci ukochanej żony, aż do końca życia ubierał się w czarne szaty na znak żałoby.

W owym czasie z coraz większą gwałtownością szerzyły się *nowostki* religijne. Przeróżni sekciarze z całej Europy przybywali do Polski, głosząc nowe wiary i znajdując chętny posłuch zarówno u panów, jak i u szlachty; ale król postępował z nimi łagodnie, aby nie jątrzyć umysłów, a ostatecznie pierwszy z monarchów europejskich przyjął postanowienia soboru trydenckiego.

Od wojny kokoszej szlachta niechętnem okiem spoglądała na panów, obdarowywanych przez królów intratnemi królewszczyznami, to jest majątkami królewskiemi. Wprawdzie posłowie ziemscy, szlachta, przypuszczeni byli już oddawna do sejmów walnych, lecz odgrywali w nich tylko rolę podrzędną i zwoływani byli jedynie wówczas, gdy szło o obronę granic. Obecnie szlachta uboższa, różniąca się od wielkich panów, noszących karmazynowe lub różnobarwne ferezye, podbite kosztownem futrem, bardzo skromnym ubiorem, z powodu rozdarowania majątków, zaczęła się głośno domagać egzekucyi, czyli

wykonania praw, podług których jedna osoba nie powinna pełnić kilku urzędów, a majątki królewskie powinny być zwrócone królowi.

Król, nie chcąc zrazić ku sobie wielkich panów, sprawujących pierwsze urzędy, zwlekał lat kilka egzekucyę, lecz przynaglony ustawicznemi żądaniami szlachty, zwołał w r. 1562 sejm w Piotrkowie, *egzekucyjnym* zwany. Na uczczenie stanu szlacheckiego król i dwór cały przybrał szaty szaraczkowe i skwapliwie zajął się rozpatrywaniem praw własności i nadań, wskutek czego wiele majątków królewskich powróciło do króla. Na tymże sejmie król postanowił tak zwaną kwartę, to jest przeznaczył czwartą część swoich dochodów na utrzymanie stałego wojska zaciężnego, *kwarcianem* zwanego.

Na kilka dni przed sejmem Piotrkowskim rozpoczęła się wojna o *Inflanty*. Powód jej był następujący: Arcybiskupem rygskim był krewny króla; z nim rozpoczął spory wielki mistrz Kawalerów Mieczowych i kazał go uwięzić. Za krewnym ujął się przez posłów Zygmunt August, a gdy tych z rozkazu wielkiego mistrza zabito, ściągnął znaczne siły wojenne i wyruszył do Inflant. Wielki mistrz, przerażony ogromem wojska, upokorzył się, uwolnił arcybiskupa i zawarł pokój. Gdy wkrótce potem car *Iwan Groźny* rozpoczął wojnę z Kawalerami Mieczowymi, ci wezwali na pomoc Zygmunta Augusta i poddali się na tych samych prawach, na jakich uznał jego władzę zwierzchnią wielki mistrz krzyżacki w r. 1525. Ostatni mistrz Kawalerów Mieczowych,

Gothard Ketler, został *księciem Kurlandyi*, a Inflanty dostały się Polsce. Wynikła stąd wojna z Iwanem Groźnym, w której Polska utraciła *Połock*, ale zachowała Inflanty.

Zygmunt August, chcąc ściślej połączyć Litwę z Polską, zrzekł się *dziedziczności tronu* na Litwie, nadał jej też same prawa, jakie istniały w Polsce, i doprowadził do znanej w dziejach *Unii lubelskiej* w r. 1569. Wspólne sejmy Litwy i Polski zbierać się miały w *Warszawie*. Nadał też lepszy statut Litwie, zwany drugim; pierwszy otrzymała za Zygmunta I.

Za jego czasów *Mikołaj Rej* i *Jan Kochanowski* zaczęli układać wiersze polskie. Zresztą tylu znakomitych wtedy powstało pisarzy, iż wiek Zygmunta Augusta zowią *wiekiem złotym* piśmiennictwa polskiego.

W r. 1572 nastąpił zgon Zygmunta Augusta w Knyszynie. Na nim wygasł ród jagielloński *po mieczu*. Odtąd Polską rządzili królowie obierani *przez całą szlachtę*. Z pomiędzy szterech kandydatów obrano na króla księcia francuskiego, *Henryka Walezyusza*, brata Karola IX, panującego we Francyi.

Henryk Walezyusz, przybywszy do Krakowa, zaprzysiągł pokój z inowiercami, czyli, jak ich nazywano, dysydentami, i podpisał *umowę z narodem* (pacta conventa); lecz, dowiedziawszy się o śmierci brata, wyjechał pokryjomu z Polski, po kilkomiesięcznem zaledwie panowaniu, aby objąć tron francuski. Gdy po upływie oznaczonego czasu nie wracał, przystąpiono do obioru

nowego króla, co tembardziej było potrzebne, iż na południowych granicach *Tatarzy* srodze niszczyli Polskę.

Po długich naradach obrano królem *Stefana Batorego*, księcia siedmiogrodzkiego, dając mu za małżonkę *Annę Jagiellonkę*, siostrę Zygmunta Augusta.

Stefan Batory (1575—1586), przybywszy do Krakowa, po koronacyi i ślubie, odbył wojenną wyprawę do *Gdańska*, który nie chciał go uznać za króla i domagał się większych jeszcze przywilejów. Batory wyruszył przeciwko Gdańszczanom, upokorzył ich i przyjął do swej łaski.

W tym czasie Iwan IV Groźny, korzystając z zajęcia się Batorego, *wznowił* wojnę o Inflanty i zdobył liczne miasta i zamki; wszakże po załatwieniu sprawy z Gdańskiem Batory wystąpił przeciw niemu, zniewolił wojska jego do odstąpienia i zdobył *Połock*. Iwan Groźny, chcąc zakończyć wojnę, udał się do papieża *Grzegorza XIII*, prosząc o pośrednictwo, i za sprawą jezuity *Possewina* zawarł pokój z Polską w *Kiwerowej Horce*. Przy Polsce pozostał Połock i część Inflant, Iwan IV zatrzymał niektóre zdobyte grody.

Batory, doskonale rozumiejąc, jakie ma znaczenie dobrze zorganizowana siła wojskowa, wielką zwrócił uwagę na urządzenie wojska stałego: zaciągał Węgrów, utworzył z wieśniaków pułki piesze i doskonalił artyleryę. Następnie pomyślał o lepszem urządzeniu kozaków, którzy, broniąc od napadów Tatarów, ważne usługi oddawali Polsce. Równie wielkie są jego zasługi w za-

rządzie państwem: ustanowił dla Wielkiej i Małej Polski *trybunały*, a później nieco dla Litwy; założył *akademię w Wilnie* i powierzył ją jezuitom.

Batory, czynny i dzielny, marząc o wielkich zamiarach wypędzenia Turków z Europy, umarł niespodziewanie w Grodnie r. 1586.

Powtórzenie.

Czego wymagano od Zygmunta Augusta? Jak odpowiedział? Czem się zajął? Gdzie nastąpiła koronacya Barbary? Jak król uczcił jej pamięć? Jak zachowywał się względem nowostek religijnych? Jakie przyjął postanowienia? Dlaczego szlachta niechętnem okiem spoglądała na panów? Czego domagała się? Co znaczy wyraz egzekucya? Gdzie zebrał się sejm egzekucyjny? Jak król i dwór jego przybrał się na tym sejmie? Jak się sejm zakończył? Jaką część swoich dochodów przeznaczył król na wojsko? Co znaczy kwarta? Z jakiego powodu rozpoczęła się wojna o Inflanty? Jak zakończył się pierwszy jej okres? Dlaczego wielki mistrz poddał się Polsce? Jak się zakończył drugi okres wojny? Dlaczego Zygmunt August zrzekł się dziedziczności tronu na Litwie? Gdzie i kiedy nastąpiła unia z Litwą? Jaki zbiór praw nadał król Litwie? Którzy poeci żyli za jego czasów? Kiedy umarł Zygmunt August? Kogo obrano po jego śmierci? Z jakiego powodu Henryk Walezyusz wyjechał z Polski? Jak długo panował? Kogo wybrano po Henryku? Kogo poślubił Stefan Batory? Które miasto nie chciało uznać Batorego? Kto wznowił wojnę o Inflanty? Jak powodziło się Iwanowi IV Groźnemu? Kto pośredniczył w zawarciu pokoju z Iwanem IV? Gdzie go podpisano? Jakie były jego warunki? Na co Batory zwrócił szczególną uwagę? Jakie uczynił ulepszenia pod względem wymiaru sprawiedliwości? Gdzie założył akademię? Gdzie umarł i kiedy?

Wielkie Księstwo Moskiewskie.

Po Iwanie III Wielkim zasiadł na tronie wielkoksiążęcym w Moskwie syn jego, Wasili (1505—1533). Przyłączył on do wielkiego księstwa ostatnie dwie niezawisłe dzielnice: Psków i Razań (r. 1530). Odtąd posiadłości jego graniczyły na zachód z Litwą, na południe z Tatarami krymskimi. Podczas wojny rozpoczętej z Polską zdobył *Smoleńsk*. Drugą jego żoną była *Helena Glińska*, z której miał syna, Iwana, później Groźnym zwanego.

Iwan IV Groźny (1533—1584) miał zaledwie lat trzy po śmierci ojca. W imieniu jego rządziła najprzód matka, Helena Glińska, a po jej śmierci Duma bojarska, to jest rada, złożona ze znakomitych bojarów, pomiędzy którymi największy wpływ mieli książęta *Szujscy*. Bojarowie rządzili niedobrze, a co gorsza, zaniedbywali wychowanie Iwana, dozwalając rozwinąć się w nim usposobieniu do okrucieństwa.

Iwan IV, doszedłszy pełnoletności, koronował się w Moskwie i przyjął tytuł *cara moskiewskiego*, ale sprawy państwa powierzył krewnym, Glińskim, i dopiero po strasznym pożarze, który zniszczył większą część Moskwy, za radą dwóch zacnych mężów, *Adaszewa* i *Sylwestra*, zajął się rządem kraju, szczególniej zaś przestrzegał, aby urzędnicy rządzili się sprawiedliwością.

Ta epoka panowania Iwana Groźnego odznaczyła się ważnemi nabytkami, zdobyciem

dwóch tatarskich carstw: *Kazańskiego* i *Astrachańskiego*. Ostatnie powstało na ruinach dawnej Złotej hordy.

Mniej pomyślnie wypadła wojna, którą Iwan IV prowadził z Kawalerami Mieczowymi. Z początku i tu powodziło się jego orężowi, ale gdy Kawalerowie Mieczowi poddali się królowi polskiemu, trzeba było przeprowadzić wojnę z Polską i Szwecyą. Iwan za pośrednictwem jezuity Possewina zawarł pokój, o czem już wspomniano.

W tym czasie nastąpiło zdobycie *Syberyi* przez kozaka *Jermaka* i poddanie jej Iwanowi Groźnemu.

Dopóki Iwan IV słuchał rad Adaszewa i Sylwestra, rządził rozumnie i sprawiedliwie, lecz gdy ich usunął od swego boku, a szczególniej, gdy umarła cnotliwa i dobra jego małżonka, *Anastazya Romanowna*, otoczył się ludźmi złymi, utworzył straż przyboczną, zwaną *opryczczyną*, która prześladowała wszystkich podejrzanych ludzi. Wówczas tysiące mieszkańców ginęło pod toporem kata lub na szubienicy. Iwan IV, umierając w r. 1584, pozostawił dwóch synów: z pierwszej swej małżonki, Anastazyi Romanówny, *Fiedora*, i *Dymitra*, urodzonego z Maryi z domu Nagich.

Fiedor, syn i następca Iwana (1584—1598), oddawał się przeważnie praktykom religijnym, a sprawy państwa powierzył radzie przybocznej z bojarów. Wszechwładnym w tej radzie był *Borys Godunow*, brat małżonki carskiej, Ireny. Za czasów Godunowa nie prowadzono żadnej wojny,

mogło zatem carstwo moskiewskie swobodnie się rozwijać.

Fiedor nie posiadał dzieci, po śmierci zatem jego tron przypadał bratu Dymitrowi, ale Dymitr zginął w mieście *Ugliczu* nie wiadomo z czyjej ręki. Mówiono, że sam Godunow nasłał siepaczy.

Powtórzenie.

Które dzielnice przyłączył Wasil III? Jakie zdobył miasto? Kto był matką Iwana IV? Kto rządził podczas jego małoletności? Kto miał największy wpływ w radzie bojarów? Jaki tytuł przyjął Iwan IV? Kiedy zaczyna się zajmować sprawami państwa? Jakich miał doradców? Jakie zdobył carstwa tatarskie? Jaką jeszcze wiódł wojnę? Opowiedz przebieg wojny o Inflanty. Kto zdobył Syberyę? Jaka zaszła zmiana w usposobieniu Iwana po śmierci pierwszej małżonki? Jak zwała się straż jego przyboczna? Ilu pozostawił synów? Kto po nim wstąpił na tron? Kto rządził państwem za czasów Fiedora? Komu przypadł tron po jego śmierci? Gdzie zginął Dymitr?

Po śmierci Fiedora Duma ziemska osadziła na tronie *Borysa Godunowa*. Za jego panowania przypadła klęska głodowa i zaraza, a ponieważ Godunow był podejrzliwy, prześladował często niewinnych, nastąpiło niezadowolenie z jego rządów. Tymczasem rozeszła się wieść, że Dymitr, zabity w Ugliczu, przebywa w Polsce. Istotnie, znalazł się tam pewien człowiek, twierdzący, iż jest Dymitrem, który zbiegł potajemnie. Uwierzył temu wojewoda sandomierski, *Mniszech*, zaręczył z nim córkę swoją, *Marynę*, i postanowił

poprowadzić do Moskwy. Samozwaniec ten, który właściwie zwać się miał *Hryćko Otrepiew*, przybył z niewielkim pocztem i przyjęty był w wielu miastach jako syn Iwana IV. Borys wysłał przeciwko niemu wojsko, ale tymczasem sam umarł, pozostawiając tron synowi swemu, *Fiedorowi*, w r. 1605. Gdy wojsko przeszło na stronę samozwańca, przysięgła mu wierność Moskwa, a Fiedora zabito.

Samozwaniec *Dymitr I* panował zaledwie jedenaście miesięcy, gdyż wkrótce zniechęcił sobie wszystkich lekceważeniem zwyczajów ruskich i sprzyjaniem Polakom, którzy niesfornem zachowaniem się oburzyli na siebie mieszkańców Moskwy. Powstało sprzysiężenie, na czele którego stał książę *Wasili Szujski*. Dymitr zginął podczas napadu na pałac carski. Na tronie zasiadł Wasil Szujski, lecz i on nie umiał sobie zjednać życzliwości narodu.

Ukazało się kilku nowych samozwańców, z których najsilniejszy zbliżył się pod mury Moskwy, a gdy Maryna uznała go za swego męża, samozwaniec zaczął oblegać Moskwę, na odsiecz której pospieszył z Nowogrodu z licznem wojskiem Michał *Skopin*, krewny Szujskiego. Samozwaniec uciekł z pod Moskwy do Kaługi, gdzie go zabito.

W tym czasie Zygmunt III oblegał Smoleńsk, a hetman polny Żółkiewski zadał straszną klęskę wodzowi moskiewskiemu, Dymitrowi Szujskiemu, pod *Kłuszynem*. Na wieść o tem rozpacz ogarnęła mieszkańców Moskwy, powstali przeciw

Wasilemu Szujskiemu i zrzucili go z tronu w 1610 roku. Nastąpił bezład w całem państwie, a gdy po bitwie pod Kłuszynem Żółkiewski zbliżył się do Moskwy, bojarzy ofiarowali carską koronę królewiczowi *Władysławowi.* Ale Zygmunt nie puszczał syna, chcąc sam zasiąść na tronie moskiewskim.

Wówczas patryarcha *Hermogenes*, obawiając się zbytniej gorliwości religijnej Zygmunta, wezwał lud na obronę ojczyzny. Wkrótce też zebrało się do 100.000 wojowników, którzy oblegli w Moskwie Polaków. Że zaś w tym czasie Zygmunt III zdobył *Smoleńsk*, a wódz szwedzki *Nowogród,* duchowieństwo rozesłało ponowne wezwania.

W Niższym Nowogrodzie rzeźnik *Koźma Minin* zebrał tłumy wojowników, tych dowództwo powierzono *księciu Pożarskiemu.* Książę Pożarski zniewolił wodza polskiego, Chodkiewicza, do odwrotu, a Polaków, pozostawionych w Kremlu bez żadnej obrony, do poddania się.

Powtórzenie.

Kto panował po Fiedorze? Co było powodem niezadowolenia z rządów Godunowa? Jaka wieść rozeszła się w Moskwie? Kto był właściwie Dymitr Samozwaniec? Kto go wprowadził do Moskwy? Co sprzyjało Samozwańcowi? Jaka dola spotkała syna Borysa Godunowa? Jak długo panował Dymitr Samozwaniec? Czem zniechęcił sobie mieszkańców Moskwy? Jaka była jego dola? Kto po nim panował? Kto rościł pretensye do tronu za Wasila Szujskiego? Kto pośpie-

szył na odsiecz Moskwy? Gdzie zginął samozwaniec Dymitr II? Kto oblegał Smoleńsk? Kto poniósł straszną klęskę pod Kłuszynem? Jakie były jej następstwa? Komu bojarowie ofiarowali carską koronę? Dlaczego królewicz Władysław nie przybywał? Kto wezwał do powstania przeciw Polakom? Kto w Niższym Nowogrodzie zachęcał naród do powstania? Kto zniewolił Chodkiewicza do odwrotu?

Niemcy przed wojną Trzydziestoletnią.

Pomimo pokoju Augsburskiego trwały i nadal waśnie i spory pomiędzy stronnictwami religijnemi. Katolicy uskarżali się na coraz większy wzrost reformacyi, wskutek czego znaczne posiadłości duchowne przechodziły na własność rządową, a nawet prywatną. Protestanci niezadowoleni byli, iż zakon Jezuitów, którego głównem zadaniem było powstrzymanie i wyplenienie wszelkich nowatorstw religijnych, osiedlił się w wielu miastach niemieckich, skąd skutecznie rozwijał swą działalność misyonarską.

Pomimo tego, za panowania *Ferdynanda I* i *Maksymiliana II,* którzy nie mieszali się do spraw religijnych, nie przyszło w Niemczech do znaczniejszych zaburzeń. Lecz gdy na tronie zasiadł *Rudolf II* (od 1576—1612 r.), zamiłowany w naukach i sztukach, a później w alchemii, ale nie zajmujący się sprawami państwa, nastąpiły nowe niepokoje religijne. Wówczas kilkunastu książąt protestanckich, obawiając się bardziej stanowczego wystąpienia stronnictwa katolickie-

go, zawarło ścisły związek, zwany *Unią*, w roku 1608, na którego czele stanął *Elektor Palatynatu*, *Fryderyk*. W odpowiedzi na to, książęta katoliccy, w celu utrzymania powagi Kościoła, utworzyli w roku 1609 tak zwaną *Ligę*, pod przewodnictwem *Elektora bawarskiego*, *Maksymiliana*.

Zdarzyło się, że gdy w tym czasie zakończył życie ostatni książe Julichu, Klewe i Bergu, a kilku książąt katolickich i protestanckich rościło prawo do tych księstw, omal nie nastąpiła wojna pomiędzy obu związkami; wybuchła wszakże w kilka lat później *w Czechach* z następnego powodu.

Cesarz Rudolf II, osłabiony nieco na umyśle i zniewolony przez brata *Macieja* do ustąpienia mu kilku prowincyi, chcąc zjednać sobie Czechów, szczególniej zaś *protestantów* czeskich, wydał tak zwany *list królewski*, dozwalający im odprawiać nabożeństwa i budować nowe kościoły w całych Czechach, z wyjątkiem dóbr, należących do duchowieństwa. Spokojność panowała w Czechach, dopóki żył Rudolf II, lecz gdy po jego śmierci obrano cesarzem *Macieja* (od 1612—1619), a ten powierzył rządy namiestnikom nieprzychylnym protestantom — i rozkazał zamknąć zbór protestancki, zbudowany na gruntach należących do opactwa w *Brounau*, i zburzyć swiątynię protestancką, wystawioną w dobrach arcybiskupa praskiego, protestanci, opierając się na *liście królewskim*, zanieśli zażalenie do cesarza, lecz otrzymali bardzo szorstką odpowiedź.

Podejrzewając, iż odpowiedź wyszła nie z gabinetu cesarskiego, lecz wydana była przez namiestników, rezydujących w Pradze, protestanci udali się gromadnie w maju 1618 roku do pałacu namiestnikowskiego, żądając bliższego wyjaśnienia. Gdy zaś surowo za to zgromieni zostali, *wyrzucili przez okno* dwóch namiestników Martinica i Slawatę, podobnie jak to uczyniono za czasów Hussa z kilku urzędnikami miejskimi. Teraz nie pozostawało im już nic innego, jak przygotować się do niechybnej wojny z cesarzem.

Tak powstała *wojna Trzydziestoletnia*, która sprowadziła na całą Europę zachodnią klęski nieobliczone. Z czasem wmieszała się do niej *Dania, Szwecya i Francya.*

Powtórzenie.

Co było powodem niezadowolenia stronnictwa katolickiego, co protestanckiego? Kiedy nastąpiły większe zaburzenia? Jaki związek zawarli książęta protestanccy? Kto stał na jego czele? Jaki związek zawarli książęta katoliccy? Kto stał na jego czele? Jaka wojna nosi nazwę wojny o następstwo Julichu? Jak zowie się przywilej, nadany przez Rudolfa protestantom czeskim? Jakie stąd wynikły zatargi? Jak postąpili protestanci czescy? Które państwa wmieszały się do wojny Trzydziestoletniej?

Wojna Trzydziestoletnia

(od 1618—1648 r.).

Po usunięciu namiestników cesarskich, trzydziestu najznakomitszych Czechów utworzyło rząd krajowy pod nazwą *Dyrektoryatu*, a sejm uchwalił zaciąg szesnastotysięcznego wojska, którego dowództwo powierzył hrabiemu *Turnowi* i dla braku funduszów ogłosił *konfiskatę* dóbr 33-ch panów katolickich, co obudziło szemranie pomiędzy ludnością wierną Kościołowi.

Młody elektor Palatynatu, *Fryderyk V*, naczelnik unii protestanckiej, żonaty z *królewną angielską*, chcąc okazać życzliwość dla współwyznawców, przysłał 4,000 wojska pod wodzą hrabiego *Mansfelda*. Pomimo zatem opieszałego ściągania zaciężnego wojska, początek wojny wypadł dosyć pomyślnie: wódz cesarski, wkroczywszy do Czech, poniósł *dwie porażki* i cofnąć się musiał.

Wtem przed rozpoczęciem nowej kampanii zmarł bezdzietnie cesarz Maciej, a chociaż obrano po nim jego krewnego *Ferdynanda II*, Czesi nie uznali go i *koronę Ś-go Wacława* ofiarowali Fryderykowi V, elektorowi Palatynatu. Trudne było położenie Ferdynanda II wobec braku dostatecznych sił wojskowych, dlatego zjednał sobie sowitemi obietnicami głowę ligi, elektora bawarskiego Maksymiliana oraz pomoc króla hiszpańskiego, który przysłał mu z Belgii

wojsko dla zajęcia Palatynatu; jednocześnie zaś wojsko Ligi pod dowództwem *Tilly'ego* wkroczyło do Czech.

Fryderyk V nie sprostał swemu zadaniu wobec tak groźnego nieprzyjaciela, a lubo wojskiem jego dowodził dzielny Mansfeld, Czesi ponieśli straszną klęskę w roku 1620 pod *Białą Górą* (Bila Hora), niedaleko Pragi. Fryderyk umknął z Czech, pozostawiając kraj, który go obrał królem, na pastwę losu.

Po bitwie pod Białą Górą, Czesi, obawiając się surowej kary, tłumnie kraj opuszczali; lecz gdy po upływie dłuższego czasu nikogo z pozostałych nie pociągnięto do odpowiedzialności, spokojniejsi powrócili do domu. Wszakże teraz dopiero nastąpił *dzień sądu*. Najznakomitsze czeskie rodziny położyły głowę pod topór katowski, a na postrach potomności dwanaście głów ludzkich przybito na zamku, skąd usunęli je dopiero w 10 lat później Sasi, zdobywszy Pragę.

Zatem z Czechami wojna była skończona, pozostawało tylko zdobyć resztę Palatynatu; nietrudna to już była sprawa, gdyż Unia się *rozwiązała*. Czynnymi wprawdzie jeszcze byli niektórzy jej dowódcy, ale ci walczyli na własną rękę. Do nich należał hrabia *Mansfeld*, znany już nam z wojny w Czechach, margrabia *Fryderyk Baden-Durlach*, oraz *Chrystyan*, książę Brunświcki. Ten ostatni wojował nad Renem istnie *po barbarzyńsku*, a pożoga miast i wiosek świadczyła o przejściu na pół dzikich jego najemników

Tilly, wyruszywszy z Czech, pokonał margrabiego Badeńskiego w pobliżu rzeki *Nekharu*, poczem uderzył na księcia Brunświckiego, usiłującego połączyć się z Mansfeldem, i odniósłszy nad nim zwycięstwo pod *Höchst* nad Menem, zajął cały Palatynat.

Mógł teraz cesarz wynagrodzić wierne usługi elektora bawarskiego, Maksymiliana, i ofiarował mu Palatynat górny z głosem elektorskim. Na zdobyciu Palatynatu ukończyła się okropna wojna religijna, gdyż protestanci upokorzeni nie śmieli stawić już oporu; ale gdy Tilly, po zdobyciu Palatynatu, wkroczył do północnych Niemiec, książęta niemieccy wezwali na pomoc *Chrystyana IV*, króla duńskiego, jako księcia holsztyńskiego, i powierzyli mu kierownictwo wojny. Tak się rozpoczął *drugi okres* wojny Trzydziestoletniej.

Z Chrystyanem IV, który sprzymierzył się z Anglią i Holandyą, połączyli się hrabia Mansfeld i książe Brunświcki, zaciągnąwszy nowe wojska za pieniądze *holenderskie*. Wobec tego Ferdynand II, czując dotkliwie swą zależność od elektora bawarskiego i od Ligi, pomyślał o utworzeniu *własnego wojska*, do czego wyborna nadarzyła mu się sposobność.

Albert Wallenstein, szlachcic czeski, wzbogacony kupnem skonfiskowanych majątków w Czechach i rozporządzający ogromnemi kapitałami, zobowiązał się wystawić cesarzowi własnym kosztem potrzebną liczbę wojska. Słynął on już wówczas z dzielności wojennej i wielkiej

nojności, nie trudno więc mu było w krótkim czasie ściągnąć pod swe chorągwie bitnego żołnierza.

Gdy więc zebrał dostateczne siły, wyruszył nad dolną Elbę, pokonał Mansfelda w pobliżu *Dessau* i ścigał aż do Węgier, gdzie wódz ten chciał się połączyć z *Gabryelem Betlen*, księciem Siedmiogrodu, wojującym z cesarzem. Lecz gdy książę siedmiogrodzki zawarł już pokój, Mansfeld, rozpuściwszy swe wojsko, zbiegł do Turcyi, gdzie wkrótce zakończył życie.

W tym samym niemal czasie umarł nawpół dziki Chrystyan, książę Brunświcki, a król duński poniósł klęskę w walce z Tillym w pobliżu gór *Harcu*. Gdy Wallenstein dowiedział się, że król duński wciąż myśli o walce i robi nowe zaciągi, pośpieszył na północ przez Szląsk, Brandenburgię do *Meklemburga*, którego książęta sprzymierzyli się z królem duńskim, zdobył *Jutlandyę*, z której wygnani Duńczycy cofnęli się na wyspy duńskie. Następnie zajął *Pomorze* i przystąpił do oblężenia miasta *Stralsundu*, ale ponieważ nie posiadał floty, zniewolony został do odstąpienia.

Wallenstein rozpoczął teraz układy pokojowe z królem duńskim. Pokój zawarto w mieście *Lubece* w roku 1629, mocą którego Chrystyan IV otrzymał napowrót kraje utracone na wojnie, lecz musiał się zrzec na przyszłość wszelkiego mieszania się do spraw Niemiec. Książęta meklemburscy za łączenie się z Duńczykami *wyzuci zostali* ze swych posiadłości, które ofiarowano Wallensteinowi z tytułem *księcia Meklemburskiego*.

Obecnie Ferdynand II, zgodnie z życzeniem elektora Maksymiliana, mógł już otwarcie wystąpić przeciw protestantom; głosił zatem w r. 1629 tak zw. *edykt restytucyjny*, przywracający katolikom posiadłości duchowne, zabrane przez protestantów. Do nich należały 2 arcybiskupstwa: Magdeburskie i Bremeńskie, 12 biskupstw i bardzo wiele dóbr klasztornych. Wykonanie edyktu powierzono Tilly'emu.

Ale wojsko Wallensteina było solą w oku dla elektora Maksymiliana, czyniło bowiem niepotrzebnem istnienie Ligi; to też na sejmie w *Regensburgu* w r. 1630 podniosły się liczne skargi na Wallensteina, na jego dumę, zarozumiałość i samowolę, bezwzględne łupienie i plądrowanie krajów, przez które wojsko jego przechodziło, to też cesarz, nie chcąc sobie zniechęcić książąt katolickich, zniewolony był odjąć mu władzę. Niebawem wszakże dotkliwie uczuł brak Wallensteina, gdyż na polu walki ukazał się nowy nieprzyjaciel, groźniejszy od poprzednich, *Gustaw Adolf*, król szwedzki.

Powtórzenie.

Kto rządził w Czechach po usunięciu namiestników? Co postanowił sejm czeski? Kto przysłał wojsko posiłkowe i pod czyjem dowództwem? Jak się powodziło Czechom z początku? Kto w tym czasie zasiadł na tronie austryackim? Komu Czesi ofiarowali koronę? Do kogo zwrócił się o pomoc Ferdynand II? Jakie wojsko zajęło część Palatynatu? Kto wyruszył do Czech? Gdzie nastąpiła bitwa i jaki był jej wynik? Z kim trzeba było jeszcze walczyć? Kto walczył w Palatyna-

cie? Dokąd wyruszył Tilly po zajęciu Palatynatu? Kogo wezwali na pomoc książęta niemieccy? Jak się zowie drugi okres wojny? Kto ze strony protestantów objął naczelne dowództwo? Opowiedz o Wallensteinie. Dlaczego cesarz przyjął jego usługi? Na kogo najprzód uderzył Wallenstein? Jak skończył hrabia Mansfeld? Gdzie i kiedy pobity został król duński? Dlaczego Wallenstein podążył na północ? Skąd wygnał Duńczyków? Które miasto oblegał? Dlaczego zawarto pokój z Duńczykami? Jakie były warunki pokoju? Co Wallenstein otrzymał w nagrodę? Jaki edykt wydał cesarz? Wylicz główniejsze dobra duchowne, zabrane przez protestantów? Na którym sejmie usunięto Wallensteina od dowództwa i dlaczego?

(Ciąg dalszy).

Już w r. 1628 Gustaw Adolf, król szwedzki z domu Wazów, pośpieszył na pomoc Stralzundowi, obleganemu przez Wallensteina; zaś w r. 1630, ujmując się za krewnymi swoimi książętami meklemburskimi i chcąc się stać obrońcą protestantyzmu w Niemczech, wylądował z nielicznem wojskiem na wyspie *Usedom*, leżącej wprost ujścia Odry.

Zatrzymawszy się na Pomorzu, zmusił do odwrotu wojska cesarskie i zawarł umowę z ostatnim księciem tej krainy, *Bogusławem*, zapewniającą mu po zgonie tegoż dziedzictwo Pomorza, poczem wezwał elektorów: *Brandenburskiego* i *Saskiego* do połączenia się przeciwko cesarzowi, ponieważ chciał pośpieszyć na odsiecz *Magdeburga*, obleganego przez Tilly'ego. Nie mógł wszakże na razie tego uczynić, gdyż elektorowie, obawiając się cesarza, długo zwlekali ze stanowczą od-

powiedzią, a przewidywał, że w razie niepowodzenia, gotowi byli mu przeciąć odwrót.

Tilly, chcąc zmusić Magdeburg do przyjęcia edyktu restytucyjnego, oblegał go bezskutecznie od kilku miesięcy, pomimo, że wojsko jego dochodziło do 40 tysięcy ludzi, a w mieście było zaledwie 2,000 żołnierzy i 5,000 zbrojnych mieszczan. Do kierowania obroną przysłał Gustaw Adolf Magdeburgowi doświadczonego pułkownika, *Falkenberga*.

Powiadają, że podkomendny Tilly'ego, Pappenheim, chciał przekupić Falkenberga ogromną sumą pieniędzy, lecz ten odrzekł: „Jeśli Pappenheim poszukuje nikczemnego łotra, to znajdzie go w swej własnej osobie."

Tilly, znużony długiem, bezowocnem oblężeniem, postanowił odstąpić od Magdeburga, lecz na usilne prośby Pappenheima przystał na ostatnią jeszcze próbę. Dotychczas przypuszczano szturm jedynie w nocy, uchwalono zatem przypuścić go w porze dziennej. A ponieważ dnia poprzedniego przycichły działa oblężnicze i kilka sprowadzono już nawet z wałów, mieszkańcy Magdeburga domyślali się, że Gustaw Adolf zapewne się zbliża, a Tilly gotuje się do odwrotu.

O godzinie 5 zrana żołnierze i mieszczanie, znużeni całonocnem czuwaniem, opuścili swe stanowiska, pozostawiając zaledwie niezbędne czaty, gdy w dwie godziny później huknęły ze wszech stron działa, a jednocześnie wojsko cesarskie, przystawiwszy drabiny, zaczęło wdrapywać się na mury. Pappenheim, na czele wybranego oddziału, wpadł do miasta, ale znalazł taki opór, że zmuszony był zdobywać jedną basztę po drugiej. Przerażeni mieszkańcy i nawpół senni żołnierze chwycili za oręż, usiłując pod wodzą Falkenberga powstrzymać nieprzyjaciół; lecz dzielny dowódca szwedzki przypłacił swą odwagę życiem, a załoga zmuszona była do odwrotu. Wojsko cesarskie zdobywało jedną ulicę po drugiej, pastwiąc się bez miary i karząc śmiercią bezbronnych starców, a nawet kobiety i niemowlęta.

Na domiar nieszczęścia, w wielu punktach miast wybuchł pożar, podłożony niewiadomo przez kogo.

Po upływie 10 godzin Magdeburg, jedno z najbogatszych i największych miast północnych Niemiec, zamieniło się w kupę gruzów; ocalała jedynie katedra, w której schroniło się 4,000, ludzi i przeszło sto chat rybackich nad brzegiem Elby.

Tilly, siedząc na białym koniu, przyglądał się z niedalekiego wzgórza dziełu zniszczenia. Powiadają, że kilku oficerów błagało go usilnie, aby powstrzymał rozhukane żołdactwo i położył kres nieludzkiemu jego wandalizmowi; lecz Tilly kazał im przyjść po odpowiedź za godzinę, poczem odrzekł, że żołnierze muszą mieć nagrodę za swe trudy i mozoły. Dopiero na trzeci dzień wjechał on do zburzonego miasta i przywrócił w wojsku karność i porządek.

Po zburzeniu Magdeburga pogrzebano i wrzucono do Elby przeszło 20,000 zwłok ludzkich. Odtąd Magdeburg nigdy już nie powrócił do dawnej pomyślności i dawnego znaczenia.

Na wiadomość o zburzeniu Magdeburga Gustaw Adolf przynaglił elektorów brandenburskiego i saskiego do sprzymierzenia się ze Szwecyą, i tak zabezpieczony, zaczął ścigać Tilly'ego i wkrótce zadał mu ciężką porażkę pod *Breitenfeld*, w pobliżu Lipska.

Obawiając się powodzenia Gustawa Adolfa, Ferdynand II rozpoczął znów układy z Wallensteinem, wszakże tym razem szły one dosyć opornie. Wallenstein dopiero wówczas podjął się zebrać nowe wojsko, gdy cesarz zgodził się na wszystkie podane mu warunki, zapewniające wodzowi prawie zupełną niezależność.

Tymczasem Gustaw Adolf, wysławszy wojska saskie do Czech, w rączym pochodzie zbliżył się nad Ren, zwrócił na południe, przekroczył Dunaj, wywalczył sobie przejście przez rzekę Lech i, wkroczywszy do Bawaryi, *rozbił* wojsko Tilly'ego, wszedł do Monachium i stanął na granicach Austryi.

Wallenstein, uzupełniwszy zaciągi, wygnał Sasów z Czech, podążył do Bawaryi i, wyczekując na Gustawa Adolfa, założył oszańcowany obóz w pobliżu *Norymbergi*. Gustaw Adolf, chcąc go zniewolić do walki, posyłał podjazdy, a gdy Wallenstein na wszelkie zaczepki był nieczuły, przypuścił atak do jego obozu, lecz poniósł tak wielkie straty, że uważał za lepsze odstąpić od Norymbergi i podążył na północ dla połączenia się z elektorem saskim.

Chcąc go uprzedzić, Wallenstein w pośpiesznym marszu przybył do Saksonii, aby zmusić elektora saskiego do sprzymierzenia się z cesarzem, co znów zniewoliło Gustawa Adolfa do ścigania Wallensteina. Obaj przeciwnicy spotkali się w pobliżu Merseburga *pod Lützen*, gdzie zaszła walna bitwa: Gustaw Adolf, wiodąc do boju pułk kawaleryi przeciwko kirasyerom, poległ od kuli nieprzyjacielskiej w r. 1632. Ale śmierć jego nie przerwała bitwy; książę wejmarski, *Bernhard*, objął dowództwo nad Szwedami i tak pomyślnie walczył, że zwycięstwo przechylało się na stronę Szwedów, a pułki cesarskie pierzchać zaczęły, gdy jenerał cesarski, Pappenheim, przybywszy z nowemi posiłkami, przywrócił porządek i pra-

widłowy bieg walki. Pomimo tego, za nadejściem nocy Szwedzi pozostali na polu bitwy, a Wallenstein cofnął się do Czech.

Po śmierci Gustawa Adolfa objął ster rządu w Szwecyi kanclerz *Aksel Oksenstierna*, a dowództwo nad wojskiem szwedzkiem podzielili pomiędzy siebie Bernhard, książę wejmarski, Horn i Banner. Odtąd też zmieniła się rola Szwedów; nie szło im już o protestantów niemieckich, lecz o *powiększenie swych posiadłości.* Podobnej uległo zmianie i wojsko szwedzkie. Na miejsce dawnych karnych i bitnych Szwedów, którzy polegli na polu zwycięstwa, zaciągano do wojska każdego, kto się dał zwerbować; odtąd też wojsko szwedzkie nie różniło się już niczem od nawpół dzikich żołnierzy cesarskich, łupiących bezbronnych mieszkańców krain, przez które przechodzili.

Powtórzenie.

Dlaczego Gustaw Adolf wmieszał się do wojny Trzydziestoletniej? Gdzie wylądował? Czem się odznaczało wojsko szwedzkie? Z kim Gustaw Adolf zawarł umowę na Pomorzu? Z kim chciał się sprzymierzyć? Dlaczego nie pośpieszył na pomoc Magdeburgowi? Dlaczego Tilly obległ Magdeburg? Opowiedz o oblężeniu Magdeburga. Czem zniewolił Gustaw Adolf elektora brandenburskiego do przymierza? Gdzie pokonał Tilly'ego? Opowiedz o Wallensteinie. Gdzie wyruszył Gustaw Adolf? Gdzie stoczył bitwę z Tillym? Gdzie się zatrzymał Gustaw Adolf, gdzie Wallenstein? Dlaczego Gustaw Adolf odstąpił od Norymbergi? Dokąd się udał? Kto podążył za nim i dlaczego? Gdzie nastąpiła bitwa pomiędzy Gustawem Adolfem a Wallensteinem? Kto po śmierci Gustawa Adolfa objął dowództwo? Kto kiero-

wał sprawami Szwecyi? Kto dowodził wojskiem szwedzkiem? Kto dopomagał pieniędzmi Szwedom? Jak walczono pod koniec tego okresu?

(Ciąg dalszy).

Chociaż Francya, której polityką kierował wielki mąż stanu, kardynał Richelieu, ustawicznie podkopywała znaczenie domu habsburskiego i płaciła Szwedom ogromne subsydya wojenne, to wszakże jenerałowie szwedzcy nie zdobywali się na żaden czyn stanowczy. Zdarzały się drobne utarczki, napady, zdobywanie fortec, lecz nie przyszło do walnej bitwy.

Ale i Wallenstein spędzał dnie w Czechach w ospałej bezczynności i zawiązywał *potajemne układy* z Saksonią, Szwecyą i Francyą; stąd postradał dawne zaufanie w Wiedniu. Polegając wszakże na przywiązaniu swoich żołnierzy, sądził, że stronnictwo dworskie nie ośmieli się odebrać mu naczelnego dowództwa, że zatem zdoła zniewolić cesarza do przyjęcia podyktowanych mu przez siebie warunków pokoju. Atoli omylił się, gdyż stronnictwo dworskie, zjednawszy sobie główniejszych jego oficerów, Gallasa i Piccolominiego, odebrało mu naczelną komendę.

Wallenstein, widząc się opuszczonym przez wielu podwładnych, pośpieszył do twierdzy *Eger*, gdzie chciał oczekiwać na Szwedów, których wezwał na pomoc. Ale nazajutrz kilku oficerów, z rozkazu pułkownika Butlera, upoważnionego przez stronnictwo dworskie, zabiło go śpiącego w łóżku uderzeniami halabardy.

Po jego śmierci mianowano naczelnym wodzem wojsk cesarskich *Gallasa*. Ten zadał ciężką porażkę Szwedom w pobliżu *Nordlingen*, wskutek czego elektor saski, wraz z wielu książętami niemieckimi, zawarł pokój w *Pradze* w r. 1635. Pokój ten nie zakończył wszakże wojny, gdyż Richelieu przysłał Szwedom na pomoc *wojsko francuskie*, a tak rozpoczął się czwarty okres wojny Trzydziestoletniej, zwany wojną szwedzko-francuską.

Z początku przewaga była po stronie Habsburgów, albowiem Francuzi dosyć opieszale prowadzili wojnę. Pomyślniejsze wszakże nastały czasy dla Szwedów, gdy po Ferdynandzie II wstąpił na tron *Ferdynand III* (od r. 1637—1657), szczególniej, gdy dowództwo armii szwedzkiej objął chorowity, lecz dzielny *Torstenson*. Był to jeden z największych wodzów swego czasu; śmiałe, nagłe, niespodziewane jego pochody zdumiewały najbieglejszych mężów w sztuce wojennej. Odniósł on świetne zwycięstwo nad Piccolominim w pobliżu *Lipska* w r. 1642. Nieco później wkroczył do Jutlandyi, pokonał Duńczyków, którzy zazdroszcząc Szwecyi, wydali jej wojnę; rozbił wodza cesarskiego, Gallasa, przybywającego im na pomoc, ścigał go w Niemczech, wkroczył do Czech i w zwycięskim pochodzie stanął pod murami *Wiednia*. Widząc wszakże niepodobieństwo utrzymania się na długo w takiem oddaleniu od głównych sił francuskich, odstąpił od Wiednia i, z powodu ciężkiej niemocy, złożył dowództwo w inne ręce.

Tymczasem książę Bernhard wejmarski, wstąpiwszy do służby francuskiej, walczył nad górnym Renem i zdobył *Alzacyę*, z której zamierzał utworzyć dla siebie księstwo niezawisłe; gdy zaś wkrótce zakończył życie, Francuzi objęli w posiadanie tę prowincyę i dla obrony jej energicznie prowadzili wojnę, gromiąc wszędzie wojska cesarskie.

Wojsko francusko-szwedzkie stanęło już na granicach Czech, a niewielki oddział szwedzki zdobył już *część Pragi*, gdy strony wojujące otrzymały wiadomość o zawarciu pokoju w r. 1648.

Tak więc wojna Trzydziestoletnia, która rozpoczęła się w Czechach, w Czechach się zakończyła.

Powtórzenie.

Co robił Wallenstein w Czechach? Dlaczego postradał zaufanie w Wiedniu? Dokąd się udał po odjęciu naczelnego dowództwa? Jak zginął? Kto dowodził wojskiem po śmierci Wallensteina? Gdzie pokonano Szwedów? Kto zawarł z cesarzem pokój w Pradze i w którym roku? Dlaczego pokój praski nie zakończył wojny? Odkąd Szwedzi pomyślniej wiodą wojnę? Jakie zwycięstwo odniósł Torstenson? Dlaczego odstąpił od Wiednia? Dlaczego złożył dowództwo? Gdzie walczył książę wejmarski? Jaką zdobył prowincyę? Kto po jego śmierci zajął Alzacyę? Dlaczego Francuzi energiczniej odtąd prowadzili wojnę? Gdzie stanęło wojsko szwedzko-francuskie? Kto zdobył część Pragi? Jaki pokój położył koniec wojnie Trzydziestoletniej?

Pokój Westfalski r. 1648. Odgłos trąb przez dzień cały zwiastował mieszkańcom *Monasteru*

(Münster) w Westfalii o ostatecznem podpisaniu pokoju. Rokowania pokojowe odbywały się właściwie w dwóch miastach: wspomnianym Monasterze z Francuzami i w Osnabrück ze Szwedami, tudzież książętami protestanckimi; że zaś oba te miasta leżą w Westfalii, stąd i pokój ten zowie się pokojem westfalskim.

Tak uroczyście witano pokój, kładący tamę wojnie Trzydziestoletniej, która zubożyła kraj cały. Istotnie mieli się z czego cieszyć mieszkańcy Niemiec, gdyż wojna wyczerpała wszelkie ich siły; ogromne przestrzenie uprawnej roli leżały odłogiem, upadło rolnictwo, przemysł i handel, z dawniej kwitnących miast i miasteczek pozostały tylko zgliszcza i ruiny, setki wiosek zrównano z ziemią, a ludność z 18 milionów spadła do siedmiu. Jednocześnie cofnęła się cywilizacya: grubość i surowość obyczajów zajęła miejsce dawniej kiełkującej oświaty. Widoczny był upadek społeczeństwa niemieckiego. Długo jeszcze, przez cały wiek następny, Niemcy nie mogły wyleczyć się z ran, zadanych przez tę straszną wojnę religijną.

Pokój westfalski uszczuplił w Niemczech posiadłości kościelne, a protestantom zapewnił swobodę wyznania. Potwierdzono w nim pokoje religijne, zawarte w Passau i Augsburgu, i rozszerzono do wyznawców Kalwina, czyli kościoła reformowanego.

Największą korzyść odniosła Francya i Szwecya. Francya zatrzymała większą część Alzacyi, lecz król francuski, jako książę Alzacyi, nie zo-

stał zaliczony w poczet książąt niemieckich. Inaczej postąpiono ze Szwecyą: otrzymała ona Pomorze zachodnie i kilka biskupstw, ale królowie szwedzcy zasiadali na sejmie niemieckim, jako książęta niemieccy. W samych Niemczech nastąpiły znaczne zmiany. Wprawdzie elektor bawarski zatrzymał Palatynat górny, lecz Palatynat dolny zwrócono synowi zmarłego Fryderyka V, z tytułem elektora. Odtąd zatem było 8 elektorów.

Najlepiej wyszedł elektor brandenburski: otrzymał on wschodnie Pomorze i kilka biskupstw, a pomiędzy innemi biskupstwo Magdeburskie. Pokój ten uznał niezawisłość *Szwajcaryi* i *Niderlandów*, jako państw zupełnie niezależnych od Niemiec.

Pokój westfalski bardzo *uszczuplił* władzę cesarską; książęta niemieccy zyskali niemal zupełną *niezawisłość* od cesarza, otrzymali prawo *bicia monety*, *zaciągania wojska*, *zawierania przymierza z sobą*, a nawet z *mocarstwami zagranicznemi*, byleby te nie wypadały na szkodę Niemiec. Najwyższa władza przeszła od cesarza na *sejm niemiecki*, odbywany od r. 1663 w *Regensburgu*. Stanowił on prawa, rozpisywał podatki i regulował stosunki z obcemi mocarstwami; lecz ponieważ monarchowie załatwiali swe sprawy *przez pełnomocników*, kierujących się wielu czczemi formalnościami, przeto sejm pracował bardzo ociężale. Że zaś niezależnych państw i państewek było w Niemczech przeszło 300, a Francya i Szwecya, jako poręczycielki pokoju Westfalskiego, miały

zawsze głos stanowczy i mogły przeciwdziałać najzbawienniejszym postanowieniom, przeto znaczenie polityczne Niemiec coraz bardziej upadało.

Powtórzenie.

Kiedy zawarto pokój westfalski? Gdzie odbywały się rokowania pokojowe? Dlaczego pokój ten otrzymał nazwę westfalskiego? Jaki był stan Niemiec po wojnie Trzydziestoletniej? O ile zmniejszyła się ludność? Kto poniósł stratę na mocy tego pokoju? Kto zyskał? Które państwa zostały powiększone? Co zyskała Francya, co Szwecya? Co otrzymała Bawarya? Komu oddano ósme elektorstwo? Co otrzymał elektor brandenburski? Które kraje uznano za niezawisłe? Czyją władzę uszczuplił pokój westfalski? Jakie prawo otrzymali książęta niemieccy? Gdzie się odbywał sejm niemiecki? O czem stanowił? Kto na nim zasiadał? Co utrudniało jego działalność? Z jakiego tytułu Francya i Szwecya miały prawo mieszać się do spraw Niemiec?

OKRES II.

Od pokoju Westfalskiego do rewolucyi francuskiej 1648—1789.

Wiek Ludwika XIV (1650—1740).

Francya.

Od pokoju westfalskiego Francya i Szwecya miały przewagę nad wszystkiemi mocarstwami europejskiemi. W tej epoce wytworzyła się

zasada *równowagi politycznej*, to jest, aby żadne państwo nie wzrosło nadmiernie nad innemi.

Ludwik XIV, wstąpiwszy na tron, miał zaledwie lat 5; rozpoczął zatem panowanie pod opieką matki swej, *Anny*, królewny hiszpańskiej, która powierzyła rządy kraju poleconemu przez Richelieu'go kardynałowi *Mazzariniemu*.

Gdy po śmierci Mazzariniego Ludwik XIV objął rządy państwa, dzięki staraniom Richelieu'go i Mazzariniego nie istniały już żadne przywileje polityczne wyższej szlachty i Hugonotów, mógł się tedy uważać za monarchę samowładnego. Podobnej władzy nie posiadał w Europie żaden ówczesny monarcha.

Ludwik XIV pożądał przedewszystkiem wawrzynów wojennych, a chociaż nie posiadał zdolności wojskowych, umiał wybierać wodzów, prowadzących wojsko jego do zwycięstwa. Gdy chciał wydać wojnę sąsiadom, umiał zawsze wynaleźć odpowiednią przyczynę. Najprzód z błahego powodu zajął Hiszpanom, do których należała dzisiejsza Belgia, kilka pogranicznych powiatów. Hiszpanie słabo się bronili, lecz rzeczpospolita holenderska, przekładając sąsiedztwo słabych Hiszpanów nad potężną Francyę, zawarła tak zwane *potrójne przymierze* z Anglią i Szwecyą, aby wspólnemi siłami odeprzeć roszczenia króla francuskiego. Ludwik XIV zniewolony był cofnąć swe wojsko i zawarł pokój w *Akwizgranie* w r. 1668, na mocy którego otrzymał 12 miast pogranicznych.

Za takie pokrzyżowanie planów król francuski postanowił zemścić się na Holendrach; nietylko więc rozerwał potrójne przymierze, lecz sowitemi obietnicami i pieniędzmi przeciągnął na swą stronę *Anglię* i *Szwecyę*. Odosobniwszy rzeczpospolitą holenderską, wkroczył do niej z ogromnem wojskiem, a jednocześnie zbliżała się do brzegów Holandyi flota angielska.

Holendrzy, zaskoczeni znienacka, upadli na duchu, ale flota angielska, pomimo zwycięstwa, odniesionego nad flotą holenderską, miotana burzą, wylądować nie mogła i powróciła do Anglii; wszakże wojsko francuskie zajęło już prawie połowę Holandyi. Niebawem w usposobieniu Holendrów nastąpiła zmiana. W rozruchu ulicznym zginął małoduszny rządca Holandyi, Jan de Witt, na miejsce którego obrano nowego namiestnika, 22-letniego *Wilhelma, księcia Oranii*. Ten podniósł ducha Holendrów energią i mądremi urządzeniami. Oblężone miasta nie poddały się Francuzom, a Holendrzy *przekopali tamy*, powstrzymujące napływ morza. Ludwik XIV, nie wiedząc, co począć z krajem, zalanym wodą, powrócił do Francyi, a wodzowi swemu, *Turenniuszowi*, polecił zachować stanowisko obserwacyjne. Holandya została ocalona.

Do tak pomyślnego obrotu wojny przyczynił się, pomiędzy innymi, krewny księcia orańskiego, *Fryderyk Wilhelm*, elektor brandenburski, który z obawy o swoje księstwo Cleve, leżące w pobliżu Holandyi, sprzymierzył się z rzecząpospolitą i nakłonił do przymierza cesarza Leopolda I.

Nieco później przyłączyła się do nich Hiszpania Działania wojenne szły wszakże bardzo ospale.

Tymczasem Ludwik XIV namówił *Szwedów* do wojny. Ci, wyruszywszy z Pomorza, wydali wojnę elektorowi brandenburskiemu i stanęli w pobliżu Berlina. Na wieść o tem Fryderyk Wilhelm opuszcza stanowisko nad Renem, a dognawszy Szwedów pod *Fehrbelinem*, zadaje im ciężką porażkę w r. 1675 i zdobywa część Pomorza. Ludwik XIV, widząc niepodobieństwo dalszego prowadzenia wojny, zawiera pokój w *Nymwedze* w r. 1678, mocą którego przyłączył do Francyi kilka powiatów Niderlandów hiszpańskich.

Po zawarciu tego pokoju Ludwik XIV kazał zrobić posąg, wyobrażający go, jak stąpa po grzbietach czterech niewolników. Z ozdób, odróżniających ich, można było łatwo domyśleć się, kogo przedstawiać miały, mianowicie: cesarza niemieckiego, króla hiszpańskiego, rzeczpospolitą holenderską i elektora brandenburskiego.

Ludwik XIV nie uważał się za obowiązanego do zachowania wszystkich warunków pokoju, zawartego w Nymwedze, dlatego zatrzymał nietylko miasta, które według brzmienia tego traktatu powinien był zwrócić, lecz urządził w kilku miastach biura, zwane *chambres de réunion*, które poszukiwały, jakie powiaty niegdyś należały do miast, ustąpionych Francyi, i te bezzwłocznie kazał przyłączać do swego państwa. Trwożliwa protestacya na sejmie w Regensburgu była wszystkiem, na co się w owym czasie państwo niemieckie zdobyło. Ośmielony tem powodzeniem,

Ludwik XIV rozkazał otoczyć wojskiem wolne miasto *Sztrasburg* i w r. 1681 przyłączył je do Francyi.

W 7 lat później, po wygaśnięciu domu panującego w *Palatynacie*, roszcząc prawo do niego, jako daleki krewny ostatniego palatyna, zajął go swojem wojskiem, a gdy cesarz i państwo niemieckie wydało mu wojnę, ustępując, rozkazał *obrócić w perzynę* kilka większych miast, znaczną liczbę miasteczek i przeszło tysiąc wiosek.

Wojna o Palatynat ciągnęła się przez lat kilka, nietylko na pograniczu Francyi, lecz we Włoszech i w Hiszpanii, ale przewaga pozostała po stronie Francuzów. Przyczyną tej bezsilności Niemiec, oprócz wewnętrznego rozdwojenia, było niebezpieczeństwo, grożące od wschodu. Turcy zajęli Węgry, Siedmiogród i podstąpili *pod Wiedeń*, na którego odsiecz przybył król polski, Jan Sobieski.

Ogólne wyczerpanie, oraz oczekiwane *opróżnienie* tronu hiszpańskiego pobudziło mocarstwa wojujące do zawarcia pokoju w *Ryswiku* w r. 1697. Francya zatrzymała Franche-Comté (Fransz-Kąte) i Alzacyę ze Sztrasburgiem. Na mocy tego układu uznano Wilhelma księcia Oranii *królem angielskim*.

Powtórzenie.

Jaki czas obejmuje okres II? Którą epokę zowiemy wiekiem Ludwika XIV? Kto miał przewagę po pokoju westfalskim? Jaka w tej epoce wytworzyła się zasada? Pod czyją opieką rozpoczął panowanie Lu-

dwik XIV? Kto właściwie sprawował rządy? Po czyjej śmierci Ludwik XIV objął ster rządu? Jaką posiadał władzę? Do czego dążył? Z kim rozpoczął wojnę? Dlaczego Holandya zawarła potrójne przymierze? Jaki pokój zakończył tę wojnę? Co zyskał Ludwik XIV? Kogo postanowił ukarać? Kogo sobie zjednał? Po czyjej stronie była przewaga na początku wojny z Holandyą? Dlaczego Anglicy nie wylądowali w Holandyi? Jaka zmiana zaszła w usposobieniu Holendrów? Komu powierzyli rządy? Co zmusiło Ludwika XIV do cofnięcia wojska? Kto przyczynił się pośrednio do ocalenia Holandyi? Kogo namówił Ludwik XIV do wojny z elektorem brandenburskim? Gdzie elektor pokonał Szwedów? Gdzie zawarto pokój? Jaki wystawiono posąg Ludwikowi XIV? Co miały na celu tak zwane „chambres de reunion"? Które miasta zabiera Francya w czasie pokoju? Dlaczego rozpoczyna wojnę o Palatynat? Jaka dola spotyka Palatynat? Co zagrażało Niemcom w tym czasie od wschodu? Jaki pokój zakończył tę wojnę? Kto na mocy tego pokoju został królem angielskim?

Rządy Ludwika XIV. Okazała, majestatyczna postać tego monarchy, pełna ujmującego wdzięku, zjednywała mu wszystkich; ale, niestety! postanowienia jego zależały od chwilowego usposobienia lub łaski królewskiej. Za jego czasów nastał wiek złoty literatury francuskiej, którego przedstawicielami byli: tragicy—Kornel i Rasyn, komedyopisarz—Molière, prozaicy—biskup Bossuet, Fenelon i wielu innych.

Król, zamiłowany w przepychu i blasku, opiekował się sztukami pięknemi i naukami. Ludwik XIV ozdobił Paryż okazałemi gmachami, budował wiele pałacyków lub upiększał dawne. Zwykłą jego rezydencyą był *Wersal*, który z małego domku myśliwskiego zamienił na wspaniałą siedzibę i otoczył parkiem, obejmującym 10 wiosek. Dwór w Wersalu jaśniał niebywałą wspaniałością. Panowała tu rozrzutność bez granic, zabawy i uroczystości przechodziły jedne po drugich; to

też wyższa i niższa szlachta, postradawszy za Richelieu'go i Mazzariniego resztki dawnego znaczenia, ubiegała się o służbę dworską. Wszak oczekiwały ją tu festyny i najwyszukańsze niespodzianki! Zresztą wszystkie stany bez różnicy starały się o łaskę królewską.

Może niezupełnie słusznie Francuzi nazwali go Wielkim, ale, bądź co bądź, posiadał on arcyważny przymiot panującego: umiał wybierać zdolnych mężów.

Pominąwszy znakomitych wodzów, jak: Kondeusz, Luksemburg, Catinat i wielu innych, oraz znakomitego inżyniera fortecznego, Vaubana, wynalazł dzielnego ministra wojny Louvois (Luwua), który wybornie urządził armię francuską. Równie dzielnym był minister skarbu Colbert (Kolber). Popierał on wszelkiemi siłami przemysł krajowy, zakładał przeróżne fabryki. Aby zachęcić przemysłowców, nakładał wysokie cła ochronne na towary przywożone z za granicy. Dla ułatwienia handlu budował drogi, kanały (Canal du Midi, Canal d'Orleans i inne); tworzył towarzystwa handlowe i kolonie we wszystkich częściach świata (Pondichery Pądiszery) w Indyach Wschodnich, w Louizyanie w Ameryce północnej, na wyspie Św. Dominika, Cayenna (Kajen) i na Madagaskarze). Kolbertowi też zawdzięcza marynarka francuska swój wzrost i potęgę; jednakże zaniedbał on rolnictwo, wydzierżawiał dochody państwowe więcej ofiarującemu, sprzedawał wysokie urzędy i rozkładał podatki nieodpowiednio do położenia opodatkowanych, czem się przyczynił do ruiny majątkowej państwa.

W drugiej połowie swego panowania Ludwik XIV, idąc za radą stronnictwa dworskiego, cofnął *edykt nantejski* w roku 1685 i zaczął prześladować Hugonotów, mówiąc: „Dziad mój lubił Hugonotów, ojciec mój ich się obawiał, ja ich nie lubię, ani się ich nie obawiam". Prześladowani Hugonoci w liczbie 50,000 zbiegli do Holandyi i Brandenburgii, gdzie przyczynili się do ożywienia handlu i przemysłu.

Pomimo tego Ludwik XIV podniósł znaczenie Francyi w całej Europie; odtąd stała się ona wzorem

dla wielu narodów. Najbardziej naśladowali Francyę sąsiedzi jej, Niemcy. Każdy książę niemiecki chciał być drugim Ludwikiem XIV, co wszakże nie obyło się bez szkody, gdyż zwyczaje, obyczaje i moda francuska tłumiły w zarodku rozwój rodzimej cywilizacyi. Każdy starał się mówić po francusku, mniemając, że własny język nie zdoła oddać tych myśli i uczuć, które tak pięknie wygłaszają Francuzi. Wszystko, co pochodziło z Francyi, uważano za dobre, swojskiem gardzono i poniewierano.

Taki urok spływał z Francyi na całą Europę; lecz ciągłe wojny i wystawne utrzymanie dworu przysparzały długów, które wreszcie wzrosły do olbrzymiej sumy 3 tysięcy milionów liwrów (franków). Ogromny ten ciężar spadł na barki późniejszych pokoleń i stał się pośrednią przyczyną nieszczęśliwych wypadków, jakie zaszły za drugiego następcy Ludwika XIV.

Powtórzenie.

W czem był zamiłowany Ludwik XIV? Którzy pisarze uświetnili jego czasy? Gdzie zwykle przebywał Ludwik XIV? Dlaczego wyższa i niższa szlachta ubiegała się o jego względy? Jaką zdolność posiadał? Wymień jego wodzów. Kto był ministrem skarbu? Jakie były jego zasługi? Jakie błędy? Jaki edykt zniósł Ludwik XIV? Dokąd zbiegli Hugonoci francuscy? Kto najbardziej naśladował dwór Ludwika XIV? Jak wpłynęło naśladowanie francuzczyzny? Jaki dług pozostawił po sobie Ludwik XIV?

Wojna o następstwo tronu hiszpańskiego.

W porę zawarł Ludwik XIV pokój w Ryświku, gdyż gotowała się wielka wojna europejska, zwana wojną o następstwo tronu hiszpańskiego (od r. 1701—1714). Powód jej był następujący:

Po Filipie IV, królu hiszpańskim, zasiadł na tronie syn jego, chorowity Karol II, którego zgonu oczekiwano lada chwila. Zachodziło pytanie, kto miał dziedziczyć koronę hiszpańską? Rościli do niej prawo trzej monarchowie: Ludwik XIV dla wnuka swego, Filipa, urodzonego ze starszej siostry Karola II; Leopold I, cesarz niemiecki, dla drugiego syna, Karola, urodzonego z drugiej siostry Karola, oraz elektor bawarski.

Wówczas na tronie Anglii zasiadł wielki mąż stanu, Wilhelm, książę Oranii, który jednocześnie przewodniczył rzeczypospolitej holenderskiej. Wilhelm III obawiał się, aby przez przyłączenie do jednego państwa całej monarchii hiszpańskiej nie zagroziło niebezpieczeństwo pokojowi Europy. Wygłosił on zasadę *równowagi politycznej*, to jest takiego ugrupowania państw europejskich, aby żadne z nich nie było znacznie potężniejsze od innych, coby nastąpiło, gdyby Francya lub Austrya odziedziczyły całą monarchię hiszpańską. Oprócz tego, państwom morskim, Anglii i Holandyi, wiele zależało na tem, aby Niderlandy hiszpańskie, t. j. dzisiejsza Belgia, nie przypadły Francyi; dlatego też Wilhelm III zawarł z Ludwikiem XIV umowę, dzielącą posiadłości hiszpańskie pomiędzy Francyą i Austryą. Lecz gdy Karol II testamentem zapisał wnukowi Ludwika XIV, *Filipowi*, całą monarchię hiszpańską, a ten, przybywszy do Hiszpanii, zasiadł na tronie pod imieniem *Filipa V*, rozpoczęła się długoletnia wojna, której widownią były Włochy, Niderlandy i Niemcy.

We Włoszech po stronie cesarza walczył książę *Eugeniusz Sabaudzki*, jeden z największych wodzów swojego czasu.

Książę Eugeniusz Sabaudzki, pochodzący z pobocznej linii książąt sabaudzkich, urodził się we Francyi. Za młodu nie celował zdrowiem, przeznaczono go zatem do stanu duchownego, ale powołanie to nie przypadło mu do smaku. Książę posiadał wielką ochotę do wojaczki, prosił zatem Ludwika XIV, aby mu powierzył dowództwo jednego pułku, a gdy król żartem zbył jego żądanie, opuścił Francyę i w 20 roku życia wstąpił do wojska cesarskiego. Wkrótce odznaczył się tu odwagą i taką zdolnością wojskową, iż został mianowany naczelnym wodzem, czyli feldmarszałkiem.

Książę Eugeniusz pokonał we Włoszech wojsko francuskie, w następnej bitwie wziął nawet do niewoli wodza francuskiego.

W tym samym czasie wódz angielski, książe Marlborough (Marlboru) walczył w Niderlandach hiszpańskich z wojskiem, złożonem z Anglików, Holendrów i Niemców.

Książę Marlborough, jeden z najpiękniejszych ludzi swojego czasu, odznaczał się wielką siłą i zręcznością, a pod względem zdolności wojskowej nie ustępował księciu Eugeniuszowi. Wyuczył się sztuki wojskowej pod Tureniuszem, Kondeuszem i Wobanem, a działał tak roztropnie, iż nigdy bitwy nie przegrał.

Trzecią widownią wojny były południowe Niemcy, gdzie w przymierzu z Francuzami walczył elektor bawarski. Francuzi wojowali nad Dunajem, elektor bawarski w Tyrolu; ale Tyrol-

czykowie, wierni cesarzowi, powstali przeciw Bawarczykom i zmusili ich do odwrotu. Elektor, powróciwszy do Bawaryi, walczył bardzo pomyślnie, tak dalece, iż zaczęto się obawiać o *Wiedeń*.

Książę Eugeniusz jasno rozumiał, iż, chcąc ocalić Wiedeń, należy stoczyć stanowczą bitwę w Bawaryi; przywołał zatem z Niderlandów księcia Marlborough i wspólnemi siłami uderzył na Francuzów i Bawarczyków pod *Höchstädt* i *Blendheim* w r. 1704. Była to krwawa bitwa, w której wódz francuski i syn jego dostali się do niewoli.

Po bitwie pod Höchstädt nie prowadzono już wojny w Niemczech. Marlborough i książę Eugeniusz powrócili na dawne stanowiska i odnosili częściowe zwycięstwa w Niderlandach i we Włoszech. Gdy we Włoszech książę Sabaudzki połączył się z cesarzem, Francuzi oblegli *Turyn*, lecz pokonani byli przez księcia Eugeniusza w r. 1706, poczem Eugieniusz zajął częścią wojska *Neapol*, a tak całe Włochy były w jego rękach. Następnie pospieszył do Niderlandów, aby wspólnie działać z księciem Marlborough, i zadał Francuzom ciężką klęskę pod *Oudenard* (Udenar) w r. 1708 i 1709 pod *Malplaquet* (Malplake).

Na domiar nieszczęścia, nastąpiła bardzo ostra zima, wymarzły winnice, drzewa owocowe i zasiewy zimowe, następstwem czego była wielka drożyzna, klęska głodowa i różne zaraźliwe choroby. Niepodobna było dalej prowadzić wojny; Ludwik XIV rozpoczął rokowania pokojowe, zgadzając się na wszelkie ustępstwa, ale gdy

sprzymierzeni zażądali, aby sam wygnał wnuka z Hiszpanii, postanowił raz jeszcze sprobować szczęścia wojennego, lecz pobity został przez księcia Eugeniusza i księcia Marlborough.

Tymczasem w Hiszpanii obok Filipa V stanął, jako pretendent do tronu, *Karol III*, drugi syn cesarza Leopolda I. Hiszpania podzieliła się na dwa stronnictwa, wybuchła straszna wojna domowa, *Madryt* przechodził z rąk do rąk. Anglicy, biorący udział w tej wojnie, napadli na *Gibraltar* w r. 1705, a wzmocniwszy i ufortyfikowawszy go, zatrzymali w swoich rękach. W r. 1710 rozpaczliwe było położenie Filipa V. Dziadek jego, Ludwik XIV, nietylko nie mógł mu przysłać żadnej pomocy, lecz, ulegając żądaniu mocarstw sprzymierzonych, gotów był dostarczyć funduszów na wygnanie go przemocą z Hiszpanii. Wszakże zmieniły się okoliczności.

Cesarz Józef I, następca Leopolda, zmarł bezpotomnie w r. 1711, brat zatem jego, *Karol*, pośpieszył z Hiszpanii do Niemiec i koronował się na cesarza pod imieniem *Karola VI*. W tym samym czasie nastąpił w Anglii upadek ministeryum księcia Marlborough.

Po Wilhelmie wstąpiła na tron angielski królowa *Anna* z domu Stuartów. Za jej panowania Marlborough, jako naczelnik stronnictwa ludowego Whigów (Wigów), miał wpływ nieograniczony, a chociaż królowa nie sprzyjała mu osobiście, ulegając opinii publicznej, powierzyła mu ster ministeryum.

Pierwszą jej damą dworu była małżonka *księcia Marlborough*, kobieta piękna, rozumna, lecz nader ambitna. Opowiadają, że gdy pewnego razu księżna pokazała królowej parę nadzwyczaj pięknych rękawiczek i nie chciała ich ustąpić, a dla dokuczenia jej przywdziewała je, pełniąc służbę dworską, urażona królowa, chcąc ją upokorzyć, kazała jej pewnego razu podać sobie szklankę wody. Księżna uczyniła zadość życzeniu królowej, ale podnosząc szklankę, umyślnie przechyliła ją i oblała kosztowną suknię pewnej damy dworskiej, ulubienicy królowej. To miało być powodem, iż królowa Anna usunęła od dworu księżnę Marlborough. Wprawdzie książę Marlborough nie przestał i nadal być naczelnym wodzem, ale odebrano mu ster ministeryum, w którem zasiedli teraz Torysowie. Torysowie, chcąc go całkowicie usunąć, pragnęli jaknajśpieszniejszego zakończenia wojny. Do tego przyczyniła się obawa, że gdy dom austryacko-habsburski stanie się zbyt potężnym, zagrozi równowadze państw europejskich.

Wszystko zatem przechylało się na stronę króla francuskiego; tak więc, pomimo niepowodzenia wojennego, Ludwik XIV zawarł z Anglią i Holandyą pomyślny dla siebie pokój w *Utrechcie* w r. 1713.

Na mocy tego pokoju wnukowi jego, Filipowi, przyznano Hiszpanię ze wszystkiemi posiadłościami pozaeuropejskiemi, zastrzegając, aby nigdy korona hiszpańska i francuska nie dostały się jednej osobie. Anglia otrzymała od Francyi Newfounland (Niufoundland), Nową Szkocyę i zatokę Hudson; od Hiszpanii Gibraltar i Minorkę, jako też wyłączne prawo handlu murzynami z Ameryką południową. Elektorowi brandenburskiemu przyznano tytuł *króla pruskiego;* księciu

Sabaudyi oddano Sycylię i przyznano tytuł króla Sycylii, oraz prawo do korony hiszpańskiej po wygaśnięciu Burbonów. Dom austryacko-habsburski miał otrzymać Niderlandy hiszpańskie, Neapol i Sardynię, ale cesarz Karol VI nie podpisał pokoju i prowadził dalej wojnę, lecz przegrawszy kilka bitew, przyjął warunki pokoju Utrechckiego w *Rasztadzie* w r. 1714. Najpóźniej przystąpiło do pokoju państwo niemieckie w *Badenie* w r. 1715.

Filip V i Karol VI *nie podpisali* umowy pokojowej i wzajemnie się nie uznawali. W r. 1718 napadł Karol VI na dawne posiadłości hiszpańskie we Włoszech, ale dalszą wojnę powstrzymało tak zwane *poczwórne przymierze*, do którego należała Austrya, Francya, Anglia i Holandya. Za przejście na stronę Hiszpanii książę sabaudzki zniewolony był do ustąpienia *Sycylii*, za co wzamian otrzymał *Sardynię*. Odtąd książęta sabaudzcy nosili tytuł *królów Sardynii*.

We dwa lata po pokoju Utrechckim, w r. 1715, zakończył życie Ludwik XIV. Przy zwłokach jego padały przekleństwa i złorzeczenia, a lud cieszył się z jego śmierci, uważając ją za zaranie lepszych czasów.

Powtórzenie.

Co było powodem wojny o następstwo tronu hiszpańskiego? Jak długo trwała? Ilu było pretendentów do tronu? Kto wówczas panował w Anglii? Jaką zasadą kierował się Wilhelm III? Z kim zawarł umowę podziałową? Kogo Karol II mianował na mocy testamentu swoim następcą? Kto zasiadł na tronie hiszpańskim?

Co było ostatecznym powodem wojny? Które kraje były jej widownią? Kto walczył we Włoszech? Opowiedz o księciu Eugeniuszu sabaudzkim. Kogo pokonał książę Eugeniusz? Kto walczył w Niderlandach? Kto wojował w Niemczech po stronie Ludwika XIV? Gdzie walczyli Francuzi, gdzie Bawarczykowie? Komu zagrażał elektor bawarski? Kogo wezwał na pomoc książę Eugeniusz? Gdzie stoczył bitwę? Dokąd powrócili książę Eugeniusz i książę Marlborough? Kto został pokonany pod Turynem i w którym roku? Kto zadał klęskę Francuzom pod Oudenare i pod Malplaquet? Jaka klęska w tym czasie dotknęła Francyę? Dlaczego nie zawarto pokoju? Co się działo w Hiszpanii? Jaką twierdzę zajęli Anglicy? Jakie było położenie Filipa V w roku 1710? Wskutek czego zaszła nagła zmiana w usposobieniu mocarstw sprzymierzonych? Kto zasiadł wówczas na tronie niemieckim? Z jakiego powodu nastąpił upadek ministeryum księcia Marlborough? Kto wówczas zasiadał na tronie angielskim? Opowiedz wydarzenie ze szklanką wody. Co jeszcze wpłynęło na zmianę polityki? W którym roku zawarto traktat w Utrechcie? Co otrzymał Filip V? Co zastrzeżono tym traktatem? Co otrzymała Anglia? Komu przyznano godność królewską? Co otrzymał książę sabaudzki? Co miał otrzymać dom austryacko-habsburski? Kiedy i gdzie Karol VI podpisał traktat utrechcki? Kiedy państwo niemieckie przystąpiło do tego traktatu? Którzy monarchowie wzajemnie się nie uznawali? Z jakiego powodu utworzyło się przymierze poczwórne? Co utracił książę sabaudzki? Kiedy Ludwik XIV zakończył życie?

Anglia.

Ze śmiercią Elżbiety wygasł dom Tudorów. Po niej wstąpił na tron angielski najbliższy jej krewny, *Jakób I*, z domu Stuartów, syn nieszczę-

śliwej Maryi Stuart. *Jakób I* (od r. 1604—1625), połączywszy Szkocyę z Anglią, przyjął tytuł *króla Wielkiej Brytanii.*

Królowi temu niebardzo podobało się ograniczenie władzy królewskiej; nieraz też, idąc za radą lekkomyślnego księcia *Buckingham*, który miał największy wpływ na dworze, przekraczał przepisy konstytucyi angielskiej. Na początku jego panowania, w r. 1605, wydarzył się tak zwany *spisek prochowy*, który zamierzał wysadzić go w powietrze razem z parlamentem, lecz, na szczęście w sam czas udaremniono go i odkryto sprzysiężenie.

Jakób I, umierając, pozostawił synowi swemu, *Karolowi I*, państwo szarpane przez różne stronnictwa.

Karol I (od r. 1625—1649), monarcha pełen rycerskiego ducha, obdarzony świetnemi przymiotami, posiadał toż samo wyobrażenie o władzy królewskiej, co ojciec jego, i starał się je przeprowadzić bez względu na okoliczności. Poślubił księżniczkę francuską, *Henryetę* i sprzyjał *katolicyzmowi.*

Trzykrotnie rozwiązywał niechętny sobie parlament, a najzaciętszych przeciwników skazywał na więzienie lub karę pieniężną; wreszcie przez lat 11 rządził *bez parlamentu* i samowolnie nakładał wysokie podatki. Gdy chciał w Szkocyi zaprowadzić *nową liturgię*, to jest sposób odprawiania nabożeństwa, ułożony przez arcybiskupa Lauda, napotkał opór. Szkoci chwycili za oręż w obronie swobody religijnej.

Wówczas Karol zwołał w Anglii parlament (r. 1640), aby wyjednać sumy, potrzebne do przytłumienia rozruchów w Szkocyi. Ale parlament, złożony przeważnie z jego przeciwników, nietylko nie uchwalił żądanych podatków, lecz wymagał, aby król oczyścił się z czynionych mu zarzutów. Po rozwiązaniu tego parlamentu, który w dziejach nosi nazwę *krótkiego*, Karol I zwołał nowy parlament, zwany *długim*. Ale i ten nie był lepiej usposobiony od poprzedniego; zmusił króla do skazania na śmierć dotychczasowego ministra i ulubieńca, *Strafforda*, i uwięzienia arcybiskupa Lauda.

W dalszym ciągu posiedzeń parlament zastrzegł sobie, iż królowi *nie wolno* rozwiązywać parlamentu bez własnej jego zgody. Ale Karol I, chcąc zmusić parlament do uległości, chwycił się środków niezgodnych z prawem, wobec czego parlament przywłaszczył sobie *najwyższą władzę* i dla swej obrony zaciągnął liczne wojsko.

Tak tedy w r. 1642 wybuchła wojna domowa pomiędzy stronnikami parlamentu a stronnikami króla, w której ci ostatni, *kawalerami* zwani, pokonani zostali w pobliżu *Naerby* (Nerby), w r. 1645, przez wojsko parlamentu, którem dowodził *Olivier Cromwell*. Król szukał schronienia u Szkotów, lecz ci, otrzymawszy zwrot kosztów wojennych, wydali go Anglii.

Parlament, zwany *długim*, bez przerwy odbywał swe posiedzenia; przewagę w nim mieli tak zwani *Independenci*, do których należał i Cromwell (Kromwel). Po usunięciu niewielu umiarko-

wanych, Independenci oskarżyli króla o zdradę kraju. Nadzwyczajny trybunał, zwołany dla sądzenia króla, wydał na niego wyrok śmierci. Karol I poniósł śmierć na rusztowaniu w r. 1649.

Olivier Cromwell był krańcowym purytaninem. Po za gorliwością religijną krył on niezmierną ambicyę. W 29 roku życia obrano go na deputowanego do izby niższej, w której niczem się nie odznaczył, oprócz surowym purytanizmem. Cromwell był odstręczającej powierzchowności, co przy zaniedbaniu w ubiorze i szorstkiem, grubiańskiem obejściu, czyniło go bardziej jeszcze wstrętnym. Zaczął on bardziej wpływać na sprawy publiczne od chwili, gdy parlament powierzył mu sformowanie pułku kawaleryi, który umiał przejąć przesadzoną religijnością i utrzymać w wielkiej karności i rygorze.

Powtórzenie.

Kto wstąpił na tron po śmierci Elżbiety? Czyim był synem Jakób I? Kto był jego ulubieńcem? Czem zniechęcił do siebie Jakób I naród angielski? Jaki spisek zagrażał jego życiu? Jaki był stan Anglii przy wstąpieniu na tron Karola I? Do czego dążył Karol? Kogo poślubił? Ile lat rządził bez parlamentu? Dlaczego Szkoci powstali przeciwko niemu? Co spowodowało Karola I do zwołania parlamentu w Anglii? Jak postąpił parlament? Jaką nazwę nosi w dziejach ten parlament? Jaką nazwę następujący po nim? Kogo Karol I skazał na śmierć? Co zastrzegł sobie parlament? Dlaczego zaciągnął wojsko? Kiedy wybuchła wojna domowa? Kto i gdzie pokonał kawalerów? Dokąd schronił się Karol I? Kto miał przewagę w parlamencie długim? Kto postawił króla w stanie oskarżenia? Jaka była dola Karola I? Opowiedz o Cromwellu.

Anglia rzecząpospolitą (1649—1660).

Po zgonie Karola I zniesiono godność królewską, oraz izbę wyższą i ogłoszono Anglię rzecząpospolitą, którą miała rządzić rada stanu, rzeczywiście zaś rządził Cromwell.

Cromwell przytłumił powstanie w Irlandyi i pokonał Szkotów, którzy wtargnęli do Anglii, chcąc osadzić na tronie *Karola II*, syna zabitego Karola I. W samej też Anglii z nieludzkiem okrucieństwem prześladowano stronników władzy królewskiej, słowem, naród daleko więcej cierpiał pod despotyzmem wojskowym Cromwella, niżeli za rządów króla.

Przyznać wszakże trzeba, że Cromwell okazał wielki talent w rządzie państwa i ogromnie się przyczynił do wzrostu i rozkwitu handlu angielskiego. Zaledwie uspokoiło się nieco w kraju, gdy parlament na jego wniosek uchwalił (w r. 1651) tak zwany *akt żeglugi*, mocą którego nie wolno było cudzoziemcom sprowadzać do Anglii towarów, oprócz pochodzących z własnych jej kolonii. Ten akt dotyczył szczególnie Holendrów, którzy przeważnie zajmowali się przewozem obcych towarów i ogromne stąd ciągnęli zyski. Następstwem tego było wydanie przez Holendrów wojny Anglii, czego właśnie pragnął Cromwell.

Admirał angielski *Black* (Blak) pokonał w r. 1653 w trzydniowej bitwie morskiej pod *Newport* (Niuport) słynnych bohaterów holenderskich: *Ruytera* i *Trompa;* Holendrzy musieli uznać przewagę

Anglii na morzu i zawarli pokój w r. 1654, a gdy Anglia zażądała od Hiszpanii swobody handlu z Indyami Wschodniemi, wywiązała się nowa wojna, w której Anglicy odnieśli zwycięstwo.

Pomimo tylu świetnych zwycięstw, *despotyzm* Cromwella w zarządzie państwa był coraz bardziej dokuczliwy. Jeszcze przed zakończeniem wojny z Holandyą rozpędził on dawny parlament i kazał wybrać nowy z tak zwanych *świętych*, który mu przyznał najwyższą władzę dożywotnią z tytułem *lorda protektora* rzeczypospolitej (r. 1653).

Nie chciał on przyjąć korony królewskiej, pomimo, że większa część parlamentu mu ją ofiarowała, ponieważ wojsko tego sobie nie życzyło. Rozwiązywał kilka parlamentów jeden po drugim, a gdy zamknął ostatni, panował już bez żadnego ograniczenia. Ucisk jego wywoływał ustawiczne spiski, z których żaden się nie udał.

Cromwell ostatnie chwile swego życia spędził na ustawicznej trwodze. Zmarł w roku 1658, w wieku lat 59.

Po śmierci Cromwella otrzymał godność protektora syn jego, *Ryszard*, lecz czując swą nieudolność, złożył godność po ośmiu miesiącach. W roku następnym 1660 szkocki jenerał *Monk* z wielkiem zadowoleniem większości przywrócił władzę monarchiczną. Ogłosił on królem syna Karola I, Karola II. Wszakże Karol II nie umiał zjednać sobie życzliwości Anglików; był rozrzutny, samowolny, a gdy wytworzyła się przeciwko niemu silna niechęć, parlament zmusił go do podpisania dwóch dokumentów: *Teste akt* i *Habeas*

corpus. Pierwszy nie pozwalał piastować urzędów publicznych *katolikom;* drugi—więzić poddanych nieprzekonanych o winie. Za czasów Karola II powstały dwa stronnictwa: stronnictwo *Wigów,* czyli ludowe, i stronnictwo *Torysów*, czyli dworskie.

Brat jego i następca, *Jakób II* (od r. 1685 do 1688), dążył, jak i jego poprzednik, do władzy nieograniczonej, czem zniechęcił sobie naród angielski; a gdy nadto kazał ochrzcić syna swego według obrządku katolickiego, wezwano na tron angielski Wilhelma, księcia Oranii, zarządcę rzeczypospolitej holenderskiej, męża Maryi, córki Jakóba II, wychowanej w wierze protestanckiej. *Wilhelm, książę Oranii,* wylądowawszy w Anglii, objął bezwłocznie rządy kraju jako Wilhelm III, a Jakób zbiegł do Francyi.

Wilhelm III (od r. 1689—1702) pokonał Irlandczyków, do których schronił się Jakób II, aby z pomocą Francuzów odzyskać tron utracony. Jakób II, pobity nad rzeczką *Boyn* w Irlandyi, powrócił do Francyi, gdzie przebywał do r. 1701.

Wilhelm III potwierdził dawne prawa parlamentu, podniósł dobrobyt Anglii i okazał bystry rozum polityczny. Wiemy już, jaki udział brał w wojnach Ludwika XIV. Ponieważ umarł jako wdowiec, nastąpiła po nim druga córka Jakóba II, *Anna*, wychowana w wierze protestanckiej, poślubiona księciu duńskiemu, *Jerzemu*, i panowała do r. 1714. Po jej zgonie zasiadł na tronie angielskim dom hanowerski, spokrewniony z domem Stuartów.

Powtórzenie.

Co nastąpiło po zgonie Karola I? Kto właściwie rządził? Jakie zaszły wydarzenia na początku rządów Cromwella? Jakie było położenie kraju za jego rządów? Co miał na celu tak zwany akt żeglugi? Kogo pokonał admirał angielski, Black? Z jakiego powodu nastąpiła wojna z Hiszpanią? Z czyich stronników składał się parlament, ofiarujący Cromwellowi godność protektora? Dlaczego Cromwell nie przyjął tytułu króla? Jaką posiadał władzę? Kto rządził Anglią po śmierci Cromwella? Kto przywrócił władzę monarchiczną? Kto zasiadł na tronie angielskim? Jak rządził Karol II? Jakie podpisał dokumenty? Jakie stronnictwa powstały za jego czasów? Jak rządził Jakób II? Co było powodem usunięcia go z tronu? Kogo wezwano na tron? Dokąd zbiegł Jakób II? Gdzie został pokonany? Jakie były rządy Wilhelma III? Kto po nim nastąpił? Kogo poślubiła Anna? Jaki dom po jej śmierci zasiadł na tronie angielskim?

Niemcy i Węgry.

Po Ferdynandzie III zasiadł na tronie niemieckim cesarz *Leopold I* (od r. 1657—1705). Leopold I był rządcą słabym, niedołężnym, dawał się powodować ministrowi *Lobkowitzowi*, który, udając wielką życzliwość dla domu habsburskiego, nie wstydził się pobierać stałego żołdu od największego jego wroga, Ludwika XIV.

Za panowania Leopolda I zagrażała państwu niemieckiemu z zachodu Francya, ze wschodu Turcya. O wojnie francuskiej powiedziano wyżej; aby zrozumieć co następuje, należy cofnąć się do czasów Karola V.

Wiemy, że Turcy raz już oblegali Wiedeń w roku 1529, za czasów Karola V, a zagarnąwszy pod swe panowanie Węgry dolne, zaczęli napadać na kraje okoliczne, szczególniej na Siedmiogród i resztę Węgier. W roku 1664, gdy książę siedmiogrodzki, licząc na pomoc Austryi, przestał płacić daninę, Turcy wkroczyli do górnych Węgier, lecz ponieśli klęskę w pobliżu opactwa św. *Gotharda*, nad rzeką Raabą; pomimo tego zgodzili się zaledwie na rozejm *20-letni*.

W tych czasach powstało na Węgrzech wielkie niezadowolenie z powodu lekceważenia dawnych praw i przywilejów węgierskich, a z biegiem czasu utworzyło się sprzysiężenie, którego celem było strącenie z tronu Habsburgów. Odkryto je wszakże i przywódcy śmiercią ukarani zostali. Gdy atoli później Leopold bardziej jeszcze lekceważył prawa Węgrów i zamierzał znieść je całkowicie, wybuchło większe jeszcze niezadowolenie w r. 1678. Prawie całe Węgry chwyciły za oręż, lecz czując swą słabość, przywołały Turków na pomoc.

Na czele Węgrów stanął hrabia *Tekely*. Dopomagała mu Francya, sułtan zaś turecki uznał go za króla hołdowniczego. Tekely, wygnawszy Austryaków, objął ster rządu, a sułtan z namowy Ludwika XIV wyprawił wielkiego wezyra, *Kara Mustafę*, z 200,000 wojskiem wprost na Wiedeń. Działo się to w r. 1683.

Popłoch i trwoga poprzedzały szeregi tureckie, które, nie napotkawszy poważniejszego oporu, zbliżały się zwolna do stolicy Austryi. Wódz cesarski, książę *Karol Lotaryński*, spotkaw-

szy Turków, poniósł ciężką porażkę, cofając się, pozostawił w Wiedniu 14-tysięczny oddział, a sam oczekiwał na przybycie z odsieczą króla polskiego, Jana Sobieskiego, i książąt niemieckich. Cesarz Leopold z całym dworem, a za nim wielu mieszkańców schronili się do miasta Linzu.

Obroną Wiednia kierował hrabia *Staremberg*. Uzbroiwszy i wyćwiczywszy, o ile się dało, mieszczan wiedeńskich, połączył ich z załogą, pozostawioną przez ks. Lotaryńskiego. Gdy w ostatnich dniach lipca ukazała się kawalerya turecka pod bramami Wiednia, Staremberg rozkazał spalić przedmieścia, gotów bronić miasta do ostateczności.

Kara Mustafa, stanąwszy pod miastem, rozwinął obóz długi na 3 mile i kazał przystąpić do zdobycia Wiednia, przysięgając na Ałłacha, że go zrówna z ziemią. Turcy kopali szańce, stawiali na nich działa, ostrzeliwali miasto, a jednocześnie zakładali w podkopach miny dla zrobienia wyłomów. Pod działaniem prochu waliły się mury i baszty, tworząc wyłomy, przez które Turcy ze strasznym okrzykiem wpadali, lecz za każdym razem zmuszeni byli do odwrotu. Oblężenie trwało przez *dwa miesiące*. Mieszkańcy naprawiali w nocy to, co we dnie zburzone było. Nastąpił wreszcie straszny wybuch, a gdy jedno z najdawniejszych opactw wysadzono w powietrze, Staremberg kazał z wieży świętego Stefana wypuścić w nocy grad rakiet, aby zawiadomić zbliżającą się odsiecz o rozpaczliwem po-

łożeniu Wiednia. Na szczęście, pomoc była niedaleka.

Książę Karol Lotaryński, zawiadomiony o przybyciu Sobieskiego, podsunął się pod Wiedeń z hufcami książąt niemieckich. Sobieski objął naczelne dowództwo. Dnia 11 września trzykrotne strzały armatnie na wzgórzu Kalenberga zawiadomiły oblężonych o przybyciu Sobieskiego. Niewymowna radość przepełniła serca mieszkańców Wiednia, tłumy pobożnych dążyły do kościołów, aby wziąć udział w dziękczynnych modłach za bliskie ocalenie. Załoga przygotowała się do wycieczki na dzień następny.

Nazajutrz zrana wojska chrześcijańskie zeszły ze wzgórza, aby uderzyć na obóz turecki; Kara Mustafa, lekceważąc chrześcijan, nie kazał przerywać oblężenia i część tylko swego wojska posłał przeciwko Sobieskiemu. Na prawem skrzydle walczyli Polacy, na lewem książę Lotaryński. Po zdobyciu jednej bateryi mahometańskiej obrócono działa na Turków, co sprawiło wielki popłoch pomiędzy nimi. Kilka oddziałów tureckich w szalonym pędzie opuściło pole walki. Jednocześnie Jan Sobieski rozproszył liczny oddział turecki, a Niemcy na lewem skrzydle uderzyli na obóz. Wielki wezyr z rozpaczy kazał ściąć głowy 30,000 jeńców chrześcijańskich, zabranych do niewoli, i strzelać ze wszystkich dział na Wiedeń, lecz rozdwoiwszy swe siły, nie mógł się oprzeć nacierającym pułkom polskim i niemieckim. O szóstej wieczorem wrzała jeszcze tylko

walka w szańcach, ale i ta wypadła na niekorzyść Turków.

Nazajutrz dopiero, oglądając obóz turecki, przekonano się o postrachu, jaki zdjął Turków. Pozostawili oni ogromne sumy pieniędzy, działa, amunicyę, broń wszelkiego rodzaju, zapasy żywności, całe stada wołów, wielbłądów i owiec. Pomiędzy innemi, znaleziono w obozie wielką ilość kawy, którą odtąd zaczęto używać w Europie. W obozie tureckim pochwycono korespondencyę Ludwika XIV z Wielką Portą. Mówią, że król francuski, dowiedziawszy się o tem, z gniewu przez trzy dni nikogo nie przyjmował.

W Wiedniu z zapałem witano zwycięskie wojsko, szczególniej zaś Jana Sobieskiego. Po upływie dwóch dni przybył z Linzu cesarz Leopold, niedaleko Wiednia nastąpiło spotkanie między obu monarchami. Pomimo, że Leopold Sobieskiemu przeważnie zawdzięczał ocalenie Wiednia, długo zastanawiał się nad tem, czy nie ubliży etykiecie dworskiej, witając Sobieskiego jako równego sobie monarchę; a chociaż książę Lotaryński przedstawiał mu, że należy przyjąć króla polskiego z otwartemi rękami, jako zbawcę państwa, Leopold, siedząc na koniu, powitał go z przesadzoną powagą, chłodno i wybąkał zaledwie kilkanaście czczych słówek, wyrażających podziękowanie.

Sobieski dognał uciekających Turków pod Parkanami, zadał im wielką klęskę i powrócił do Polski, pozostawiając Austryakom ostateczne wypędzenie Turków. Kara Mustafa, zatrzymał się na zimowe leże w Belgradzie, gdzie go uduszono z rozkazu sułtana.

W następnym roku książęta Lotaryński i Badeński wypędzili Turków z Węgier.

Nastały teraz straszne czasy dla Węgier. Generał austryacki, *Caraffa*, ustanowił w mieście węgierskiem Eperies trybunał, zwany *rzeźnią eperieską*, który setki ludzi, poszlakowanych o zmowę z Tekelym, więził i skazywał na karę śmierci. Leopold I, zniósłszy dotychczasowe przywileje i prawa, ogłosił się *dziedzicznym* królem Węgier.

Dotychczas Austrya prowadziła odporną wojnę z Turcyą; lecz w kilka lat później książę *Eugeniusz Sabaudzki* rozpoczął walkę zaczepną, wkroczył do prowincyi tureckich, *Bośnii* i *Serbii*, i tak ciężką zadał porażkę Turkom, że musieli się zgodzić na zawarcie bardzo niepomyślnego pokoju w *Karlowicach* w r. 1699. Austrya otrzymała Siedmiogród, Kroacyę i Węgry, oprócz banatu Temeszwarskiego.

Za *Karola VI* w r. 1714 rozpoczęto nową wojnę z Turkami, w której znów pokonał Turków książę Eugeniusz Sabaudzki pod *Piotrowaradynem* (Peterwardein) w r. 1716. Zdobył on Temeszwar, a w roku następnym Belgrad. W pokoju w Pożarowcu Austrya otrzymała *banat Temeszwarski*, część *Serbii* i *Wołoszczyzny*. Wszakże po śmierci Eugeniusza Austryacy walczyli tak niepomyślnie, iż musieli zwrócić część dawnych zdobyczy, a granicę obu państw stanowiły rzeki *Dunaj* i *Sawa*.

Powtórzenie.

Kto zasiadł na tronie niemieckim po Ferdynandzie III? Kto był doradcą Leopolda I? Kiedy Turcy

po raz pierwszy oblegali Wiedeń? Jaką część Węgier zajęli? Z jakiego powodu później napadli na Węgry? Gdzie byli pokonani? Na ile lat zawarli rozejm? Co było powodem niezadowolenia Węgrów? Kiedy nastąpiło nowe niezadowolenie? Kogo przywołali Węgrzy? Kto popierał Tekelego? Kto go uznał za króla hołdowniczego? Z czyjej namowy sułtan wysłał wojsko pod Wiedeń? Który książę niemiecki poniósł porażkę od Turków? Opowiedz o oblężeniu Wiednia, przebiegu bitwy i widzeniu Leopolda z Sobieskim. Gdzie Sobieski następnie pokonał Turków? Jaki był los Kara Mustafy? Jak postąpił Leopold I z Węgrami? Gdzie Eugeniusz książę sabaudzki pokonał Turków? Gdzie Turcy zawarli traktat niekorzystny? Co otrzymała Austrya? Które prowincye tureckie zdobył Eugeniusz? Jaki pokój zakończył w roku 1716 tę wojnę? Jak się później powodziło Austryakom? Jakie rzeki stanowiły granicę pomiędzy Austryą a Turcyą?

Polska.

Chcąc zrozumieć następne wydarzenia dziejowe, należy wspomnieć o tem, co się wówczas działo w dwóch sąsiednich państwach słowiańskich: Polsce i Rosyi.

W Polsce po Batorym obrano królewicza szwedzkiego, Zygmunta III z domu Wazów (1588 do 1632). Monarcha ten, aczkolwiek urodzony z Katarzyny Jagiellonki, lecz jako wychowany w Szwecyi, nie sympatyzował z narodem, który go obrał za króla. Główną jego wadą była nietolerancya religijna. Jej to zawdzięczał utratę korony szwedzkiej i z tego powodu wciągnął Polskę do wojny bezowocnej ze Szwecyą, trwa-

jącej z przerwami przez lat 69. Ta nietolerancya stała się wówczas przyczyną skarg ludu ruskiego na prześladowania religijne, później zaś pociągnęła za sobą nader szkodliwe następstwa.

Wojna ze Szwecyą, w której panował pierwszorzędny wojownik Gustaw Adolf, pomimo zwycięstw Chodkiewicza i innych wodzów polskich, szła niepomyślnie. Panowie polscy, działając na własną rękę, wmieszali się do spraw państwa moskiewskiego i popierali Dymitra samozwańca. Zachęcony ich powodzeniem, Zygmunt III obległ Smoleńsk, a chcąc sam panować w Moskwie, nie przyjął korony moskiewskiej, ofiarowanej synowi jego, Władysławowi. W tej wojnie hetman Żółkiewski odniósł świetne zwycięstwo pod Kłuszynem. Na mocy pokoju, który ją zakończył, przy Polsce pozostał Smoleńsk i Siewierszczyzna.

Szwedzi, po zdobyciu Inflant, przenieśli wojnę do Prus i po długich rokowaniach zawarli pokój, na mocy którego zatrzymali całe Inflanty i część Prus. Oprócz tych wojen, wiódł Zygmunt III wojnę z Turkami, podczas której Żółkiewski zginął pod Cecorą w r. 1620, a chociaż w roku następnym powetował tę klęskę dzielny Chodkiewicz zwycięstwem pod Chocimem, król zniewolony był wszakże zawrzeć pokój, niebardzo korzystny dla Polski.

Po śmierci Zygmunta III obrano na tron syna jego, Władysława IV (1632—1648). Był to monarcha najlepszych chęci, lecz panowanie jego przypadło w nader trudnych okolicznościach.

Zakończył on dwie wojny: z Moskwą i Szwecyą, od której odzyskał Prusy. Władysław IV, zamierzając wydać wojnę Turcyi, pozaciągał liczne wojska, lecz szlachta polska, sądząc, że chce ograniczyć jej swobody, zniewoliła go do rozpuszczenia zaciągów.

Dobrego tego monarchę trapiły ustawiczne bunty kozaków, wywołane uciskiem ekonomicznym i religijnym. Uśmierzono je wprawdzie, odebrano kozakom prawo wyboru swego wodza, czyli atamana, odjęto im przywilej swego sądownictwa, ale tajona niechęć wrzała, oczekując stosownej chwili do wybuchu.

Gdy Jan Kazimierz (1648—1668), brat Władysława IV, obrany został królem, rozpoczęła się już wojna domowa. Stało się to za sprawą Bohdana Chmielnickiego, który, pokrzywdzony przez pewnego pana, stanął na czele kozaczyzny i ludu ruskiego. Krwawa ta i długoletnia wojna domowa zakończyła się odpadnięciem kozaków od Polski, a poddaniem się w Perejasławiu carowi Aleksemu Michajłowiczowi.

Tymczasem Szwedzi wznowili wojnę. Powodem jej było, że Jan Kazimierz, jako potomek Wazów, nie chciał uznać królem Szwecyi Karola X (Karola Gustawa), potomka linii pobocznej. Z Karolem X sprzymierzył się car moskiewski. Wojna w Polsce wrzała na całym prawie jej obszarze, Szwedzi wszędzie niemal odnosili zwycięstwo; Jan Kazimierz wyjechał na Szląsk. Gdy wszakże Częstochowa oparła się orężowi szwedzkiemu, naród zaczął ufać własnym siłom, zjedno-

czył się około wodzów i rozpoczął walkę ze Szwedami. Wówczas Jan Kazimierz powrócił do kraju. Szwedzi, widząc niepodobieństwo pokonania Polski, zawarli przymierze z elektorem brandenburskim i z księciem siedmiogrodzkim, Rakoczym, który straszliwie kraj pustoszył. Aby odciągnąć elektora brandenburskiego od przymierza, Jan Kazimierz zawiera z nim pokój w Welawie w r. 1657, w którym go uwalnia od lennictwa Polsce z Prus Książęcych.

Na mocy pokoju, zawartego ze Szwecyą w Oliwie (r. 1660), Szwedzi ustąpili z Polski, która się zrzekła większej części Inflant, a Jan Kazimierz prawa do tronu szwedzkiego.

Podczas ponownej wojny z Moskwą Polska utraciła Smoleńsk, Ukrainę zadnieprzańską, a nieco później i Kijów. Więcej wszakże, niż te klęski wojenne, martwiły Jana Kazimierza niesnaski domowe i dlatego złożył koronę w r. 1668.

Za jego następcy, Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669—1673), wypadła wojna z Turkami. Turcy zdobyli Kamieniec Podolski i zajęli Ukrainę i Podole. Wojna zakończyła się haniebnym pokojem w Buczaczu, mocą którego Polska zniewolona była płacić haracz Turkom. Wznowiono wszakże wojnę; w niej Jan Sobieski odniósł świetne zwycięstwo nad Turkami pod Chocimem. Sława tego zwycięstwa przyczyniła się do obrania go królem.

Jan III Sobieski (1674—1696) wiódł dalej wojnę pomyślną z Turkami, lecz dla braku amunicyi musiał ją zakończyć. Turcy zwrócili znaczną

część Podola i Ukrainy, zatrzymali tylko Kamieniec. Dziejowe znaczenie ma wyprawa Sobieskiego przeciw Turkom pod Wiedeń. Sobieski na prośbę cesarza niemieckiego Leopolda i papieża podążył na odsiecz Wiednia i uratował chrześcijaństwo. Wyprawę tę opisano wyżej. Niesnaski możnych rodzin zatruły ostatnie dni panowania Sobieskiego.

Po jego śmierci obrano na tron polski elektora saskiego, Fryderyka Augusta I, który jako król polski znany jest pod imieniem Augusta II. W pokoju karłowickim, w r. 1669, Turcy zwrócili Polsce Kamieniec Podolski i resztę Ukrainy. August II brał udział w wojnie północnej razem z Piotrem Wielkim, o czem niżej.

Powtórzenie.

Kogo obrano po Batorym? Jaka była główna wada Zygmunta III? Jakie były jej następstwa? Z kim Zygmunt wojował? Do jakiej wojny wmieszali się panowie polscy? Które miasto zdobył Zygmunt? Dlaczego nie przyjął ofiarowanej Władysławowi korony? Gdzie Żółkiewski odniósł zwycięstwo? Jak zakończyła się ta wojna? Jak zakończyła się wojna ze Szwedami? Gdzie zginął Żółkiewski? Kto w roku następnym odniósł zwycięstwo nad Turkami? Kto panował po Zygmuncie III? Jakie wojny zakończył Władysław IV? Z kim zamierzał wojować? Co sprawiało mu zmartwienie? Za czyjego panowania powstał Bohdan Chmielnicki? Jak zakończyła się wojna z kozaczyzną? Dlaczego Szwedzi wznowili wojnę? Kto sprzymierzył się z Karolem Gustawem? Gdzie toczono wojnę? Który klasztor oparł się Szwedom? Co sprawił ten przykład? Z kim łączą się Szwedzi? Z kim zawarto pokój w Welawie? Z kim w Oliwie? Jakie kraje odpadły od Polski podczas nowej woj-

ny z Rosyą? Dlaczego Jan Kazimierz złożył koronę? Co się wydarzyło za Michała Korybuta? Gdzie zawarto pokój z Turkami? Kto później odznaczył się w wojnie tureckiej? Kto panował po Michale Korybucie? Z kim wiódł wojnę Jan Sobieski? Co ustąpili Turcy Polsce? Jaki wypadek za czasów Sobieskiego ma znaczenie dziejowe? Kogo obrano po śmierci Sobieskiego? Jakie kraje wrócili Turcy w pokoju karłowickim? Do jakiej wojny wmieszał się August II?

Rosya.

Aby położyć kres bezrządowi, zwołano *Dumę Ziemską*, to jest przedstawicieli posiadaczy wielkich majątków ziemskich, oraz kupców, i wybrano jednomyślnie carem *Michała Romanowa* (1613—1634).

Ze wstąpieniem jego na tron zakończyły się nieporządki, ale nie było jeszcze zupełnego spokoju, co przy trwającej wojnie ze Szwecyą i Polską ciężko odczuwać się dawało. Z królem szwedzkim, dzielnym Gustawem Adolfem, wojna szła niepomyślnie. Zakończył ją pokój w *Stołbowie* w r. 1617, mocą którego Gustaw Adolf zwrócił Nowogród, lecz zatrzymał *pobrzeże odnogi Fińskiej*. Z drugiej strony Zygmunt III, prowadząc dalej wojnę, wysłał syna, Władysława, dla objęcia ofiarowanego tronu. Wojnę tę zakończył pokój w Dywilinie, w pobliżu Moskwy, w r. 1618.

Po Michale Romanowiczu nastąpił syn jego, *Aleksy Michałowicz* (1645—1676). Panowanie jego pamiętne jest wydaniem *nowego zbioru praw*, uzu-

pełniającego dawniejsze; najważniejszym wszakże wypadkiem było przyłączenie *Małorosyi*, o czem wspomniano wyżej. Wynikły stąd dwie wojny z Polską, z których druga zakończyła się pokojem w *Andruszowie* w r. 1667. Rosya otrzymała Małorosyę za Dnieprem; część zachodnia z tej strony Dniepru pozostała przy Polsce.

Po śmierci pierwszej małżonki Aleksy poślubił Natalię, z domu *Naryszkin*. Z tego małżeństwa urodził się *Piotr Wielki*. Z pierwszego małżeństwa Aleksieja pozostało dwóch synów: *Fiedor* i *Iwan*.

Fiedor (1676—1682) był bardzo słabowity, lecz dobry i rozumny. Panował zaledwie lat sześć i umarł bezdzietnie. Po jego śmierci patryarcha ogłosił carem Piotra, później Wielkim zwanego. Podczas małoletności *Piotra* rządziła państwem siostra jego, *Zofia*. W kilka lat później Piotr, doszedłszy lat siedemnastu, ujął ster rządu w swe ręce.

Piotr Wielki był młodzieńcem postaci okazałej, pełen ambicyi. Położył on sobie za zadanie zaszczepić w Rosyi cywilizacyę europejską. Aby bliżej poznać Europę, odbył podróż do Niemiec, Anglii i Holandyi, chcąc naocznie przekonać się o wszystkich ulepszeniach i nabytkach cywilizacyi, nauczyć się rękodzieł i zdobyte wiadomości upowszechnić w Rosyi. Jako prosty rzemieślnik, uczył się ciesielstwa i budowy okrętów w Holandyi.

Za powrotem z podróży sprowadził do Rosyi wielu przemysłowców, rzemieślników, kupców i nadał im liczne przywileje. Dbając o rozwój handlu, budował drogi i kanały, zakładał fabryki, otwierał kopalnie; wszakże szczególną zwrócił uwagę na handel morski.

Usunął straż przyboczną, strzelcami zwaną, i zastąpił ją wojskiem, urządzonem na sposób europejski, którem dowodzili zagraniczni oficerowie.

Gdy wstąpił na tron, Rosya posiadała jeden tylko port na morzu Białem, *Archangielsk*. Piotr zdobył na Turkach *Azow*, co mu otworzyło żeglugę na morzu Czarnem, i w tryumfie powrócił do Moskwy. Z wojskiem urządzonem na sposób europejski mógł już pomyśleć o wojnie ze Szwecyą.

Powtórzenie.

Kto obrał carem Michała Romanowicza? Gdzie zawarto pokój z Gustawem Adolfem? Jakie były jego warunki? Gdzie zawarto pokój z Zygmuntem III? Kto zasiadł na tronie po Michale Romanowiczu? Czem pamiętne jest jego panowanie? Gdzie zawarto pokój, kończący drugą wojnę z Polską. Kogo poślubił Aleksy po śmierci pierwszej małżonki? Kto pochodził z tego małżeństwa? Ile lat panował Fiedor? Kogo po jego śmierci ogłosił patryarcha carem? Do czego dążył Piotr Wielki? Jakie odbywał podróże? Jakie zaprowadził wojsko? Na co zwrócił szczególną baczność? Jaki port zdobył? Kiedy rozpoczął wojnę północną?

Wojna północna (1700—1721).

Gdy na zachodzie wrzała walka o podział monarchii hiszpańskiej, na wschodzie toczyła się wielka wojna północna, której celem było poniżenie Szwecyi.

Od czasu wojny trzydziestoletniej Szwecya należała do najpotężniejszych państw europejskich, posiadała prawie całe wybrzeże morza

Baltyckiego, wiele krajów w Niemczech i panowała na morzu Niemieckiem.

Po Gustawie Adolfie wstąpiła na tron szwedzki córka jego, *Krystyna*. Ta, przyjąwszy wiarę katolicką, zrzekła się tronu i zamieszkała w Rzymie. Po niej panował krewny jej, *Karol X* (znany pod nazwą Karola Gustawa) z domu książąt Dwóch Mostów. Jak wiadomo, walczył on z Janem Kazimierzem i Danią. Syn jego i następca, *Karol XI*, zawarł pokój z obu państwami.

Po Karolu XI w r. 1697 zasiadł na tronie szwedzkim *Karol XII*, prawnuk siostry Gustawa Adolfa. Był to młodzieniec piętnastoletni, pełen marzycielskiej zadumy, zamknięty w sobie, nie rokujący żadnych wyższych zdolności. Z jego młodości postanowili skorzystać trzej ościenni monarchowie: Piotr Wielki, August II, król polski, i Fryderyk IV, król duński; zawarli tedy przymierze w r. 1699 przeciw Szwecyi.

Gdy w szwedzkiej Radzie Stanu dowiedziano się o uzbrojeniach sąsiednich monarchów, zastanawiano się, jakiemi ustępstwami dałby się rozbić ich związek; lecz obecny temu Karol XII powstał i ku zdziwieniu mężów, zasiadających w Radzie, wyrzekł: „Postanowiłem nigdy nie prowadzić niesłusznej wojny, słuszną wszakże ukończę dopiero po upokorzeniu nieprzyjaciół.“ I z całą siłą rozpoczął kroki wojenne. Wojna toczyła się niemal na całem południowo-zachodniem wybrzeżu Bałtyku, od Szlezwigu do Finlandyi, w Polsce, Rosyi i Saksonii.

Karol XII uderzył najprzód na Duńczyków. Pod ogniem armatnim wylądował z wojskiem w pobliżu Kopenhagi; pierwszy ze szpadą w rę-

ku wskoczył w morze, zdobył szańce, podsunął się *pod Kopenhagę* i taki postrach rzucił na króla duńskiego, iż ten zawarł z nim pokój w *Trawendal*, niedaleko Lubeki. Następnie wyruszył na Piotra W., którego wojsko oblegało *Narwę*. Bitwa rozpoczęła się w pobliżu tego miasta podczas gęstej zamieci śnieżnej. Karol XII walczył jak lew; gdy na początku bitwy zabito pod nim konia, wskoczył na drugiego, a gdy ten utonął w moczarach, walczył pieszo. Po trzechgodzinnej bitwie Szwedzi odnieśli zwycięstwo, wojsko Piotra poddać się musiało. Pomimo tej klęski Piotr nie upadł na duchu, pocieszał się, mówiąc: „Wiem, iż nieraz jeszcze Szwedzi bić nas będą, lecz wreszcie nauczą nas zwyciężać."

Karol XII nie korzystał z odniesionego zwycięstwa; lekceważąc Piotra W., zwrócił się przeciwko Augustowi II, którego szczerze nienawidził, a wypędziwszy Sasów z *Inflant*, podążył za nim *na Litwę i do Polski*. Odniósłszy kilka mniejszych zwycięstw nad wojskiem saskiem, przeprowadził zrzucenie z tronu polskiego Augusta II. Na miejsce jego Polacy obrali wojewodę poznańskiego, *Stanisława Leszczyńskiego*, w r. 1704. Gdy Karol XII dowiedział się, że Piotr W. dąży na pomoc Augustowi, chcąc go spotkać, błąkał się przez długi czas na Litwie, wreszcie wyruszył do Saksonii. August II zawarł z nim pokój niedaleko *Altranstadt*, w pobliżu Lipska, w r. 1707. Na mocy tego pokoju zrzekł się tronu polskiego za siebie i swoich następców i *uznał* królem Stanisława Leszczyńskiego.

Teraz dopiero Karol XII zwrócił się przeciwko Piotrowi W., który, korzystając z jego nieobecności, zdobył całe pobrzeże południowe zatoki Fińskiej i w r. 1703 założył *Petersburg*, oraz dwie twierdze, *Szlisselburg* i *Kronsztadt*. Budowa Petersburga postępowała szybko; w następnym już roku, część jego zaludniona została.

Karol XII, przekroczywszy Dniepr, znalazł się w posiadłościach Piotra W., a gdy ten ofiarował mu pokój, król szwedzki odrzekł dumnie, iż dopiero w Moskwie podyktuje mu warunki pokoju. Nagle wszakże zwrócił się na południe, zwabiony przyrzeczeniami hetmana kozaczyzny zadnieprskiej, *Mazepy*. Ale Mazepa, opuszczony przez kozaków, przywiódł do obozu szwedzkiego zaledwie nieznaczny oddział, a tymczasem Piotr Wielki pokonał jenerała *Lewenhaupta*, dążącego z Inflant dla połączenia się z Karolem XII.

Pomimo nadzwyczaj ostrej zimy, Karol pośpiesznym marszem zbliżał się do Połtawy. Żołnierze od mrozu marzli na czatach, a kawalerya nie mogła dosiedzieć na koniu. Wtem nastała odwilż; wezbrane rzeki zalały drogi, konie i ludzie tonęli w nurtach wody. Na domiar złego, gdy Szwedzi stanęli pod *Połtawą*, zabrakło im żywności. Niebawem ukazał się Piotr Wielki ze znacznie liczniejszem wojskiem. Rozpoczęła się bitwa, podczas której Karol XII, *ranny w nogę*, kazał się obnosić w lektyce. Szwedzi, pomimo dzielnej obrony, z powodu braku amunicyi pokonani zostali.

Bitwa pod Połtawą miała doniosłe znaczenie. Szwecya utraciła dawną powagę, miejsce jej zajęła Rosya. Karol zbiegł do Turcyi, gdzie przez lat pięć przebywając, ustawicznie podu szczał ją do wojny z Rosyą. Udało mu się wreszcie wywołać wojnę; lecz aczkolwiek Turcy otoczyli Piotra W. *nad Prutem,* jednakże za ustąpienie Azowa zawarli z nim pokój, dosyć korzystny dla Rosyi. Gdy pomimo tego Karol ustawicznie namawiał do nowej wojny, Turcy zniechęcili się ku niemu.

W tym czasie (1714) przybył do Karola wysłaniec szwedzkiej Rady Stanu, proszący go o bezwłoczny powrót; mógł więc król bez obrazy swej godności powrócić do Szwecyi. Wybrawszy się konno w daleką podróż, w dni 14 w towarzystwie pułkownika zakołatał nocną porą do bram fortecy *Sztralsundu.* Chociaż nie spał przez cały czas podróży, nazajutrz odbył przegląd wojska.

Smutne było naówczas położenie Szwecyi. Z nieobecności Karola skorzystali jego nieprzyjaciele, Duńczykowie zajęli *Księstwo Holsztyńskie*, Piotr W. *umocnił się* w kilku prowincyach, położonych nad zatoką Fińską, a król pruski, wmieszawszy się do wojny, zdobył *zachodnią część Pomorza* i miasto *Szczecin.* Gdy nadto w roku następnym dostała się w ręce jego forteca *Sztralsund*, Karol XII po szesnastoletniej niebytności powrócił do Szwecyi.

Chcąc powetować poniesione straty, postanowił zdobyć *Norwegię* na Danii, ale podczas

oblężenia miasta norweskiego, *Frydrychshalu*, kula zabójcy położyła kres jego życiu.

Po Karolu XII odziedziczyła tron siostra jego, *Ulryka Eleonora* (1718—1751). Zakończyła ona wojnę północną, ustąpiwszy Hanowerowi księstwo Bremen, Prusom zachodnią część Pomorza, a Rosyi na mocy pokoju, zawartego w *Nysztadt* (1721) Estlandyę, Inflanty i Ingermanlandyę z częścią Karelli. Przy Szwecyi pozostała w Niemczech tylko *część Pomorza*. W zarządzie wewnętrznym Ulryka Eleonora przekazała większą część praw królewskich Radzie Stanu.

Powtórzenie.

Co miała na celu wojna północna? Jak rozciągłe były posiadłości Szwecyi? Kto panował po Gustawie Adolfie? Kto po Krystynie? Pod jaką nazwą znany jest Karol X? Co uczynił Karol XI? Ile lat miał Karol XII, gdy wstąpił na tron? Co wyrzekł, gdy się dowiedział o przymierzu trzech państw ościennych? Gdzie toczyła się wojna? Na kogo uderzył Karol XII? Gdzie zawarł pokój z królem duńskim? Dokąd następnie podążył? Gdzie nastąpiła bitwa z Piotrem Wielkim? Czem pocieszał się Piotr W.? Przeciw komu zwrócił się teraz Karol? Skąd wypędził Sasów? Dokąd udał się z Inflant? Kogo za jego sprawą obrano królem w Polsce? Dlaczego przebywał przez czas długi na Litwie? Dokąd pomaszerował z Litwy? Gdzie zawarł pokój z elektorem saskim? Jakie były warunki pokoju? Kiedy przypada założenie Petersburga i dwóch twierdz? Co odpowiedział Karol na warunki pokoju, podane przez Piotra W.? Dlaczego zwrócił się na południe? Kto go zawiódł? Jakie było położenie wojska szwedzkiego? Kogo pokonał Piotr W.? Jak zakończyła się bitwa pod Połtawą? Dokąd zbiegł Karol XII? Kogo namawiał

do wojny? Jakie niebezpieczeństwo groziło Piotrowi W.? Czem okupił pokój? Co zniechęciło Turków do Karola XII? Kiedy Karol XII opuścił Turcyę? W ile dni stanął w Sztralsundzie? Jakie było wówczas położenie Szwecyi? Kiedy Karol przybył do Szwecyi? Gdzie zginął? Kto po nim panował? Jaki pokój zakończył wojnę północną? Komu Ulryka Eleonora ustąpiła znaczną część praw królewskich?

Cesarz Karol VI i Sankcya Pragmatyczna.

Jak wiadomo, po śmierci cesarza Józefa wstąpił na tron cesarski brat jego, Karol, który ubiegał się poprzednio z Filipem V o koronę hiszpańską. Nie miał on męskiego potomstwa, przewidywano zatem, że będzie ostatnim z Habsburgów po mieczu. Miał wszakże córkę, Maryę Teresę, którą zamierzał wydać za księcia *Franciszka Lotaryńskiego*, syna znanego z wojen tureckich księcia Karola. A ponieważ wiedział, jakie zawikłania wywołał zgon ostatniego z Habsburgów hiszpańskich (Karola II), wydał w r. 1713 tak zwaną *Sankcyę Pragmatyczną*, to jest dokument, regulujący następstwo tronu.

Według tego dokumentu, kraje, należące do monarchii austryackiej, miały być *niepodzielne* i stanowić na zawsze jedną całość. W razie wygaśnięcia rodziny Habsburgów po mieczu, miały je odziedziczyć *córki Karola VI* i ich potomstwo z zachowaniem prawa starszeństwa; gdyby zaś ta linia wygasła, miały przejść na *córki Józefa I* i ich następców. Aby wobec innych pretenden-

tów nadać moc Sankcyi Pragmatycznej, Karol przedstawił ją do zatwierdzenia stanom wszystkich swoich krajów i sejmu państwa niemieckiego; szczególną zaś przywiązywał wagę do uznania jej przez *mocarstwa zagraniczne*, albowiem król bawarski i elektor saski, jako spowinowaceni ze zmarłym cesarzem Józefem, mogliby rościć pretensye do spadku po Habsburgach.

Chcąc wyjednać to uznanie, wplątał się w wojnę, która ostatecznie nie przyniosła mu żadnej korzyści.

W Polsce po śmierci Augusta II powstały dwa stronnictwa: jedno głosowało za Stanisławem Leszczyńskim, którego forytowała Francya, drugie życzyło sobie widzieć na tronie polskim syna poprzedniego króla, Augusta III; tego popierała Rosya. Elektor saski August (jako król polski, August III) przyrzekł zrzec się wszelkich pretensyi do Austryi i *uznał* Sankcyę Pragmatyczną, za co Karol VI obiecał mu swą pomoc i poparcie.

Gdy zatem wojska sasko-rosyjskie zniewoliły Leszczyńskiego do ustąpienia z Polski, a Karol VI postawił wojsko na granicy polskiej, Ludwik XV i spokrewnieni z nim królowie hiszpański i sardyński wydali mu wojnę.

Francuzi zajęli w Niemczech *Lotaryngię*, w której panujący książę Franciszek był narzeczonym Maryi Teresy, i przekroczyli *Ren;* we Włoszech zdobyli *Lombardyę* austryacką aż pod Mantuę. Austryacy, nieprzygotowani do wojny, wszędzie ulegali przewadze oręża francuskiego.

Wobec takich niepowodzeń Karol VI zawarł pokój *w Wiedniu* w r. 1738. Stanisław Leszczyński *zrzekł się* tronu polskiego, za co otrzymał w *dożywocie* Lotaryngię, która po jego zgonie miała przejść w posiadanie Francyi. Książę Franciszek za utraconą Lotaryngię otrzymał Wielkie Księstwo *Toskańskie*, w którem wygasł ród Medyceuszów. Cesarz Karol VI zrzekł się królestwa *Obojga Sycylii* na rzecz księcia hiszpańskiego, *Don Karlosa*, a jako odszkodowanie otrzymał księstwa *Parmy* i *Placencyi*.

Za tyle ustępstw Francya poręczyła wykonanie Sankcyi Pragmatycznej.

Cesarz radował się, iż większa część państw europejskich przyjęła Sankcyę Pragmatyczną, jednakże nie zażegnał przyszłych zawikłań, a poniósł znaczne straty.

Powtórzenie.

Kto wstąpił na tron po śmierci Józefa I? O jaką koronę ubiegał się poprzednio Karol VI? Jaki wydał dokument? Co regulowała Sankcya Pragmatyczna? Komu dał ją do potwierdzenia? Dlaczego Karol VI starał się o uznanie jej przez mocarstwa? Czem zjednał sobie elektora saskiego? Z kim zaplątał się w wojnę? Które księstwo niemieckie zajęli Francuzi? Jak się powodziło Austryakom we Włoszech? Jaki pokój zakończył tę wojnę? Jakie księstwo otrzymał książę lotaryński? Do kogo należeć miała Lotaryngia po śmierci Stanisława Leszczyńskiego? Komu ustąpił cesarz królestwo Obojga Sycylii? Co wzamian za to otrzymał?

Brandenburgia i Prusy.

Brandenburgia. Aby zrozumieć, w jaki sposób powstało państwo pruskie, należy cofnąć się wstecz do epoki, w której okolice, dziś Brandenburgią zwane, zamieszkiwały plemiona słowiańskie.

Wiemy już, że cesarze niemieccy: Henryk I i Otto I, pod pozorem krzewienia wiary chrześcijańskiej, rozpoczęli z plemionami słowiańskiemi walkę zagłady, a Lotaryusz I, dla skuteczniejszego prowadzenia wojny, podarował lewy brzeg Elby hrabiemu *Albertowi Niedźwiedziowi* z domu askańskiego (Anhalt). Albert przeszedł na prawy brzeg Elby i wojował z plemionami słowiańskiemi, zaludniającemi brzegi *Haweli.*

Była to walka długa i uporczywa. Słowianie wciąż powstawali i toczyli krwawe boje z Niemcami. Słynne są z tych czasów walki słowiańskiego księcia *Jacka* z nad brzegów Haweli. Niepodobna było wszakże Słowianom pokonać Niemców, którzy dla ich osłabienia sprowadzili *kolonistów* z Saksonii, Niderlandów, a dla szerzenia wiary chrześcijańskiej i ostatecznego wynarodowienia—zakony rycerskie *Templaryuszów* i *Św. Jana.* Albert askański osiadł nad rzeką Hawelą w *Braniborze*, zwanym odtąd Brandenburgiem, skąd pochodzi nazwa Marchii brandenburskiej.

Walka trwała dalej za jego następców, którzy wciąż zdobywali nowe dzielnice słowiańskie i założyli *Berlin* nad rzeką Spreą. A gdy w r. 1320

wygasł ród askański, cesarz Ludwik Bawarski podarował Brandenburgię synowi swemu. Za jego czasów Marchia brandenburska na mocy postanowienia Złotej bulli otrzymała tytuł *elektorstwa*. Trzeci elektor z rodu bawarskiego sprzedał Marchię brandenburską cesarzowi *Karolowi IV* w r. 1373.

Karol IV rządził Brandenburgią w imieniu syna swego, *Wacława*, poczem oddał ją w posiadanie drugiemu swemu synowi, *Zygmuntowi*. Ale Zygmunt rządził niedbale; za jego czasów rozpanoszyli się w Marchii *rycerze rabusie*, a rozboje i napady należały do wypadków zwyczajnych, nikt nie był pewien swego życia i mienia.

Zygmunt, zasiadłszy na tronie cesarskim, mianował w Brandenburgii namiestnikiem swoim *burgrabiego Norymbergi, Fryderyka* z domu Zollern (Collern), a później, na soborze Konstancyeńskim w r. 1415, podarował mu Brandenburgię, jako lenno-dziedziczną, z tytułem elektora. Ród Zollernów (Collernów), którzy później przezwali się Hohenzollernami, wiódł swój początek ze Szwabii.

Ten Hohenzollern, jako elektor brandenburski, znany jest w dziejach pod nazwą *Fryderyka I.* Zaprowadził on w Marchii porządek, przywrócił wymiar sprawiedliwości, a burząc zamki rycerzy-rabusiów kulami armatniemi, zniewolił ich do uległości i posłuszeństwa. Mniej troszczyli się o Brandenburgię jego następcy, którzy przebywali po większej części w swych majątkach rodzinnych we Frankonii. Jeden z następców Fryderyka, *Albert Achilles*, wydał prawo, na mocy

którego Marchia brandenburska nigdy dzielona być nie miała. Następca jego, *Jan Cycero*, nazwany tak z powodu swej uczoności, zawarł umowę z księciem Pomorza, którą zapewnił w przyszłości domowi swojemu posiadanie tej krainy. Drugi następca Jana, *Joachim II*, przyjąwszy wyznanie protestanckie w r. 1539, podpisał umowę z książętami szląskimi na *Lignicy*, *Brzegu* i *Olawie*, mocą której, po wygaśnięciu tych książąt, wzmiankowane księstwa miały przejść pod panowanie elektorów brandenburskich. Umowa ta posłużyła później Fryderykowi Wielkiemu za powód do wojen szląskich. *Jan Jerzy*, następca Joachima II, ożenił wnuka swego, *Jana Zygmunta*, z *Anną*, starszą córką księcia pruskiego, Alberta Fryderyka, a gdy książę pruski umarł, nie pozostawiwszy potomka męskiego, Prusy połączone zostały z elektorstwem brandenburskiem.

Powtórzenie.

Kto zaludniał dawniej dzisiejszą Brandenburgię? Którzy cesarze niemieccy zaczęli wojować ze Słowianami? Komu Lotaryusz podarował lewy brzeg Elby? Z kim wojował Albert askański? Który książę słowiański zasłynął z tych czasów? Jakich środków używali Niemcy dla osłabienia Słowian? Gdzie osiadł Albert askański? Skąd pochodzi nazwa Marchii brandenburskiej? Które miasta założyli jego następcy? W którym roku wygasł ród askański? Który cesarz podarował Brandenburgię synowi swemu? Kiedy otrzymała tytuł elektorstwa? Kto ją sprzedał i komu? Którzy Luksemburczykowie ją posiadali? Jak rządził Zygmunt? W jaki sposób Brandenburgia dostała się Hohenzollernom? Skąd pochodzili Hohenzollernowie? Pod jakiem imieniem znany jest

pierwszy Hohenzollern? Jak rządził? Jakie prawo wydał Albert Achilles? Kto zawarł umowę z księciem Pomorza? Z kim zawarł umowę Joachim II? Kto z niej skorzystał? Z jakiego powodu księstwo pruskie przypadło Brandenburgii?

Prusy. Wiadomo, że *Albert, mistrz krzyżacki*, z domu Hohenzollern, przyjąwszy wyznanie luterskie, zamienił Prusy na księstwo świeckie, lennicze Polsce. Syn jego, *Albert Fryderyk* (1568—1618), umierając, przekazał księstwo pruskie za zgodą króla polskiego zięciowi swojemu, *Janowi Zygmuntowi*, elektorowi brandenburskiemu.

Drugim następcą Jana Zygmunta był *Fryderyk Wilhelm* (1640—1688), zwany przez współczesnych *Wielkim elektorem*.

Fryderyk Wilhelm spędził większą część swej młodości w *Holandyi*, gdzie kształcił się w sztuce wojennej i w zarządzie kraju. Największą baczność zwrócił on na wojsko, wzmocnił je nowemi zaciągami i nadał mu lepszą organizacyę. Wmieszał się do wojny Polski ze Szwecyą; raz stał po jednej, to znów po drugiej stronie, i pokojem w Welawie w r. 1657 uwolniony był od lennictwa królowi polskiemu. Powyżej wspomniano o jego udziale w wojnie z Ludwikiem XIV.

Syn jego, *Fryderyk I* (1668—1713), lubował się w przepychu i wystawności. Chcąc dorównać elektorowi saskiemu, który w tych czasach zasiadł na tronie polskim, za zgodą cesarza niemieckiego przyjął tytuł *króla w Prusiech* w r. 1701.

Syn jego i następca, *Fryderyk Wilhelm I* (1713—1740), wielce się różnił od swego ojca, nie lubił przepychu, gardził wystawnością, a jako bardzo oszczędny, pozostawił swemu następcy w skarbie 9 milionów talarów. Był on zawziętym przeciwnikiem zwyczajów i wykwintności francuskiej. Surowość jego i porywczość sprawiały wiele przykrości; równoważył wszakże te wady niestrudzoną pracą i nadzwyczajną punktualnością. Głosił, że jest *pierwszym sługą swego państwa.*

Zwracał szczególną baczność na wojsko, powiększył je do 83,000, starał się szeregi jego zapełniać ludźmi wzrostu wysokiego, za których, pomimo wielkiego skąpstwa, płacił niekiedy znaczne sumy. Zagraniczni monarchowie przysyłali mu nieraz w podarunku prawdziwych olbrzymów. Wszakże pomimo tego, iż posiadał doskonale wyćwiczone wojsko, unikał wojny. Trzymał zawsze „palec na kurku, ale nie strzelał" — jak mówił jego szwagier, Jerzy II, król angielski.

Fryderyk Wilhelm I umiał ze wszystkiego korzystać, przy każdej sposobności rozszerzał granice swego państwa. Na mocy pokoju Utrechckiego otrzymał *Wyższą Geldryę;* w wojnie północnej przyłączył się do nieprzyjaciół Szwecyi i wytargował *zachodnią część Pomorza ze Szczecinem* i ujściem Odry.

Syn jego i następca, *Fryderyk II*, wstąpił na tron w 28 roku życia i panował lat 46. Dzieje nadają mu przydomek Wielkiego.

Początkowe lata swego życia spędził Fryderyk pod kierunkiem zacnej damy francuskiej, pani Roucoulles; następnie wychowywał go mąż bardzo rozumny, Francuz Rolle. Za młodu zatem poznał język francuski, polubił zwyczaje i wykwintność francuską. Ale ojciec jego zalecił ochmistrzowi niemieckiemu, aby wykształcił go na dzielnego żołnierza i zaszczepił w nim zamiłowanie oszczędności. Już w ósmym roku życia Fryderyk stawał w zamku na warcie, jako prosty żołnierz. Sprzeczność usposobienia ojca i syna tak były wielkie, iż nieraz wynikały stąd bardzo przykre pomiędzy nimi kolizye. Mówią, że gdy Fryderyk miał lat 18, został przez ojca kijem obity. Gdy później ojciec chciał go ożenić wbrew jego woli, postanowił uciec do Anglii i poślubić córkę swego wuja. Ale ojciec, dowiedziawszy się o tem, chciał go stawić przed sądem wojennym i rozstrzelać, jako wojskowego dezertera. Skończyło się na osadzeniu Fryderyka w twierdzy Kistrzynie, a jego towarzysza, kapitana Katta, ukarano śmiercią. Wprawdzie w rok później uwolnił ojciec syna z więzienia, lecz nie pozwolił mu ukazywać się na dworze. Znacznie dopiero później, gdy poślubił księżniczkę Brunświcką, otrzymał zupełne przebaczenie i odtąd przebywał na zamku Reinsbergu, gdzie bez przeszkody mógł się oddawać ulubionym sztukom i naukom.

W kilka miesięcy po wstąpieniu na tron Fryderyka Wielkiego zakończył życie cesarz Karol VI, po którym, według brzmienia Sankcyi Pragmatycznej, zaczęła panować córka jego Marya Teresa, poślubiona Franciszkowi, wielkiemu księciu Toskanii (dawniej Lotaryngii). Aliści *Karol Albert*, elektor bawarski, wystąpił przeciwko temu, jako potomek córki Ferdynanda I. Dodajemy tu, że nie uznał on Sankcyi Pragmatycznej. Toż samo uczynił elektor saski, August III, któ-

rego małżonka była córką cesarza Józefa I, oraz Hiszpania na mocy dawnej ugody.

Elektor bawarski, porozumiawszy się z temi mocarstwami i z Francyą, rozpoczął działania wojenne. Wywiązała się stąd pierwsza wojna szląska i wojna o następstwo tronu austryackiego.

Fryderyk II, dowiedziawszy się o roszczeniach Karola Alberta, ofiarował Maryi Teresie pomoc swą, wzamian za co żądał *ustąpienia księstwa Lignickiego* i kilku innych na mocy umowy Joachima II z księciem lignickim; wszakże był to tylko pozór, gdyż *jednocześnie* pchnął swe wojska na *Szląsk*, pokonał nieprzygotowane oddziały austryackie i w przeciągu roku zajął prawie całą tę dzielnicę. Lecz gdy Austryacy wysłali nowe wojska, nastąpiła bitwa pod *Molwic*, której początek tak był niepewny, iż Fryderyk, zwątpiwszy o wygranej, zbiegł z pola bitwy; wszakże posiłki, przyprowadzone przez marszałka pruskiego, *Szwerina*, rozstrzygnęły ją na korzyść Prusaków. W następnym roku Fryderyk wkroczył do Czech, pokonał Austryaków pod *Czaslawiem* i zniewolił Maryę Teresę do zawarcia pokoju we *Wrocławiu* w r. 1742. Na mocy jego przyłączył do Prus *część Szląska* z półtoramilionową ludnością.

Wkrótce po bitwie pod Molwic Karol Albert z wojskiem bawarskiem i francuskiem wkroczył do Czech, oraz górnej Austryi i objął w posiadanie te kraje, jako król prawowity. Marya Teresa w tak rozpaczliwem położeniu zwróciła się do Węgrów, prosząc o pomoc.

Pospolicie opowiadają, że nieszczęśliwa monarchini stanęła na zamku w *Preszburgu* wobec zgromadzonych stanów państwa, z koroną na głowie i dziecięciem na ręku, wzywając Węgrów ku swej obronie. Nadzwyczajna piękność i nieszczęście młodej matki królowej, urok słów jej tak miały wzruszyć Węgrów, że wzniósłszy szable w górę, zawołali: Umrzemy za naszego króla, Maryę Teresę! Wszakże prawda dziejowa z tem się nie zgadza.

Cesarzowa istotnie przybyła do Preszburga, a zwoławszy stany państwa, przemówiła w te słowa: „Nie możemy ukryć smutnego naszego położenia. Idzie tu o całość królestwa węgierskiego, zachowanie korony świętej, naszej osoby i naszych dzieci. Opuszczona przez wszystkich, odwołuję się do wypróbowanego oddawna męstwa Węgrów, polecam ich wierności siebie i dzieci moje."

Gdy Maryi Teresie, mówiącej o swych dzieciach, potoczyły się łzy po licu, rozpłakali się Węgrzy i zawołali jednogłośnie, iż gotowi są ofiarować za nią swe życie i mienie.

Węgrzy wygnali z *Czech* Bawarów i Francuzów, a gdy elektor Karol Albert, licząc na potęgę sprzymierzonych i swą własną, odbywał koronacyę na cesarza we Frankfurcie pod imieniem *Karola VII,* nieprzyjaciele jego wkroczyli do Monachium. Że zaś w tym czasie Anglicy, sprzymierzeni z Maryą Teresą, pokonali Francuzów, a nadto stanęła po jej stronie Saksonia i Holandya, obawiać się należało, że cesarzowa pomyśli o odzyskaniu Szląska.

Tego też zdania był Fryderyk II; *nie wypowiedziawszy* więc wojny, wkroczył do Czech, dając początek *drugiej wojnie szląskiej* (1744—1745), podczas której Karol Albert odzyskał *Bawaryę*. Niezadłu-

go Karol Albert zakończył życie, a syn jego i następca, *Maksymilian Józef*, zrzekł się wszelkich roszczeń do państwa austryackiego.

Na tronie cesarstwa niemieckiego zasiadł mąż Maryi Teresy, jako Franciszek I. Pomimo tego toczono dalej wojnę w Niemczech, Belgii i Włoszech. Wprawdzie Fryderyk II był wyparty z *Czech*, lecz odniósł trzy zwycięstwa *na Szląsku i w Saksonii*, mógł zatem zawrzeć pokój dla siebie korzystny *w Dreznie* w r. 1745, potwierdzający posiadanie Szląska.

Jednocześnie zbliżała się do kresu wojna *o następstwo tronu austryackiego;* gdy bowiem Francuzi pod marszałkiem Maurycym Saskim zdobyli *Niderlandy* austryackie, to jest dzisiejszą Belgię, a we Włoszech żadna ze stron wojujących nie odniosła stanowczej przewagi, Marya Teresa okazała się skłonniejsza do zawarcia pokoju, który też istotnie podpisany został *w Akwizgranie* w r. 1748. Maryi Teresie zwrócono Belgię, lecz za to musiała ustąpić nadane jej ojcu księstwa Parmy i Placencyi księciu hiszpańsko-burbońskiemu, a Sardynii kilka powiatów medyolańskich.

Powtórzenie.

Kiedy Prusy zamienione były na księstwo świeckie? Komu przekazał Albert Fryderyk księstwo pruskie? Który elektor otrzymał przydomek Wielkiego? Gdzie Fryderyk Wilhelm spędził swą młodość? Na co zwrócił największe baczenie? Na mocy jakiego traktatu uwolniono go od lennictwa Polsce? Który elektor przyjął tytuł króla w Prusiech? Czem się odznaczał Fryderyk Wilhelm I? Kim się mienił? Jak liczne

było wojsko pruskie? Co powiedział o nim Jerzy II? Jakie dzielnice przyłączył do Prus ten elektor? Jak długo panował Fryderyk II Wielki? Opowiedz o jego młodości. Co zaszło w kilka miesięcy po wstąpieniu na tron Fryderyka Wielkiego? Kto oparł się postanowieniu Sankcyi Pragmatycznej? Co uczynił Fryderyk II, dowiedziawszy się o roszczeniach Karola Alberta? Jak rozpoczął Fryderyk pierwszą wojnę szląską? Gdzie odniósł znaczniejsze zwycięstwo? Gdzie zawarto pokój? Dokąd wkroczył Karol Albert? Do kogo zwróciła się o pomoc cesarzowa austryacka? Kogo wygnali Węgrzy z Czech? Kogo z Bawaryi? Kto stanął po stronie Maryi Teresy? Co było powodem drugiej wojny szląskiej? Opowiedz jej przebieg. Kto w tym czasie zakończył życie? Kogo obrano cesarzem po śmierci Karola VII? Gdzie toczyła się dalej wojna? Gdzie Fryderyk zawarł pokój? Jaki pokój zakończył wojnę o następstwo tronu austryackiego? Co utracił dom habsburski na mocy tego pokoju, co zyskał?

Wojna siedmioletnia.

Po pokoju akwizgrańskim Marya Teresa zwróciła największą baczność na polepszenie wewnętrznego stanu swego państwa, lubo nie zaniedbywała wojska i zjednywała sobie sprzymierzeńców, myśląc zapewne o odebraniu Szląska Fryderykowi. Zawarła przymierze z cesarzową rosyjską, *Elżbietą*, z królem francuskim, *Ludwikiem XV*, i z *Saksonią*.

Fryderyk II, dowiedziawszy się o tych przymierzach, porozumiał się z *Anglią*, *Hanowerem* i kilku mniejszymi książętami niemieckimi. Tak więc, gdy na początku wojny o następstwo tronu

austryackiego Francya i Saksonia były nieprzyjaciołmi Maryi Teresy, obecnie należały do jej sprzymierzeńców, a Anglia stanęła po stronie Prus.

Fryderyk II bez wypowiedzenia wojny wkroczył do *Saksonii*, rozporządzał się w niej, jak we własnym kraju, i zajął *Drezno*. Austryacy pospieszyli na pomoc cofającym się wojskom saskim, lecz Fryderyk uprzedził ich, wkroczył do Czech, pokonał wojska austryackie, a powróciwszy do Saksonii, zmusił wojsko saskie do kapitulacyi pod *Pirną*, a żołnierzy saskich wcielił do swego wojska.

Zatrwożeni nagłym postępem jego oręża, *książęta państwa niemieckiego* i *Szwecya* sprzymierzyli się z Maryą Teresą. Fryderyk Wielki posiadał wprawdzie wojsko wyćwiczone, liczące 200,000 ludzi, ale nieprzyjaciele jego mieli trzykroć większe siły wojenne. W tym czasie Francuzi przekroczyli Ren, a król pruski, zdawszy na swych sprzymierzeńców powstrzymanie dalszego ich pochodu, z częścią swego wojska zwrócił się przeciwko armii *rosyjskiej* i *szwedzkiej;* główne wszakże siły skierował przeciwko Austryakom w Czechach, pokonał ich pod *Pragą* w r. 1757, ale poniósłszy wielką porażkę pod *Kolinem*, wszedł do Saksonii, pobił Francuzów razem z wojskiem sprzymierzonem pod *Rosbach*, a w miesiąc później zwyciężył Austryaków na Szląsku, w pobliżu *Leuthen*, i zmusił do wycofania się z tej krainy.

Pomimo tylu zwycięstw, położenie Fryderyka było bardzo trudne; musiał bronić Bran-

denburgii od wojska rosyjskiego, a lubo stoczył z niem bardzo pomyślną bitwę pod *Zorndorfem* (Corndorfem) w r. 1758, wszakże niebawem odwróciło się od niego szczęście wojenne; pokonały go w dwóch bitwach zjednoczone wojska rosyjskie i austryackie, co doprowadzało go do rozpaczy.

Tymczasem zmieniły się okoliczności: dowódcy zjednoczonych wojsk działali niezgodnie, Fryderyk wyparł Austryaków ze *Szląska*, a Rosyan z *Berlina* i zajął Saksonię; atoli część Szląska znajdowała się jeszcze w posiadaniu Austryaków, właściwe Prusy w ręku Rosyan, a Anglicy po śmierci króla Jerzego II przestali płacić subsydya wojenne, to jest pieniądze na prowadzenie wojny. Lecz gdy w roku następnym (1762) zakończyła życie cesarzowa rosyjska Elżbieta, jej następca, cesarz Piotr III, wielbiciel Fryderyka, zawarł z nim przymierze, a Szwecya pokój, polepszyło się położenie króla pruskiego. Wprawdzie po śmierci Piotra III Katarzyna II *zerwała* przymierze z Prusami, ale nie prowadziła już wojny. Fryderyk Wielki odniósł jeszcze kilka mniejszych zwycięstw i zawarł pokój w zameczku myśliwskim w *Hubertsburgu* w Saksonii w r. 1763. Na mocy tego pokoju Austrya zrzekła się ostatecznie posiadania *Szląska* na rzecz Prus.

Wojna siedmioletnia wyczerpała siły wszystkich państw wojujących: Francya, Szwecya i Austrya doprowadzone zostały do bankructwa, Saksonia do ruiny. Fryderyk radził sobie, jak mógł: wyławiał z Polski monetę srebrną, kazał ją prze-

bijać i puszczał w obieg daleko mniejszej wartości, a otrzymawszy po ojcu skarb milionowy i subsydya Anglików, nie potrzebował zaciągać długów. Lecz Prusy ogromnie ucierpiały, mieszkańcy wyginęli tysiącami, a ich dobytek splądrowali i złupili nieprzyjaciele. Dosyć powiedzieć, że 180,000 ludzi poległo na polu bitwy. Rolnictwo, przemysł i handel były w zupełnym upadku. Taki brak był mężczyzn, że w wielu okolicach kobiety musiały zajmować się orką.

Nie można zaprzeczyć, że Fryderyk Wielki czynił wszystko, aby zabliźnić rany kraju, spowodowane tak długą wojną. Rozdzielił on bezpłatnie pomiędzy wieśniaków, nie posiadających bydła, 35,000 koni furgonowych, zbytecznych w czasie pokoju. Z magazynów wojskowych rozdawał darmo zboże na zasiew i utrzymanie; swoim kosztem kazał odbudować spalone chaty i śpichrze, a w wielu okolicach uwolnił mieszkańców od podatków na lat kilka. Z prywatnej swej szkatuły w przeciągu lat dwudziestu trzech rozdzielił pomiędzy uboższą ludność 24 miliony talarów tytułem zapomogi, dlatego też pod koniec jego życia Prusy cieszyły się większym dobrobytem, niż inne państwa europejskie.

Jako przezorny monarcha, nie zaniedbywał też wojska, uzupełnił jego szeregi, wyćwiczył je i wzmocnił twierdze, a jednocześnie oszczędnością i gospodarnością tak dalece powiększył dochody, iż pozostawił 70 milionów talarów w skarbie państwa. Aczkolwiek zatem Prusy liczyły zaledwie 3,500 mil kwadratowych i pół-

szósta miliona mieszkańców, odgrywały ważną rolę w polityce europejskiej.

Fryderyk II wziął udział w pierwszym podziale Polski, a jako zawzięty wróg Austryi, pilnie baczył na to, aby nie otrzymała przewagi w Niemczech; dlatego dwukrotnie stanął na przeszkodzie cesarzowi *Józefowi II*, który utratę Szląska chciał powetować przyłączeniem *Bawaryi*, gdzie *wygasł* ród panujący. Król pruski, chcąc położyć tamę roszczeniom Austryi, utworzył przed śmiercią *związek książąt niemieckich*, poręczający każdemu państwu całość jego dzielnicy.

Po Fryderyku Wielkim, zmarłym bezdzietnie, zasiadł na tronie pruskim synowiec jego, *Fryderyk Wilhelm II* (1786—1797).

Powtórzenie.

Z kim sprzymierzyła się Marya Teresa? Z kim Fryderyk II? Dokąd wkroczył Fryderyk II? Gdzie pokonał Austryaków? Gdzie zmusił wojsko saskie do kapitulacyi? Co uczynił z żołnierzami saskimi? Kto obecnie sprzymierzył się z Maryą Teresą? Jakie były siły Fryderyka, jakie jego nieprzyjaciół? Kto miał powstrzymać dalszy pochód Francuzów? Przeciw komu wysłał Fryderyk część swego wojska? Gdzie pokonał Austryaków? Gdzie poniósł wielką porażkę? Dokąd udał się z pod Kolina? Gdzie pokonał Francuzów, gdzie Austryaków? Gdzie pokonał Rosyan? Czyje wojska dwukrotnie pobiły Fryderyka? Kogo Fryderyk wyparł ze Szląska, kogo z Berlina? Jakie było wówczas jego położenie? Jakie wydarzenie sprzyjało Fryderykowi? Jaki pokój zakończył wojnę siedmioletnią i w którym roku? Co potwierdził pokój hubertsburski? Jakie były następstwa wojny siedmioletniej? Ilu zginęło ludzi? Jakie było położenie Prus? Co czynił Fryderyk II dla ulżenia

niedoli mieszkańców? Jaką sumę pozostawił w skarbie państwa? W czem przeszkodził cesarzowi Józefowi II? Jaki utworzył związek? Kto zasiadł na tronie pruskim po Fryderyku Wielkim?

Austrya do roku 1792.

Marya Teresa (1740—1780) przyjęła wprawdzie za *współrządcę* małżonka swego, *Franciszka I*, a po jego zgonie syna swego, *Józefa II*, lecz właściwy ster rządu trzymała w swych rękach.

Starała się ona o ściślejsze zjednoczenie posiadłości niemieckich z Czechami, ze szkodą narodowości czeskiej, ale nie zmieniła dotychczasowego rządu na Węgrzech, w Belgii i Lombardyi. Austrya zawdzięcza jej wiele: uporządkowała skarbowość, uprościła wymiar sprawiedliwości, zniosła tortury, złagodziła poddaństwo, popierała przemysł, handel i nauki. Synowi swemu, Józefowi, pozostawiła tylko zarząd wojska. Wskutek podziału Polski (1772) powiększyła swe państwo o 1,300 mil kwadratowych i półtora miliona mieszkańców, a na mocy umowy z Turcyą otrzymała *Bukowinę*.

Józef II, cesarz niemiecki, będąc jeszcze współrządcą, usiłował rozszerzyć od zachodu granice Austryi, przez co zaplątał się w wojnę o następstwo tronu bawarskiego. Ze śmiercią elektora bawarskiego, *Maksymiliana Józefa*, wygasła młodsza linia Witelsbachów, po której miała objąć Bawaryę linia starsza w osobie elektora Palaty-

natu, *Karola Teodora*. Skorzystał z tego Józef II i namówił matkę, aby na podstawie bardzo dawnej umowy przyłączyła Bawaryę do Austryi. Karol Teodor zgadzał się już na te żądania, lecz Fryderyk II, obawiając się przewagi Austryi, nakłonił księcia *Dwóch Mostów*, który miał także niejakie prawa do tego spadku, aby wystąpił ze swemi roszczeniami, a stanąwszy po jego stronie, pchnął swe wojska ku granicom Austryi. Nie przyszło wszakże do bitwy, gdyż Marya Teresa, zatrwożona widokiem nowej wojny, cofnęła swe wymagania i zawarła pokój w *Cieszynie*, na Szląsku austryackim, w r. 1779. Na mocy tego pokoju przyłączono do Austryi powiaty bawarskie, położone nad *rzeką Jan*, a elektorstwo bawarskie ustąpiono *Karolowi Teodorowi*.

Gdy po śmierci Maryi Teresy Józef II zaczął panować samodzielnie, ponownie chciał przyłączyć Bawaryę do Austryi, ofiarując wzamian za nią Karolowi Teodorowi *Belgię*, pod nazwą królestwa burgundzkiego; ale Fryderyk II zniweczył znów jego zamiary, utworzywszy związek książąt niemieckich (1785), poręczający całość posiadłości każdego księcia.

Józef II, zasiadłszy po śmierci Maryi Teresy na tronie Habsburgów, zamierzał zaprowadzić we wszystkich krajach austryackich jednakowy zarząd, jednostajne prawo cywilne i kryminalne i ściślej zjednoczyć z resztą monarchii austryackiej Węgry, Czechy i Belgię. Od Belgii do Siedmiogrodu miano posługiwać się językiem niemieckim w zarządzie kraju. Zniósł

poddaństwo, nadał żydom prawo obywatelstwa, ogłosił patent tolerancyjny, dozwalający protestantom swobody wyznania; ale *zniesieniem klasztorów* i ograniczeniem przywilejów duchowieństwa katolickiego wywołał niezadowolenie, szczególniej w Belgii, którego następstwem było groźne powstanie w r. 1789.

Józef II był to monarcha zdolny i światły, chciał według swego rozumienia przyczynić się do pomyślności poddanych, lecz wprowadzając zmiany pospiesznie i gwałtownie, naraził się wszystkim i, złożony ciężką niemocą, chcąc zażegnać ogólne niezadowolenie, cofnął wszystkie swe reformy, oprócz patentu tolerancyjnego i zniesienia pańszczyzny.

Po Józefie II otrzymał koronę cesarską brat jego, *Leopold II*, dotychczasowy wielki książę toskański (1790—1792), który siłą oręża poskromił Belgijczyków.

Powtórzenie.

Kogo Marya Teresa przyjęła za współrządcę? Które kraje chciała ściślej zjednoczyć z Niemcami? W których pozostawiła rząd dawniejszy? Co zawdzięcza jej Austrya? Jakiemi posiadłościami powiększyła państwo austryackie? W jaką wojnę wplątał Austryę Józef II? Kto wmieszał się do tej wojny? Jaki pokój zakończył ją? Co zyskała Austrya? Kto zasiadł na tronie bawarskim? Jaką zmianę chciał później uczynić Józef II? Kto mu przeszkodził i czem? Jakie reformy zaprowadził Józef II? Co wywołało niezadowolenie? Dlaczego Józef II cofnął swe postanowienia? Których nie cofnął? Kto zasiadł po nim na tronie Niemiec i Austryi?

Francya.

Po zgonie Ludwika XIV w r. 1715 wstąpił na tron prawnuk jego, *Ludwik XV*, albowiem syn jego i wnuk już nie żyli. Ludwik XV zaczął panować mając lat 5, rządził zatem za niego stryj, *książę orleański*, mąż bardzo lekkomyślny, który nosił wprawdzie tytuł regenta, ale sprawy państwa powierzał ministrowi *Dubois* (Diuboa).

Jak wiadomo, Ludwik XIV pozostawił po sobie dług olbrzymi, wynoszący 3,000 milionów liwrów. Dubois zatem zwrócił szczególną uwagę na to, aby go zmniejszyć i w tym celu posługiwał się różnymi spekulantami. Za jego upoważnieniem bankier szkocki, *Law* (Lau), założył bank akcyjny, który odbywał wielkie operacye finansowe, wypuszczał w dzierżawę dochody skarbowe i utworzył tak zwane towarzystwo handlowe zachodnie, liczące na olbrzymie *pokłady złota* w Ameryce. Wszakże spodziewane korzyści zawiodły i doprowadziły do ruiny wiele osób, które, licząc na zysk obiecany, złożyły w banku całe swe mienie. Z upadkiem dobrobytu zepsucie moralne ogarniało coraz liczniejsze warstwy społeczeństwa.

Po śmierci księcia orleańskiego trzynastoletni król powierzył rządy kraju wychowawcy swemu, kardynałowi *Fleury* (Flery), mężowi oszczędnemu i zamiłowanemu w pokoju; pomimo tego wszakże, Francya za jego rządów wzięła udział w wojnie o następstwo tronu polskiego. Z tej

wojny zyskała tylko to, iż Lotaryngię oddano w dożywocie byłemu królowi polskiemu, Stanisławowi Leszczyńskiemu, po którego zgonie księstwo lotaryńskie połączono z Francyą.

I po zgonie kardynała Fleury Ludwik XV niewiele zajmował się sprawami państwa, lecz powierzał rządy różnym osobom, z których największe znaczenie przez lat 20 miała markiza *de Pompadour* (Pąpadur). Ona to podczas wojny siedmioletniej skojarzyła przymierze Francyi z Austryą, ta zaś wojna znów zwiększyła długi państwa bez żadnej korzyści. Podobnież niekorzystnie skończyła się siedmioletnia wojna morska, prowadzona jednocześnie przez Francyę z Anglią. Francya utraciła część swych posiadłości nad *Senegalem* i *w Ameryce północnej*. Nieco później nabyła wyspę *Korsykę* od Genueńczyków, w roku 1768. A gdy po śmierci markizy Pompadour król nie przestał i nadal być rozrzutnym i otaczał się ludźmi lekkomyślnymi, utracił powagę i miłość narodu, który za początkowych jego rządów nadał mu przydomek „*Ukochanego*".

Do zniechęcenia się narodu do króla niemało przyczyniła się owoczesna literatura francuska. Do najsłynniejszych pisarzy tego czasu należeli: Voltaire (Wolter), Rousseau (Russo), Montesquieu (Monteskiusz), oraz tak zwani Encyklopedyści: Diderot (Didero), d'Alambert (Dalamber) i inni. Oni to sprawili, że zaczęto domagać się zniesienia zakonu Jezuitów; jakoż papież *Klemens XIV* skasował go w r. 1773.

Następca Ludwika XV, Ludwik XVI, zwany „*Upragnionym*" (le désiré), nie zdołał powstrzymać nurtującego już w umysłach przewrotu społecznego.

Powtórzenie.

Kto zasiadł na tronie po Ludwiku XIV? Ile miał lat Ludwik XV, gdy zaczął panować? Kto nosił tytuł regenta? Kto właściwie rządził Francyą? Na co Dubois zwrócił szczególną uwagę? Kto założył bank w Paryżu? Jakie były jego czynności? Jakie towarzystwo pochłonęło fundusze wielu ludzi niezamożnych? Co było następstwem upadku dobrobytu? Kto po śmierci księcia orleańskiego rządził Francyą? Do jakiej wojny wmieszała się Francya za jego rządów? Co na niej zyskała? Kto miał największy wpływ na króla po zgonie kardynała Fleury? W jaką wojnę wplątała Francyę markiza de Pompadour? Co utraciła Francya w wojnie morskiej? Którą wyspę nabyła? Wskutek czego Ludwik XV utracił miłość narodu? Co przyczyniło się do zniechęcenia narodu do króla? Wylicz najcelniejszych pisarzy owego czasu. Do czego przyczynili się? Który papież zniósł zakon Jezuitów? Kto nastąpił po Ludwiku XV?

Anglia.

Od r. 1714 panowali w Anglii królowie z domu hanowerskiego. Po Jerzym I, prawnuku Jakóba I rządził Anglią Jerzy II (1727—1760). Za jego panowania wielki mąż stanu, *Pitt Starszy*, kierował sprawami państwa i wziął udział w wojnie o następstwo tronu austryackiego, oraz w wojnie siedmioletniej, czem powiększył znaczenie Anglii.

W następnych 20 latach, za Jerzego III (1760 do 1820), Anglia utraciła kolonie w Ameryce północnej, ale powetowała je olbrzymiemi nabytkami w Indyach Wschodnich.

Wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. Wspomniano już wyżej, że za panowania Elżbiety, Walter Raleigh (Ralej) założył na wschodniem wybrzeżu Ameryki kolonię angielską, którą nazwał na cześć królowej Wirginią. Z biegiem czasu powstała na temże wybrzeżu znaczna ilość innych kolonii angielskich, założonych przez ludzi, poszukujących w tej odległej krainie spokoju i dobrobytu.

Już w r. 1700 Anglicy zaludniali całe wschodnie wybrzeże Ameryki północnej do gór Alegańskich. Koloniści nie znaleźli tu, jak w południowej Ameryce, złota i srebra, w pocie czoła karczowali lasy, uprawiali rolę, zajmowali się myśliwstwem, rybołówstwem, handlem futrzanym z Indyanami i z bronią w ręku bronili swego mienia. Ustawiczna czynność uczyniła ich ludem silnym, hartownym i miłującym swobodę.

Siedmioletnia wojna morska, którą Anglicy prowadzili z Francuzami (1756—1763), powiększyła znacznie narodowy dług angielski, dlatego parlament żądał, aby kolonie amerykańskie wzięły udział w długu państwowym i płaciły podatki. Ale Amerykanie nie przystali na to, powołując się na dawne przywileje, według których nakładanie i rozkład podatków od nich tylko zależeć miały; na swe usprawiedliwienie przytaczali, że podczas tej wojny więcej ponieśli ofiar w ludziach i pieniądzach, niż sama Anglia, że zaciągnęli długi, które muszą spłacić, wreszcie, że Anglia prowadziła wojnę nie w ich obronie, lecz we własnym interesie.

Wszakże parlament angielski nie ustąpił od swego żądania i w r. 1765 ogłosił tak zwany *akt stemplowy*, według którego wszelka umowa musiała być sporządzona na papierze stemplowym, w przeciwnym razie nie miała znaczenia.

Koloniści amerykańscy i temu się oparli. Aby nie kupować stempla, postanowili wszelkie sprawy załatwiać sądem polubownym. Zatem Anglia w roku następnym cofnęła akt stemplowy, ale utrzymywała, że ma prawo opodatkowania kolonii.

W kilka lat później parlament angielski nałożył niewielkie *cło wchodowe* na towary, przywożone do Ameryki, jako to: papier, szkło, herbatę i inne; lecz koloniści postanowili powstrzymać się od kupna wszelkich towarów oclonych i w Bostonie stoczyli nawet krwawą utarczkę z urzędnikami celnymi.

Parlament, napotkawszy taki opór, cofnął znów opłatę celną od powyższych towarów, z wyjątkiem herbaty, na którą nałożono cło bardzo nieznaczne, aby zaś zachęcić do jej nabywania, zmniejszył jej cenę. Wszakże i teraz Amerykanie nie kupowali herbaty, a rozjątrzeni innemi surowemi środkami rządu angielskiego, postanowili nie dozwolić wyładowania tego towaru na ląd amerykański. Pewnego dnia siedemnastu obywateli amerykańskich, przebranych za Indyan, weszło przemocą na okręt, stojący w porcie Bostonu, i wrzuciło do morza kilkadziesiąt pak z herbatą (w r. 1773).

A gdy Anglia wydała nowe, jeszcze surowsze postanowienia, przedstawiciele kolonii angielskich zebrali się w Filadelfii i ułożyli piśmienne żądanie, domagając się ich odwołania, usprawiedliwiając swe postępowanie w piśmie adresowanem do króla, pełnem uniżoności. W gronie przedstawicieli znajdował się *Jerzy Waszyngton*, bogaty plantator wirgiński, który odznaczył się jako dowódca na wojnie z Francuzami, obecnie zaś był duszą całego wiecu, czyli kongresu.

Anglia nie uwzględniła żądań kongresu i usiłowała przemocą zniewolić Amerykanów do uległości swym rozporządzeniom. W odpowiedzi na to przedstawiciele wszystkich stanów ponownie zjechali się do Filadelfii i wybrali Waszyngtona na *dowódcę wojska* w r. 1775. W tym samym niemal czasie Jerzy III, król angielski, wysłał liczne wojsko do Ameryki, aby orężem poskromić nieposłu-

sznych. W wojsku tem znajdowało się wielu Niemców, *sprzedanych* królowi angielskiemu przez landgrafa heskiego, księcia brunświckiego i kilku innych. Zanim wszakże wojska te stanęły w Ameryce, kongres przedstawicieli kolonii ogłosił *niezawisłość* trzynastu Stanów Zjednoczonych (r. 1776).

Z początku wojna Amerykanów z Anglią wiodła się niepomyślnie: świeże zaciągi amerykańskie nie mogły dorównać doskonale wyćwiczonym wojskom europejskim, nadto Amerykanom brakowało amunicyi. Lubo zatem Waszyngton pomysłami swemi krzyżował plany dowódców europejskich i prowadził wojnę obronną, długo jeszcze Amerykanie ponosili same klęski. Jenerał francuski *Lafayette* (Lafajet), który z wielu Europejczykami przybył do Ameryki, aby dopomódz Amerykanom w wojnie ich o niepodległość, otrzymał *ciężką ranę*, a Anglicy zdobyli *Filadelfię*. Ale gdy drugie wojsko angielskie, przybyłe z Kanady pod dowództwem jenerała Bourgoyne, złożone z 10,000 ludzi, otoczyli Amerykanie pod Saratoga i zmusili do kapitulacyi, zaczęto z większą energią prowadzić wojnę.

Dotychczasowa walka ograniczała się na drobnych utarczkach, dlatego poddanie się wojska angielskiego sprawiło niesłychane wrażenie i pobudziło Francyę do czynnego dopomagania Amerykanom. W r. 1778 Ludwik XVI za sprawą *Beniamina Franklina* zawarł z Amerykanami przymierze zaczepno-odporne, do którego przystąpiła Hiszpania, i od tej pory wojna o niepodległość Ameryki przybrała olbrzymie rozmiary. Walka wrzała w obu Indyach i w Ameryce, na lądzie i morzu. Anglii sprzyjało szczęście w wojnie morskiej: pod przylądkiem *Św. Wincentego* zniszczyła marynarkę hiszpańską, a francuską pod wyspą *Gwadelupą*, lecz mniej szczęśliwa była na lądzie.

W Ameryce Waszyngton, Lafayette i jenerał Rochambeau (Roszambo), dowodzący 6-tysiącznym posiłkowym oddziałem francuskim, pokonali pod *York-Town* (Jorktaun) dowódcę angielskiego, Cornwalisa (Kornwali-

sa) i zabrali do niewoli 8-tysięczny jego oddział. Klęska ta ostatecznie rozstrzygnęła niezawisłość Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. Długoletnia wojna znużyła i wyczerpała Anglię, Francyę i Hiszpanię. W pokoju *wersalskim* w r. 1788 Anglia uznała niezawisłość Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, zwróciła Hiszpanii część zdobytych posiadłości, a Francyi wyspę Tabago. Waszyngtona obrano jednogłośnie prezydentem Rzeczypospolitej.

Tak więc pod koniec zeszłego wieku Unia Amerykańska składała się z 13 stanów i liczyła 3 miliony mieszkańców; w obecnych czasach składa się z 42 stanów i obejmuje 50 milionów ludności. Na czele jej stoi prezydent, zarządzający sprawami bieżącemi, obierany na cztery lata; właściwy jednak rząd spoczywa w rękach kongresu, który się składa z senatu, to jest przedstawicieli wszystkich stanów, i izby deputowanych, to jest przedstawicieli całej ludności. Do kongresu należy prawodawstwo, sprawy celne, handlowe, wypowiedzenie wojny, zawieranie pokoju i inne.

Powtórzenie.

Kiedy zasiadł na tronie angielskim dom hanowerski? Za czyjego panowania Pitt Starszy kierował sprawami państwa? W których wojnach wziął udział? Jaki był ich rezultat? Kto założył pierwszą kolonię angielską w Ameryce północnej? Opowiedz o przebiegu tej kolonizacyi w następnych latach. Dlaczego Anglicy chcieli opodatkować kolonistów w Ameryce? Dlaczego Amerykanie nie przystali na to? Co przytaczali na swe usprawiedliwienie? Jaki akt ogłosił parlament angielski? Jakie towary obłożył cłem? Jak wobec tego postąpili Amerykanie? Gdzie odbył się pierwszy wiec, czyli kongres przedstawicieli amerykańskich? Kto znajdował się w ich gronie? Kogo później obrano na dowódcę wojska? Jak postąpił wówczas Jerzy III? Jak postąpili Amerykanie? Jak im się powodziło? Pod którem miastem zmusili wojsko angielskie do kapitulacyi? Jakie

były następstwa tego zwycięstwa? Kto zawarł przymierze z Amerykanami? Gdzie odtąd toczyła się wojna? Gdzie Anglicy zniszczyli marynarkę hiszpańską, gdzie francuską? Kogo pokonali Amerykanie na lądzie? Jaki pokój zakończył tę wojnę? Kogo Amerykanie obrali prezydentem swej rzeczypospolitej? Z ilu stanów składała się Unia Amerykańska pod koniec zeszłego stulecia i ilu liczyła mieszkańców? Ile dziś liczy stanów i mieszkańców? Kto stoi na jej czele? Z ilu izb składa się kongres? Czem się zajmuje?

Indye Wschodnie. Kupcy angielscy, osiedliwszy się za królowej Elżbiety w Indyach Wschodnich, zakładali w różnych okolicach faktorye, które znacznie pomnożyli w wieku następnym, a z czasem utworzyli towarzystwo handlowe akcyjne, znane pod nazwą Kompanii *Wschodnio-Indyjskiej*. Z tej spółki handlowej wytworzyło się następnie mocarstwo polityczne, które podobnie jak dawna Hanza, rządziło samodzielnie w swoich posiadłościach, mianowało urzędników i zaciągało wojsko najemne.

W połowie zeszłego wieku Kompania rozszerzyła swe posiadłości, wojując pomyślnie z nababami, to jest wielkorządcami Wielkiego Mogoła; wkrótce też obszar jej posiadłości przewyższał pod względem wielkości kraj macierzysty (Anglię). Wszakże ponieważ Kompania potrzebowała jego pomocy, Anglia stawiała coraz cięższe warunki, a z czasem zaczęła coraz bardziej mieszać się do wewnętrznego zarządu Kompanii; tak naprzykład Kompania bez potwierdzenia rządu angielskiego nie mogła mianować wyższych urzędników. Wreszcie na mocy wniosku *Pitta Młodszego*, tak zwanego *Indya-bill* (1784), Kompania zachowała w głównych zarysach dawne urządzenia, ale władzę zwierzchniczą przelała na koronę angielską i we wszystkich sprawach skarbowych, politycznych i wojskowych zaczęła zależeć od Anglii.

Obecnie całym obszarem od gór Himalajskich do Cejlonu, od Indusu do Irawaddy rządzi wicekról. Po-

siadłości angielskie w Indyach Wschodnich liczą 200 milionów mieszkańców, do czego dodać należy 50 milionów, pozostających pod zwierzchnią opieką Anglii i płacących podatki. W ministeryum angielskiem sprawami Indyi zajmuje się oddzielny departament.

Oprócz Indyi Wschodnich, Anglia rozszerzyła swe stosunki handlowe prawie na całej kuli ziemskiej, co zawdzięcza śmiałemu żeglarzowi, *James Cook* (Dżems Kuk), który swą odwagę przypłacił życiem. Cooka zabito na wyspach Sandwickich w roku 1779.

Hiszpania.

Filip V (1740—1749) był pierwszym z domu Burbonów w Hiszpanii. Druga jego małżonka, *księżniczka Parmy,* niewiasta ambitna, kierując za niego sprawami państwa, usiłowała odzyskać posiadłości włoskie dla korony hiszpańskiej, ustąpione Austryi na mocy pokoju w Rastadt w r. 1714. Tak umiejętnie umiała ona skorzystać z okoliczności, że gdy cesarz niemiecki walczył z Francyą (w wojnie o następstwo tronu polskiego), wytargowała zwrot *Neapolu* i *Sycylii.* Filip V oddał Neapol i Sycylię drugiemu synowi swemu, *Karolowi.* Po wojnie o następstwo tronu austryackiego otrzymała jeszcze Hiszpania księstwa Parmy i Placencyi, któremi odtąd rządził książę z rodu Burbonów hiszpańskich i jego następcy.

Po Filipie V rządził syn jego, *Ferdynand VI* (1749—1759), a po nim brat jego przyrodni, Karol III (1759 - 1788), który idąc za prądem czasu, wiejącym z Francyi, wydalił Jezuitów z Hiszpanii

w r. 1767. Karol III wmieszał się do wojny siedmioletniej, podczas której Hiszpania w walce z Anglią postradała marynarkę, a Gibraltar, ów *klucz do morza Śródziemnego*, zdobyty przez Anglików, pozostał i nadal w ich rękach.

Portugalia.

Jak wiemy, Portugalia przez lat 60 (1580—1640) *złączona* była z Hiszpanią, poczem zasiadł na jej tronie dom *Braganza* (Braganca); ale pomimo świeżo odkrytej kopalni dyamentów w jej kolonii, Brazylii, nie mogła odzyskać dawnej świetności handlowej. Handel z Indyami pozostał i nadal w ręku Anglików. Dopiero za *Józefa II Emanuela* (1750—1777), za sprawą ministra *Pombala*, zakwitły w Portugalii: handel, przemysł i oświata. Pombal upokorzył szlachtę i rozszerzył władzę monarchiczną. W r. 1759 wydalono Jezuitów z Portugalii. Ale gdy po śmierci Józefa zasiadła na tronie córka jego, *Marya* (1778—1816), usunięto reformy Pombala i ulepszenia jego poszły w zapomnienie.

Powtórzenie.

Kiedy kupcy angielscy zaczęli osiedlać się w Indyach Wschodnich? Jakie utworzyli towarzystwo? Do czego można je porównać? Z kim wojowała Kompania Indyjska? Z jakiego powodu Anglia zaczęła coraz bardziej mieszać się do zarządu Indyi? Co sprawił tak zwany Indya-bill? Ile obejmują obecnie ludności kolonie angielskie w Indyach? Jak dzielą się? Kto w nich rzą-

dzi? Kto przyczynił się do rozszerzenia stosunków handlowych Anglii na całej kuli ziemskiej? Gdzie zginął Cook? Kto była druga żona Filipa V? Do czego królowa dążyła? Przy jakiej okoliczności wyjednała dla Hiszpanii Neapol i Sycylię? Komu Filip V oddał te kraje? Jakie księstwa otrzymała Hiszpania po wojnie o następstwo tronu austryackiego? Komu dostały się Parma i Placencya? Kto rządził po Ferdynandzie IV? Jaki zakon wydalono z Hiszpanii za Karola III? Jakie były następstwa wmieszania się Hiszpanii do wojny siedmioletniej? Kiedy zasiadł na tronie portugalskim dom Braganza? Jakie odkryto bogactwa w Brazylii? Kto był ministrem Józefa II Emanuela? Jakie zmiany zaprowadził Pombal? Kiedy wydalono jezuitów z Portugalii? Kto zasiadł na tronie portugalskim po Józefie II? Jak rządziła Marya I?

Dania.

W Danii, *połączonej* z *Norwegią*, po *Fryderyku IV*, monarsze religijnym aż do przesady, nieprzyjacielu sztuk, widowisk scenicznych, nastąpił syn jego, *Fryderyk V* (1746—1760). Za tego monarchy przypadł *wiek złoty* sztuki i literatury duńskiej. Posiadał on bardzo zdolnego ministra, *Bernstorfa*.

Po nim nastąpił *Chrystyan VII* (1760—1788). Za jego panowania największy wpływ miał lekarz przypoczny, *Struensee*, Niemiec rodem. Starał się on, również jak Pombal, ograniczyć przywileje szlachty, oraz podnieść stan mieszczański, wieśniaczy i polepszyć wymiar sprawiedliwości. Wszakże niezadowolone stany uprzywilejowane

zawiązały sprzysiężenie przeciw Struenseemu, wskutek którego zginął on na rusztowaniu w r. 1772. Po jego śmierci *macocha króla* rządziła przez lat dwanaście i cofnęła wszystkie reformy, a po jej zgonie następca tronu, *Fryderyk*. Za jego rządów pierwszym ministrem był *Bernstorf Młodszy*, synowiec poprzedniego. Podniósł on przemysł, handel, rolnictwo i oświatę.

Szwecya.

W wojnie północnej utraciła Szwecya *Inflanty*, *Estonię*, *Ingermanlandyę*, *Wiborg* i większą część posiadłości w Niemczech.

Po Karolu XII nastąpiła *Ulryka Eleonora;* za jej rządów szarpały państwo niesnaski i waśnie stronnicze, wybuchłe w łonie szlachty szwedzkiej, która usiłowała ograniczyć władzę królewską.

Podobnie działo się za królów z domu *Holstein-Gotorp* (1754—1818); szlachta szwedzka nie zgodziła się na zmniejszenie swych przywilejów i tak dalece rozpanoszyła się, że dobroduszny Adolf Fryderyk (1757—1771) nie miał już żadnego prawie znaczenia, a Rada Stanu, podzielona na dwa stronnictwa: francuskie, zwane Kapeluszami, i rosyjskie, zwane Czapkami, skłaniała się raz na stronę Francyi, drugi raz Rosyi.

Gdy po Adolfie Fryderyku zasiadł na tronie Szwecyi Gustaw III (1771—1792), ukrócił on przywileje Rady Stanu, zmniejszył jej znaczenie, za-

garnął nieograniczoną władzę wykonawczą; obok niego Rada Stanu miała tylko głos doradczy. Ale gdy król zaprowadzał wciąż nowe reformy i wydawał ogromne sumy na różne urządzenia, a nadto zaplątał się w wojnę z Rosyą i zamierzał przywrócić władzę królewską we Francyi, powstało sprzysiężenie, a jeden ze spiskowych, dawny oficer gwardyi, zranił go śmiertelnie na balu maskowym. Gustaw III zakończył życie po kilku dniach.

Powtórzenie.

Czem odznaczał się Fryderyk IV? Kto po nim nastąpił? Kto rządził Danią za Fryderyka V? Kto miał największy wpływ za panowania Chrystyana VII? Do czego dążył Struensee? Jak zginął? Kto po nim rządził Danią? Kto miał największy wpływ za rządów następcy tronu, Fryderyka? Które prowincye utraciła Szwecya w wojnie północnej? Co działo się za Ulryki Eleonory? Kto ograniczył władzę Adolfa Fryderyka? Jak za jego czasów dzieliła się Rada Stanu? Kto ukrócił przywileje Rady Stanu? Co stało się powodem ogólnego niezadowolenia z Gustawa III? Jak zakończyl życie?

Rosya.

Wspomniano wyżej o udziale Piotra Wielkiego w wojnie północnej i o korzyści, jaka stąd spłynęła dla Rosyi. Tu dodamy, iż i w zarządzie wewnętrznym uczynił Piotr Wielki znaczne zmiany, urządzając na wzór ministeryów zagranicznych kolegia, które zajmowały się różnemi

gałęziami zarządu państwowego, a na miejsce dumy bojarskiej mianował senat, złożony z wyższych dostojników, i podzielił wszystkich urzędników na różne stopnie, czyli rangi.

Piotr zaprowadził szkoły dla szlachty i zniewolił ją do służby rządowej. Po śmierci patryarchy Adryana ustanowił synod świętobliwy, mający zarządzać sprawami duchownemi. Dawniej płacono podatek od wielkości posiadanej ziemi, Piotr kazał go płacić od liczby poddanych, a dla sprawdzania ich ilości, ustanowił peryodyczne rewizye.

Katarzyna I (1725—1727). Po zgonie Piotra jedynym męskim potomkiem był wnuk jego, syn zmarłego przedwcześnie Aleksieja, z czego skorzystała małżonka Piotra, Katarzyna, i przy pomocy gwardyi wstąpiła na tron. Za jej panowania sprawami państwa kierował Menszykow. Rządy jej nie odznaczyły się żadnem ważniejszem wydarzeniem. Katarzyna, umierając, przekazała tron Piotrowi II, synowi Aleksieja (1727—1730), za małoletności którego sprawowała rządy wyższa *rada tajna*. Tymczasem książę Menszykow, zaręczywszy swą córkę z młodym cesarzem, ujął ster rządu w swe ręce, nie oglądając się na postanowienia najwyższej rady tajnej. *Piotr II* ogłosił się pełnoletnim, mając lat trzynaście, lecz wkrótce umarł na ospę, w 15 roku swego życia.

Po śmierci Piotra II z całego domu Romanowych istnieli tylko potomkowie płci żeńskiej. Po nieżyjącej już starszej córce Piotra I, Annie, poślubionej księciu holsztyńskiemu, pozostał ma-

łoletni syn jej, *Piotr Ulryk*, zatem największe prawo do tronu posiadała druga córka Piotra, *Elżbieta;* wszakże najwyższa rada tajna ofiarowała tron córce Joana V, Annie, owdowiałej księżniczce kurlandzkiej.

Anna (1730—1740), wstąpiwszy na tron, rozwiązała radę tajną. Za jej panowania przeważne znaczenie na dworze mieli Niemcy, szczególniej zaś *Osterman* i *Münich*. Pierwszy zawiadywał sprawami wewnętrznemi, drugi wojskiem. Anna wmieszała się do wojny *o następstwo tronu polskiego*, popierając Augusta III przeciw Leszczyńskiemu; drugą wojnę wiodła z *Turkami*, z powodu napadu Tatarów krymskich.

Anna wydała swą siostrzenicę za księcia brunświckiego. Z tego małżeństwa jeszcze za jej życia narodził się syn, *Joan* (1740—1741). Anna mianowała go następcą tronu. Podczas jego małoletności sprawami państwa miał zawiadywać Biron z tytułem regenta; lecz gdy po śmierci Anny Münich odebrał władzę Bironowi, regentką ogłoszono matkę Joana VI, Annę Leopoldównę. Wkrótce wszakże *Elżbieta*, druga córka Piotra W., przy pomocy pułku Preobrażeńskiego, kazała aresztować Annę razem z synem i wysłała do Hołmogór, gdzie Anna zakończyła życie. Joan VI znacznie później umarł w Szlisselburgu.

Elżbieta (1741—1761) otoczyła się dostojnikami rosyjskimi, pomiędzy którymi największe znaczenie mieli dwaj bracia: *Iwan Szuwałow* i *Piotr Szuwałow*. Iwan Szuwałow zwrócił całą swą baczność

na podniesienie oświaty i założył *pierwszy uniwersytet* w Moskwie w r. 1755.

Za panowania Elżbiety zaczęto mówić na dworze językiem *francuskim* i naśladować modę francuską. Elżbieta, sprzymierzywszy się z cesarzową Maryą Teresą, wzięła udział w wojnie *siedmioletniej* przeciwko Fryderykowi II. Wojska rosyjskie pod wodzą *Apraksina*, *Saltykowa* i innych pokonały w kilku bitwach Prusaków, lecz śmierć Elżbiety przerwała dalsze działania wojenne.

Elżbieta mianowała następcą *Piotra*, syna swej siostry, Anny, księżnej holsztyńskiej, poślubiła go z księżniczką *Anhalt-Zerbst*, znaną później pod nazwą Katarzyny II. *Piotr III* panował zaledwie pół roku, po nim wstąpiła na tron małżonka jego, *Katarzyna II* (1762—1796).

Przyczyniła się ona do ożywienia handlu, przemysłu, oświaty, udoskonalenia wojska lądowego, marynarki i sprawiła, iż Rosya stała się jednem z najpotężniejszych państw europejskich. Wiodła dwie wojny z Turkami, znane w dziejach pod nazwą pierwszej i drugiej wojny tureckiej. W pierwszej wojnie wojska rosyjskie odniosły świetne zwycięstwo nad Turkami i Tatarami nad rzeką *Largą* i *Kagułem* (1770), a flota rosyjska, opłynąwszy zachodnie brzegi Europy, ukazała się na *Archipelagu* pod wodzą Orłowa. Katarzyna poleciła mu wylądować w *Morei*, aby wzniecić powstanie wśród Greków, dla rozerwania sił tureckich. Orłow zniszczył flotę turecką pod *Czesme*, za co otrzymał tytuł Czesmeńskiego. Pomimo tego, Turcy dalej wiedli wojnę; wreszcie *Ru-*

miancow przeszedł za Dunaj i zniewolił ich do zawarcia pokoju w *Kucznk-Kajnardżi* r. 1774. Na mocy tego pokoju Rosya nabyła ujście Dunaju i Dniepru, i odtąd morze *Śródziemne* otwarte było dla rosyjskich okrętów kupieckich. Po drugiej wojnie, prowadzonej *wspólnie* z cesarzem niemieckim, Józefem II, zakończonej pokojem w *Jassach*, Turcy musieli ustąpić Rosyi całe północne pobrzeże morza Czarnego 1791 r.

W tymże czasie pomyślnie zakończyła się wojna, rozpoczęta przez króla szwedzkiego, *Gustawa III*, który chciał odebrać prowincye, przyłączone do Rosyi przez Piotra W.

Najbardziej wszakże rozszerzyła Katarzyna II granice Rosyi przez przyłączenie krajów, należących dawniej do Polski.

Po śmierci Katarzyny II wstąpił na tron syn jej, *Paweł I* (1796—1801). Zwrócił on wielką baczność na polepszenie doli włościan; później wziął udział w drugiej koalicyi przeciw Francyi, wysławszy wojsko pod dowództwem jenerała *Suworowa* do Włoch r. 1799, które odniosło kilka zwycięstw w północnych Włoszech, szczególniej pod *Novi*.

Powtórzenie.

Jakie zmiany zaprowadził Piotr W. w zarządzie wewnętrznym? Kto wstąpił na tron po śmierci Piotra W.? Kto za Katarzyny I kierował sprawami państwa? Komu przekazała tron Katarzyna I? Kto miał największy wpływ na Piotra II? Kto pozostał z domu Romanowych po zgonie Piotra II? Komu najwyższa rada tajna ofiarowała koronę? Kto miał największy wpływ za

panowania Anny? Do jakiej wojny wmieszała się Anna? Z kim, oprócz tego, prowadziła wojnę? Za kogo wydała swoją siostrzenicę? Kto narodził się z tego małżeństwa? Kto był regentką za małoletności Joana VI? Kto uwięził Annę Leopoldównę? Gdzie Joan VI zakończył życie? Kto miał największe znaczenie za Elżbiety? Z kim wiodła wojnę Elżbieta? Kogo mianowała następcą? Kogo poślubił Piotr III? Kto po nim panował? Jakie są zasługi Katarzyny II? Jakie zwycięstwa odniosły wojska rosyjskie w pierwszej wojnie tureckiej? Gdzie wylądował Orlow? Gdzie zniszczył flotę turecką? Co zyskała Rosya na mocy pokoju, zawartego w Kuczuk-Kajnardżi? Co zyskała na mocy pokoju w Jassach? Kto był sprzymierzeńcem Rosyi w tej wojnie? Jaką wojnę prowadziła Katarzyna II na północy? Kto wstąpił na tron po Katarzynie II? Jakie są zasługi Pawła I w zarządzie wewnętrznym? Do jakiej wmieszał się wojny? Gdzie walczył Suworow? Gdzie odniósł zwycięstwo?

Polska.

Po Władysławie IV obrano królem młodszego jego brata, *Jana Kazimierza* (1648—1661), który odziedziczył po bracie wojnę domową, rozpoczętą przez Bohdana Chmielnickiego. Bohdan Chmielnicki, stanąwszy na czele kozaczyzny, wspólnie z Tatarami pustoszył Polskę, wreszcie poddał się carowi moskiewskiemu, Aleksemu, w *Perejasławiu*. Stąd wywiązała się wojna z Moskwą, podczas gdy na północy wybuchła wojna ze Szwecyą.

Karol Gustaw, król szwedzki, z namowy Radziejowskiego, wydał wojnę Polsce, biorąc za

powód używanie tytułu króla szwedzkiego przez Jana Kazimierza. Na początku wojny poddały się mu: Wielkopolska, Warszawa i Małopolska, co tem było groźniejsze, iż jednocześnie car moskiewski zajął część Litwy, druga część poddała się Szwedom, a Jan Kazimierz, opuszczony przez wszystkich, udał się na Szląsk. Sama tylko Częstochowa, broniona przez przeora Paulinów, Augustyna Kordeckiego, stawiła opór i przekonała naród, że Szwedzi nie są niezwyciężonymi. Wydarzenie to posłużyło do zawiązania konfederacyi w *Tyszowcach* na obronę wiary i kraju, która, podniósłszy oręż przeciwko Karolowi Gustawowi, znalazła wielu naśladowców. Wkrótce Jan Kazimierz powrócił do Polski, a znakomici wodzowie, *Stefan Czarniecki* i *Jerzy Lubomirski*, rozpoczęli walkę ze Szwedem.

Karol Gustaw, widząc niepodobieństwo pokonania nieprzyjaciela, sprzymierzył się z elektorem *brandenburskim* i księciem *siedmiogrodzkim*, *Rakoczym*, i zdobył Warszawę. Rakoczy tymczasem pustoszył Polskę. W tych trudnych okolicznościach Jan Kazimierz zawarł rozejm z carem moskiewskim, Aleksym, sprzymierzył się z *Danią*, a z elektorem brandenburskim, Fryderykiem Wilhelmem I, podpisał pokój w *Welawie* (1657), uwalniając go od lenności Polsce. Jednocześnie Czarniecki wojował ze Szwedami, zapędził się nawet do *Danii*, aby dopomagać Duńczykom.

Wojnę ze Szwedami zakończył pokój w *Oliwie* w r. 1660, na mocy którego Szwedzi ustąpili z Polski, lecz zatrzymali Inflanty, oprócz czte-

rech powiatów, pozostałych przy Polsce, a Jan Kazimierz zrzekł się roszczeń do tronu szwedzkiego.

Niebawem, gdy część kozaczyzny *pod Wyhowskim* chciała powrócić do Polski, powstała nowa wojna z carem moskiewskim. Zakończył ją pokój *Andruszowski* w r. 1667. Car moskiewski odzyskał Smoleńsk z przyległościami, Ukrainę zadnieprską, a po upływie dwóch lat Kijów.

Wśród tych ustawicznych wojen, kiedy potrzeba było jednolitego działania wobec nieprzyjaciół, uchwalono najniedorzeczniejsze prawo, jakie tylko wymyślić było można, iż choćby wszyscy posłowie, zebrani na sejmie, zgodzili się na jakie postanowienie, a jeden się nie zgodził, to wyrzeczone przez niego słowo: *nie pozwalam*, niweczyło wszelkie uchwały i postanowienia. Prawo to doprowadziło Polskę do ostatecznej zguby. Pierwszym posłem, który dopuścił się tego bezprawia, był Siciński, poseł z Upity, na Żmudzi.

Za panowania Jana Kazimierza zaczęła się szerzyć nietolerancya religijna, która rozdmuchiwała niezgodę i żywiła niechęć pomiędzy obywatelami jednego kraju. Na domiar nieszczęścia, wybuchła nowa wojna domowa. Prześladowany przez królowę, Jerzy Lubomirski podniósł oręż przeciwko królowi; wprawdzie przeprosił go później, ale król, znużony tylu wojnami, złożył koronę w r. 1668 i udał się do Francyi, gdzie zakończył życie po czterech latach, dowiedziawszy się o zdobyciu przez Turków Kamieńca Podolskiego.

Po Janie Kazimierzu obrano na tron *Michała Korybuta* księcia Wiśniowieckiego; pomimo tego, długo jeszcze trwały niesnaski, podczas których wybuchła wojna z Turkami. Turcy zdobyli *Kamieniec Podolski*, zajęli Ukrainę razem z Podolem i zniewolili króla do zawarcia pokoju w *Buczaczu*. Wkrótce uchwalono nową wyprawę na Turków, w niej Jan Sobieski odniósł świetne zwycięstwo pod *Chocimem* r. 1673.

Jan III Sobieski (1674—1696) wiódł dalej wojnę z *Turkami*, lecz, pomimo kilku zwycięstw, z powodu braku żywności i sprzętów wojennych, musiał zawrzeć pokój pod *Żurawnem*. Turcy zatrzymali Kamieniec i cząstkę Ukrainy, resztę zwrócili Polsce.

W r. 1683 Jan Sobieski, uproszony przez cesarza Leopolda i papieża, podążył z wojskiem na odsiecz Wiednia. O wyprawie tej powiedziano wyżej.

Po zgonie Sobieskiego obrano na króla elektora saskiego, który panował w Polsce pod imieniem *Augusta II* (1698—1733). August II na mocy pokoju *karłowickiego* odzyskał od Turków Kamieniec Podolski i resztę Ukrainy, poczem rozpoczął razem z Piotrem Wielkim wojnę północną, o której wspomniano wyżej.

Gdy Karol XII wkroczył do Polski, część narodu odpadła od Augusta II i połączyła się ze *Szwedem*, za którego sprawą obrano na tron *Stanisława Leszczyńskiego*, wojewodę poznańskiego. August zbiegł do Saksonii, gdzie, pokonany przez ścigającego go Karola XII, zniewo-

lony był do zawarcia pokoju w *Altransztadt*, na mocy którego zrzekł się tronu polskiego na korzyść Leszczyńskiego; wszakże po bitwie pod *Połtawą* w r. 1709 August II zasiada znów na tronie polskim, ale nie może zjednać sobie narodu, sarkającego na pobyt wojsk saskich w Polsce. Ostatecznie król zmuszony był do wycofania wojsk saskich z Polski i zawarł pokój ze Szwecyą.

Po śmierci Augusta II wybuchła tak zwana wojna o następstwo tronu polskiego, albowiem znaczna część narodu obrała królem Leszczyńskiego, którego uznać nie chciały Rosya i Austrya.

August III (1734—1763). Nieład wewnętrzny za czasów tego króla doszedł do najwyższego stopnia, a lubo obudziło się w narodzie uczucie obywatelskie i kilku ludzi poważnie myślących, jak *książęta Czartoryscy*, *Konarski* i *Załuski*, zaprowadziło zbawienne reformy, nie polepszyło to położenia Polski.

Po zgonie Augusta III obrano na tron *Stanisława Poniatowskiego*, stolnika litewskiego (1764 do 1794). Miał on najlepsze chęci, lecz, jako człowiek słabego charakteru, nie mógł podołać trudnym okolicznościom, w jakich przebywał. Różnowiercy, to jest dysydenci, usunięci od sprawowania wyższych urzędów, zawiązali konfederacyę *Radomską*, popieraną przez Prusy i Rosyę. W odpowiedzi na to powstała druga konfederacya w mieście *Barze* przeciw wpływowi obcemu.

Gdy wówczas Katarzyna II prowadziła wojnę z *Turcyą*, Prusy i Austrya, wobec zawichrzeń

w Polsce, nakłoniły ją do zawarcia pokoju z państwem Ottomańskiem i zawarły umowę tyczącą sie rozbioru Polski. Król pruski przyłączył do swego państwa prowincyę zwaną dziś Prusami Zachodniemi, oprócz Gdańska i Torunia, oraz część Wielkopolski; Austrya zajęła Ruś Czerwoną z częścią Podola, część Małopolski po Wisłę i ziemię Spiską; Rosya dawne ziemie ruskie po Dniepr i Dźwinę.

Po tem uszczupleniu granic zaczęto w Polsce myśleć poważnie o poprawie stosunków wewnętrznych kraju; *porozumiano* się co do nowej ustawy z królem pruskim, następnie ułożono ją i zaprzysiężono 3 maja 1791 r. Atoli kilku możnych panów (Szczęsny Potocki, Branicki i Seweryn Rzewuski), niezadowolonych z nowego porządku rzeczy, zawiązało konfederacyę *Targowicką* w r. 1792, wzywając na pomoc Imperatorowę Katarzynę, wskutek czego wojska rosyjskie wkroczyły do Polski. Gdy zaś z drugiej strony weszli do niej wiarołomni Prusacy, nastąpił drugi rozbiór. Rosya przyłączyła do swego państwa połowę Litwy i Wołynia, Prusy resztę Prus zachodnich z Toruniem i Gdańskiem, Austrya nie brała udziału w tym rozbiorze.

Po drugim rozbiorze wybuchło powstanie pod wodzą *Kościuszki*. Bitwa pod *Maciejowicami*, w której ranny Kościuszko dostał się do niewoli, zakończyła wojnę dnia 20 października 1794 roku. Suworow zdobył *Pragę*, poczem poddała się Warszawa. Rosya, Prusy i Austrya podzieliły się resztą Polski.

Król Stanisław August żył jeszcze trzy lata w Petersburgu z wyznaczonej mu pensyi.

Powtórzenie.

Kogo obrano po Władysławie IV? Jaka wojna domowa wybuchła za Jana Kazimierza? Kto był Bohdan Chmielnicki? Czem się zakończyła wojna domowa? Jaka stąd wynikła nowa wojna? Z jakiego powodu powstała wojna ze Szwecyą? Jak się wiodło Karolowi Gustawowi w wojnie z Polską? Kto zajął część Litwy? Dokąd schronił się Jan Kazimierz? Jaki klasztor stawił opór Szwedom? Gdzie zawiązała się konfederacya na obronę kraju? Kto rozpoczął walkę ze Szwedem? Z kim się sprzymierzył Karol Gustaw? Które zdobył miasto? Co uczynił Jan Kazimierz w tych okolicznościach? Gdzie wojował Czarniecki? Gdzie zawarto pokój ze Szwedami? Jakie były jego warunki? Z jakiego powodu powstała nowa wojna z Moskwą? Jakie były warunki pokoju Andruszowskiego? Jakie niedorzeczne prawo uchwalono w Polsce? Kto pierwszy zerwał sejm? Z jakiego powodu wybuchła nowa wojna domowa? Co zniewoliło króla do złożenia korony? Dokąd udał się Jan Kazimierz? Kogo obrano królem po Janie Kazimierzu? Z kim wojowano za króla Michała? Czem się zakończyła ta wojna? Gdzie Jan III Sobieski zawarł pokój z Turkami? Co zatrzymali Turcy? Dlaczego Jan Sobieski podążył na odsiecz Wiednia? Kogo obrano po zgonie Sobieskiego? Co odzyskał August II na mocy pokoju karłowickiego? Jaką wojnę prowadził razem z Piotrem Wielkim? Jak się powodziło Karolowi XII w wojnie z Augustem II? Kogo obrano na tron polski? Jakie były warunki pokoju w Altranstadt? Kiedy August II odzyskał tron polski? Czem wywołał niezadowolenie w Polsce? Jaka nastąpiła wojna po śmierci Augusta II? Czem pamiętne jest panowanie Augusta III? Kto panował po Auguście III? Jakie zawiązano konfederacye? Przy jakiej sposobności Prusy i Austrya zawarły z Ka-

tarzyną umowę, dotyczącą rozbioru Polski? Co zajął król pruski? Co cesarzowa Marya Teresa, co Rosya? W jakim celu utworzono nową konstytucyę? Co uczyniła konfederacya Targowicka? Kto wziął udział w drugim rozbiorze Polski? Które prowincye zajęła Rosya? Które Prusy? Co nastąpiło po drugim rozbiorze? Gdzie Kościuszkę wzięto do niewoli? Komu poddała się Warszawa? Kto należał do trzeciego rozbioru Polski? Gdzie spędził ostatnie chwile swego życia król Stanisław Poniatowski?

OKRES III.

Od rewolucyi francuskiej, to jest od roku 1789, do czasów obecnych.

Główne przyczyny rewolucyi. Wiadomo już, jak olbrzymie długi pozostawił Ludwik XIV, a pomimo to, wszystkie dochody państwa były już zastawione na dwa lata. Za Ludwika XV bardziej jeszcze wzrosły długi z powodu wojen i rozrzutności dworu; a gdy Ludwik XVI wstąpił na tron w dwudziestym roku życia, państwo było bliskie bankructwa, lud zaś upadał pod ciężarem podatków.

Ludwik XVI był monarchą ukształconym, dobrym i nieskazitelnych obyczajów; miał najlepsze chęci poprawić dobrobyt kraju, lecz brakowało mu energii i stanowczości. Lubował się w prostocie i umiarkowaniu, wszakże obojętnem okiem spoglądał na zbytki dworzan.

Małżonką jego była Marya Antonina, córka cesarzowej Maryi Teresy, zamiłowana w rozrzutności i przepychu.

Gdy wojna Francyi z Anglią o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej pochłonęła miliony, skarb wyczerpał się całkowicie, a dla napełnienia go trzeba było nakładać nowe podatki, tem uciążliwsze, że składał się na nie jedynie stan trzeci, to jest mieszczanie i lud wiejski; szlachta bowiem i duchowieństwo były wolne od wszelkich powinności, lubo majątek ich ziemski dwukrotnie przewyższał pod względem obszaru oczynszowane grunta wiejskie. Nadto szlachta i duchowieństwo zajmowały najwyższe i najzyskowniejsze urzędy.

Położenie ludu wieśniaczego pogorszało się jeszcze tem, że ściąganie podatków powierzano *dzierżawcom generalnym*, którzy postępowali z niewypłacalnymi bez żadnego miłosierdzia i zabierali ich inwentarz, niezbędny do uprawy roli. Pamiętajmy przytem, że wieśniacy, niezależnie od podatków, składali czynsz właścicielom ziemi, a zrozumiemy, jak przykrą była ich dola. Podobne ciężary spadały i na mieszkańców miast. Dlatego trzeci stan szemrał na przeciążenie podatkami i z zawiścią spoglądał na stany wyższe, które lekkomyślnie trwoniły swe dochody na zbytki i wszelkie zachcianki.

Gdy tedy długi przekroczyły olbrzymią sumę 4,000 milionów liwrów (franków), a w skarbie były pustki, Ludwik XVI w r. 1787, za radą ministra *Calonne*, zwołał tak zwanych *notablów*,

to jest wybitniejszych przedstawicieli szlachty, duchowieństwa i wysokich dygnitarzy, aby obmyślili środki, zmierzające do powiększenia dochodów państwa. Minister Calonne wniósł, aby notablowie postanowili podatek *gruntowy*, obowiązujący wszystkie stany bez różnicy, co wywołało takie niezadowolenie, że król musiał go usunąć, a gdy i następcy jego nie lepiej się powiodło, król, zatrwożony coraz bardziej wzmagającem się utyskiwaniem ludu, zawezwał do Wersalu *stany państwa*, których od lat 175 nie zwoływano, i powierzył ministeryum skarbu *Neckerowi*.

Necker pochodził z Genewy. Jako niezamożny subjekt przybył do Paryża i tak zręcznie i rozumnie spekulował, iż po upływie lat kilkudziesięciu zasłynął jako jeden z najzamożniejszych i najzdolniejszych bankierów. Przed Calonnem sprawował on już obowiązki ministra, ale ponieważ doradzał *oszczędność*, zniechęcił sobie królowę i musiał opuścić swe stanowisko. Obecnie po raz drugi król powołał Neckera, jako cieszącego się ogólnem zaufaniem narodu francuskiego.

Zgromadzenie narodowe konstytucyjne. W r. 1789 w miesiącu maju zebrały się w Wersalu *trzy stany* państwa: zasiadło w nich 300 szlachty, 300 duchownych i około 600 członków stanu trzeciego. Z początku bezpotrzebnie rozdrażniano stan trzeci, okazując mu przy każdej sposobności niższość jego. Nazajutrz po zebraniu się stanów król zasiadł w olbrzymiej sali pałacu wersalskiego; po jednej jego stronie siedziała szlachta, po drugiej duchowieństwo, a naprzeciwko w głębi stan trze-

ci. Król w krótkiej przemowie zwrócił uwagę zgromadzenia na długi państwa, *niezadowolenie ludu*, przeciążonego podatkami, nakłaniając wszystkie stany do jedności i zgody. Mowy kanclerza państwa i ministra Neckera sprawiły złe wrażenie. Necker wykazał roczny deficyt w sumie 56 milionów liwrów.

Lud francuski spodziewał się, że Stany jeneralne zmniejszą ciążące na nim podatki i zniosą nieopodatkowanie innych stanów, lecz król i całe stronnictwo dworskie myśleli jedynie o zaradzeniu *bankructwu*, grożącemu Francyi, nie zamierzając w niczem zmieniać wewnętrznego urządzenia. Tak tedy od samego początku widoczna była *niezgodność dążeń* zebranych stanów.

Szlachta i duchowieństwo żądało, aby głosowano stanami, to znaczy, aby każdy stan posiadał *głos jeden;* lecz stan trzeci nie zgodził się na to, gdyż w tym razie byłby zawsze przegłosowany, i żądał, aby każdy członek zgromadzenia głosował osobiście. Sprzeczka trwała przez kilka tygodni, wreszcie stan trzeci ogłosił się jako *Zgromadzenie narodowe konstytucyjne*, to jest mające opracować nową konstytucyę. Wówczas król rozkazał dwóm wyższym stanom połączyć się ze stanem trzeciim dla wspólnego obradowania. Zjednoczenie się stanów przejęło radością całą Francyę, ogólnie mniemano, że nastaną czasy pokoju i powszechnej pomyślności.

Stronnictwo dworskie, obawiając się opodatkowania, namówiło króla, aby ściągnął do Paryża i w jego okolice 30-tysięczny korpus woj-

ska. Zgromadzenie narodowe, uważając to za wyzwanie, prosiło króla o cofnięcie wojska, lecz król nie uczynił zadość tej prośbie, nadto usunął czterech ministrów, pomiędzy nimi *Neckera*.

Wieść o usunięciu Neckera wywołała w Paryżu niesłychane wzburzenie. Tłumy ludu zaczęły zbierać się na ulicach, szczególniej zaś w pałacu Palais Royal, gdzie mieszkał niegodziwy książę Orleański, bliski krewny króla, który chciał go strącić z tronu i objąć rządy Francyi. W Palais Royal schodziły się gromady ludu, podburzane przez różnych warchołów i wichrzycieli. Jeden z nich, *Desmoulins*, ukończywszy mowę, uszczknął z drzewa *gałązkę* i zatknął na kapeluszu; po tym znaku mieli się rozpoznawać tak zwani patryoci. Tysiące kapeluszy ozdobiono zielonemi gałązkami. Odtąd *zielona kokarda* stała się barwą stronnictwa ludowego. Lud przebiegał ulice z popiersiami Neckera i księcia Orleańskiego, wołając: *Niech żyje nasz król, książę Orleanu, i Necker, jego minister!*

Działo się to wówczas, gdy sprowadzone wojsko weszło już do Paryża, a kiedy pewien oficer, zaczepiony przez lud, zlekka zranił jakiegoś człowieka, rozpuszczono pogłoskę, iż wojsko zabija spokojnych mieszkańców. Tłumy wzburzonego ludu przebiegały ulice, do nich przyłączyło się kilka oddziałów wojska, wołając: *Niech żyje stan trzeci!*

Gdy dnia następnego nie można było uspokoić ludu, wyborcy Paryża razem z członkami

Rady miejskiej utworzyli na ratuszu *komitet*, mający na celu zapewnienie miastu stałego dowozu żywności, i postanowili utworzyć milicyę dla utrzymania porządku. Tak powstała *gwardya narodowa*, którą zamierzono doprowadzić do 48,000 ludzi. Zamiast barwy zielonej, używanej przez hrabiego d'Artois, znienawidzonego brata królewskiego, obrano barwę Paryża, to jest kolor *błękitny i czerwony*, a do niego dodano kolor *biały*, jako barwę króla. Gdy Zgromadzenie narodowe dowiedziało się o tych wypadkach, wysłało ponownie do króla deputacyę, prosząc o *odwołanie* wojska, lecz i tym razem król odmówił jego żądaniu.

Dnia 14 lipca zrana rozeszły się w Paryżu wieści niepokojące o *aresztowaniu* członków Zgromadzenia, sprzyjających ludowi, i o środkach, jakie miano przedsięwziąć w samym Paryżu. Tłumy ludu, podsycane mowami wichrzycieli, zabrawszy 30,000 strzelb z domu Inwalidów, wyruszyły do *Bastylii*.

Bastylia była to stara forteca na krańcu właściwego miasta i początku przedmieścia Św. Antoniego. Składała się z obszernego, podłużnego, ponurego budynku o ośmiu wieżach, do którego prowadziły ponad głębokim rowem dwa mosty zwodzone. Z dawien dawna więziono tu ludzi, przekonanych lub podejrzanych o nieuległość rządowi.

Lud po upływie kilku godzin zdobył Bastylię, a w następnych dniach zrównał ją z ziemią. We dwa dni później mieszkańcy Paryża obrali

merem miasta deputowanego *Bailly*, a znanego *Lafayette'a* dowódcą gwardyi narodowej.

Wypadki paryskie przeraziły dwór w Wersalu. Hrabia *Artois* (Artua), książę *Condé* (Kąde), *Polignac* (Poliniak) i wielu innych opuściło króla i zbiegło za granicę, dając tem początek emigracyi francuskiej. Ludwik XVI postanowił przywołać Neckera i udał się do Paryża, a gdy z nową kokardą na kapeluszu ukazał się na balkonie ratusza, przyjęto go z niekłamanem uniesieniem. Podobne nieporządki powstały w wielu miastach Francyi, lecz największych nadużyć dopuszczał się *lud wiejski*, a powstawszy przeciw swym panom, burzył zamki i zabijał bez litości.

Chcąc położyć kres tej nienawiści do stanów uprzywilejowanych, hrabia de *Noailles* (Noal), należący do stronnictwa ludowego, podał na Zgromadzenie wniosek *zniesienia szlachectwa* i wszelkich tytułów, oraz uwolnienia ludu wieśniaczego od uciążliwych podatków i służebności. Wnioski te bezwłocznie przyjęte zostały.

Podczas dni następnych król potwierdził różne prawa, ograniczające jego władzę, ale innych przyjąć nie chciał; natenczas rozpuszczono pogłoskę w Paryżu, że król, niezadowolony z istniejącego stanu rzeczy, zamierza wystąpić z siłą przeciwko ludowi. Wichrzyciele, a na ich czele książę Orleański, chcieli zniewolić króla i Zgromadzenie narodowe *do przesiedlenia się* do Paryża. Książe Orleański, wywoławszy w Paryżu sztucznemi środkami *wielką drożyznę*, kazał rozpuścić pogłoskę, że król chce ogłodzić miasto, aby je zmusić do uległo-

ści. Z poduszczenia jego stronników tłumy *kobiet*, zebrawszy się na ratuszu, pociągnęły do Wersalu, aby sprowadzić króla do Paryża, co też uskuteczniły w dniu następnym.

Ludwik XVI, stanąwszy późnym wieczorem w Paryżu, zajął mieszkanie w pałacu *Tuilleryjskim*, a wkrótce za nim Zgromadzenie narodowe przeniosło się też do Paryża. Odtąd tak król, jak i Zgromadzenie narodowe ulegali wpływowi *wichrzycieli i pospólstwa*.

Różne stronnictwa, na jakie dzieliło się Zgromadzenie narodowe, utworzyły kilka *klubów*, to jest stowarzyszeń, po za obrębem Zgromadzenia, w których naradzano się nad tem, co wnieść należy na przyszłych posiedzeniach ogólnych. Z tych klubów najbardziej rozgłośny był klub *Jakóbinów*. Nazwa jego pochodziła od zniesionego klasztoru Jakóbinów, w którym odbywał swe narady. Składał się on z *najzagorzalszych* stronników ludu, dążących do obalenia władzy monarchicznej. Mniejszy wpływ posiadał klub, zwany *Feuillants* (Fejjaę), złożony z umiarkowanego stronnictwa władzy monarchicznej. To, co Jakóbini w swym klubie postanowili, przeprowadzali na zgromadzeniu z całą energią swego krańcowego stronnictwa.

Zgromadzenie narodowe, aby powiększyć dochody państwa, skonfiskowało *dobra duchowne*, a dla ułatwienia ich sprzedaży puściło w obieg przymusowe pieniądze *papierowe*, zwane asygnatami; te z czasem, z powodu nadmiernego ich powiększenia, utraciły swą wartość. Oprócz tego

przeprowadziło nowy *podział* Francyi na 83 departamenty.

Tymczasem nadeszła *rocznica* zdobycia Bastylii, którą obchodzono z wielką uroczystością. Król złożył publicznie nową przysięgę, a królowa, dzieląc ogólną radość, podniosła małego Delfina i pokazała go ludowi. Podczas tego uroczystego aktu taki zapał ogarnął obecnych, iż zdawało się, że wszelkie dotychczasowe rozterki i niesnaski poszły w zapomnienie. Trwało to wszakże niedługo.

Wkrótce król ściągnął na siebie podejrzenie, że *nie myśli szczerze*, z czego skorzystało stronnictwo krańcowe, to jest Jakóbini, rozsiewając najnieprawdopodobniejsze wieści i szczepiąc w sercach ludu nieufność dla swego monarchy. Na domiar złego, *Necker*, poróżniwszy się ze Zgromadzeniem narodowem, wyjechał za granicę.

Ludwik XVI, nie mogąc dać sobie rady w tak trudnych okolicznościach, postanowił *opuścić* Francyę. Chciał on udać się za granicę niemiecką, aby stamtąd przy pomocy oddanego sobie jenerała francuskiego i sprzyjających mu książąt niemieckich przywrócić ład i porządek we Francyi. Jakoż w drugiej połowie czerwca r. 1792 wyjechał nocną porą z Paryża, lecz we dwa dni później został poznany i odwieziony do stolicy. Od tej chwili pilnie strzeżono króla w Tuileryach. Jakóbini żądali nawet zupełnego zniesienia władzy monarchicznej, wszakże oparło się temu stronictwo umiarkowane, a gdy nowa kon-

stytucya została ukończona i król ją zaprzysiągł, przywrócono mu władzę monarszą.

Działo się to wówczas, gdy Zgromadzenie konstytucyjne, ukończywszy swe prace, rozeszło się, a na jego miejscu zasiadło Zgromadzenie, czyli *Ciało prawodawcze*, aby według zasadpostanowionych przez poprzednie zgromadzenie, opracować szczegółowe prawa.

Powtórzenie.

Jaką epokę obejmuje okres III? Jaki był stan skarbu za trzech Ludwików? Co ostatecznie doprowadziło Francyę do bankructwa? Kto był wolny od podatków? Komu powierzano ich ściąganie? Co przyczyniło się do zniechęcenia stanu trzeciego do stanów wyższych? Dlaczego zwołano notablów? Dlaczego zwołano Stany państwa? Kto został powołany na ministra skarbu? Kto był Necker? Gdzie zebrały się Stany państwa? Ilu było członków każdego Stanu? Co było powodem rozdrażnienia stanu trzeciego? Czego spodziewał się naród francuski po Stanach jeneralnych? Czego stronnictwo dworskie? O co powstala sprzeczka? Który stan ogłosił się Zgromadzeniem narodowem? Co stało się powodem wzburzenia w Paryżu? Jakie wrażenie sprawiło w Paryżu usunięcie Neckera? Do czego dążył książę Orleański? Jaką barwę przyjęło stronnictwo ludowe? Co stało się powodem większego jeszcze wzburzenia? Dlaczego utworzono na ratuszu stały komitet? Kogo mianowano dowódcą gwardyi narodowej? D'aczego usunięto barwę zieloną i jaką za nią obrano? Co spowodowało wypadki 14 lipca? Co to była Bastylia? Którzy książęta wówczas wyemigrowali z Francyi? Jak przyjęto króla w Paryżu? Przeciw komu powstał lud wieśniaczy we Francyi? Z jakiego powodu zniesiono we Francyi szlachectwo? Co znów posłużyło wichrzycielom za powód do podburzenia ludu? Jaką rozpu-

szczono pogłoskę, aby zmusić króla do przybycia do Paryża? Kto udał się po króla do Wersalu? W którym pałacu zamieszkał Ludwik XVI? Co to były kluby? Ile było głównych klubów? Co uczyniło Zgromadzenie narodowe, aby powiększyć dochody państwa? Co to były asygnaty? Jak podzielono Francyę? Jaka w tym czasie przypadła rocznica? O co posądzali króla Jakóbini? Kiedy minister opuścił Francyę i dlaczego? Dokąd zamierzał udać się Ludwik XVI i w jakim celu? Kiedy przywrócono mu władzę monarchiczną? Jakie Zgromadzenie nastąpiło po Zgromadzeniu konstytucyjnem i dlaczego?

Zgromadzenie prawodawcze odbywało posiedzenia przez miesięcy jedenaście, do września r. 1792. Członkowie jego byli to ludzie *młodzi*, z których żaden nie przekraczał lat trzydziestu, gdyż poprzednie Zgromadzenie postanowiło, aby żaden z dawniejszych członków nie został powtórnie obrany. Zasiadało w niem wielu ludzi utalentowanych, porwanych prądem czasu, lecz nie posiadających doświadczenia.

Zgromadzenie to również dzieliło się na *prawą* i *lewą* stronę. Po prawej zasiadali ludzie umiarkowani, szczerzy stronnicy konstytucyi; po lewej dążący do zaprowadzenia rzeczypospolitej. Ci rozpadali się na dwie frakcye: pierwsza zasiadała na niższych ławkach i zwała się *Żyrondystami*, od departamentów położonych nad rzeką Gironde (Żyrąd). Żyrondyści byli również zwolennikami konstytucyi, lecz pragnęli stopniowego usunięcia władzy monarchicznej. Druga frakcya, górna, zwana też *Górą*, zasiadająca na wyższych rzędach ławek, składała się z zagorzałych Jakó-

binów. Chciała ona szybko usunąć rząd monarchiczny. Do niej należeli *Robespierre* (Robespier), *Marat*, *Danton* i inni.

Tymczasem coraz bardziej plątały się sprawy. Emigranci francuscy, a pomiędzy nimi i bracia królewscy, obrali przeważnie za swą siedzibę *Koblencyę*, skąd zamierzali z wojskiem niemieckiem wkroczyć do Francyi i przywrócić dawny porządek rzeczy. Aby temu zapobiedz, Zgromadzenie prawodawcze postanowiło, iż każdy emigrant, który przed 1 stycznia 1793 roku nie powróci do Francyi, uważany będzie za zdrajcę ojczyzny i skazany na *karę śmierci*. Drugie postanowienie tyczyło się duchownych, odmawiających przysięgi na konstytucyę. Król nie podpisał *obu* tych *dekretów*, co posłużyło wichrzycielom za powód do nowych zamieszek.

Z ich poduszczenia motłoch uliczny wpadł do *sali obrad* Zgromadzenia prawodawczego, a następnie do pałacu *tuileryjskiego*, żądając, aby król bezwłocznie złożył koronę, i tylko przybycie deputacyi Zgromadzenia prawodawczego przywróciło porządek.

Naonczas Austrya i Prusy, aby położyć kres niedoli króla, i z obawy rozszerzenia się zawichrzeń we własnych krajach, przybrały groźną postawę względem Francyi. W odpowiedzi na to ministrowie Ludwika XVI, składający się z *Żyrondystów*, zniewolili go do wydania wojny Austryi i Prusom. Gdy sprzymierzone wojska austryacko-pruskie przekroczyły granice Francyi, a dowódca pruski, *książę Brunświcki*, wydał szumny manifest,

lekceważący Francuzów, upowszechniło się przekonanie, że nieprzyjaciele działali w porozumieniu z królem. Wielu zapaleńców twierdziło nawet, że sam król przywołał na pomoc nieprzyjaciół Francyi, co posłużyło za powód do ponownego uderzenia na Tuilerie.

Dlatego też przedstawiciele nowej Rady municypalnej stawili się 10 sierpnia w pałacu tuileryjskim, żądając bezwłocznej *abdykacyi* króla. Przerażony król udał się do sali obrad Zgromadzenia narodowego, prosząc o opiekę. Wyznaczono mu lożę, w której reporterowie prasy spisywali swe sprawozdania.

Po opuszczeniu przez króla Tuileryów pospólstwo, stoczywszy walkę ze strażą szwajcarską, *zdobyło i splądrowało* pałac, poczem wdarło się na salę obrad i powtórzyło żądanie detronizacyi króla. Odpowiedziano mu, że sprawą tą zajmie się przyszły Konwent narodowy, mający się zebrać dla opracowania nowej konstytucyi, a tymczasowo król zawieszony będzie w swem urzędowaniu.

Przez trzy dni z rzędu król z rodziną przebywał w loży, przeznaczonej dla gazeciarzy, noce zaś spędzał w przyległej sali. Następnie przeprowadzono go do starego budynku *Temple* (Templ), pozostałego po Templaryuszach.

Po rozwiązaniu Zgromadzenia konstytucyjnego, Lafayette, niezadowolony z przebiegu wypadków, złożył dowództwo gwardyi narodowej i stanął *na czele wojska*, mającego walczyć z nieprzyjaciołmi kraju. Dowiedziawszy się wszakże

o wypadkach, zaszłych w Paryżu, zamierzał oswobodzić króla od jego wrogów, aby rządził według konstytucyi, lecz gdy wojsko oparło się jego zamiarom, zbiegł za granicę.

W kilka tygodni później nastąpiły *straszne dni wrześniowe* (od 2 do 7 września). Motłoch uliczny, zmieszany z Jakóbinami, *napadł* na więzienia, przepełnione szlachtą i duchownymi, i pod przywództwem *Dantona* wymordował w przeciągu pięciu dni przeszło 3,000 osób.

Powtórzenie.

Jak długo trwało Zgromadzenie prawodawcze? Jaki był średni wiek jego członków? Na jakie dzieliło się stronnictwa? Na jakie frakcye rozpada się strona lewa? Do czego dążyli Żyrondyści? Do czego Jakóbini? Jak jeszcze nazywano Jakóbinów i dlaczego? Kto stał na ich czele? W którem mieście przebywali przeważnie emigranci francuscy? Co zamierzali? Jakie dekrety przeciwko nim wydano? Co spowodowało nowe zamieszki? Przeciw komu były skierowane? Które państwa gotowały się do wojny z Francyą? Co uczynił król i dlaczego? Co oburzyło najbardziej Francuzów? Co spowodował manifest księcia brunświckiego? Co się działo 10 sierpnia? Dokąd schronił się król? Czego żądało pospólstwo? Jaką otrzymało odpowiedź? Gdzie król przebywał przez trzy dni? Gdzie następnie? Kiedy Lafayette złożył dowództwo gwardyi? Dokąd się udał? Dlaczego zbiegł za granicę? Co się działo w dniach wrześniowych? Kto przewodził rzezi wrześniowej? Ile osób w niej zginęło?

Konwent narodowy od r. 1792—1795. Miejsce Zgromadzenia prawodawczego zajął Konwent narodowy. Miał on nanowo urządzić Francyę, to

jest opracować inną konstytucyę. Na pierwszych jego posiedzeniach *zniesiono* władzę monarchiczną i ogłoszono Francyę za niepodzielną rzeczpospolitę, a stronnictwo Góry, w którem rej wodzili Robespierre, Danton i Marat, oskarżyło króla o *porozumienie się* z nieprzyjaciołmi kraju i użycie siły zbrojnej przeciwko obywatelom. Króla, pomimo dzielnej obrony kilku adwokatów, skazano na śmierć, którą poniósł w drugiej połowie stycznia 1793 roku.

W dziewięć miesięcy później tenże los spotkał królowę Maryę Antoninę, a delfina Karola Ludwika oddano na naukę i wychowanie do szewca Simona. Niecny ten człowiek dręczył go głodem, chłodem, bezsennością i ustawicznemi plagami, wskutek czego nieszczęśliwy delfin umarł we dwa lata później, w dziesiątym roku życia.

Tragiczny zgon króla wstrząsnął całą Europę. Z Anglii i Hiszpanii *wydalono* posłów francuskich, za co Konwent wydał wojnę obu tym państwom. Wkrótce, z wyjątkiem Szwecyi, Danii, Szwajcaryi i Turcyi, wszystkie państwa europejskie skojarzyły się przeciwko Francyi i utworzyły tak zwaną *pierwszą koalicyę*, a w samej Francyi pomiędzy Loarą i Garonną, w prowincyi *Wandei*, wybuchło powstanie rojalistów, to jest stronników króla. Konwent wysłał do Wandei wojsko, ale wojna w kraju, pełnym błot i moczarów, pozbawionym gościńców, stawała się uciążliwą i niebezpieczną.

Najpierwsze ciosy Konwentu padły na *Żyrondystów*. Wprawdzie tak Żyrondyści, jak Jakó-

bini, używali wszelkich środków, aby podkopać powagę króla, lecz gdy dostrzegli, że Jakóbini dążą do przewrotu całego porządku społecznego, postanowili ocalić króla i powstrzymać rewolucyę. To było powodem wzajemnej ich nienawiści. *Stronnictwo Góry*, silnie z sobą spojone, nie przebierało w środkach, aby zgubić najzaciętszych swych nieprzyjaciół, i przeprowadziło w Konwencie rozkaz aresztowania, a następnie stracenia *34-ch Żyrondystów*. Wprawdzie wielu z nich ocaliło się ucieczką z Paryża i rozniecilo powstanie w kilku okolicach Francyi przeciwko Konwentowi, ale niemal wszyscy poginęli marnie.

Od upadku Żyrondystów zaczynają się najstraszniejsze czasy rewolucyi francuskiej; znane są one pod nazwą *panowanie terroryzmu*, to jest postrachu. Tysiące niewinnych zginęło wówczas na rusztowaniu, ale jednocześnie tysiące wojowników francuskich przelewało krew na polach walki z wrogami Francyi, i dzielnością swą zabezpieczyło nietykalność jej granic.

Najstraszniejszą bronią, którą posługiwali się Jakóbini w walce z Żyrondystami, był tak zwany *Komitet bezpieczeństwa*. Składał się on z 9 członków, wybranych z grona Konwentu; w ich ręce złożono całą władzę wykonawczą. Obok niego czynny był *Trybunał rewolucyjny*, sąd zupełnie niezależny od ludu i od Konwentu. Największe znaczenie w Komitecie bezpieczeństwa posiadali: Robespierre, Danton i najokrutniejszy z nich, Marat, który zginął w czwartym miesiącu

swego urzędowania w Komitecie bezpieczeństwa, z ręki Karoliny Corday.

Karolina Corday, oburzona nieludzkiem postępowaniem Marata, przybyła umyślnie z Normandyi do Paryża, aby utopić w jego sercu mordercze żelazo. W kilka dni później zakończyła życie na rusztowaniu.

Komitet bezpieczeństwa służył Dantonowi i Robespierrowi do zagłady wszystkich, stojących im na drodze. Zaciętość Jakóbinów względem Żyrondystów była tak wielka, że nawet po ich upadku prześladowali i skazywali na śmierć każdego, kto choćby w najlżejszym pozostawał z nimi związku. Podejrzenie lub oskarżenie niegodziwego człowieka wystarczało do uwięzienia niewinnego i skazania go na śmierć. Codziennie ginęły setki ludzi pod toporem gilotyny.

Mordercze to narzędzie otrzymało swą nazwę od lekarza *Guillotin* (Gilotę), który ze względów ludzkości przemawiał w razach koniecznych za użyciem tej, oddawna znanej, maszyny.

Gdy stronnictwo rojalistyczne wznieciło powstanie w wielu miastach, szczególniej zaś *w południowej Francyi*, stronnictwo Jakóbinów utworzyło *prowincyonalne* trybunały rewolucyjne, współzawodniczące pod względem okrucieństwa z trybunałem paryskim. Ogólna liczba trybunałów dochodziła do 20,000.

W tych czasach powstał *Tulon*, do którego rojaliści wezwali na pomoc angielskiego admira-

ła i ogłosili królem nieszczęśliwego delfina. Niezadługo wszakże wojska Konwentu obległy i zdobyły Tulon. Podczas tego oblężenia odznaczył się młody kapitan artyleryi, *Napoleon Bonaparte*. Anglicy, widząc niepodobieństwo utrzymania się w Tulonie, cofnęli się, spaliwszy poprzednio wszystkie magazyny i składy. Tenże los spotkał Wandeę; ta, po długim oporze, była pokonana i okrutnie ukarana. Dwanaście tak zwanych *kolumn piekielnych* przebiegało kraj cały, znacząc swój pochód mordami i pożogą; całą Wandeę zamieniono w bezludne pustkowie.

Po pokonaniu wszystkich przeciwników Jakóbini rozpoczęli pomiędzy sobą walkę na śmierć i życie. Zagorzalsi prześladowali umiarkowanych; tak zginął *Danton*, doradzający umiarkowanie.

Postanowienia Konwentu dążyły do całkowitego przewrotu społecznego. Najważniejsze z nich były: zaprowadzenie nowej ery, kalendarza i zniesienie wiary chrześcijańskiej; wszakże niezadługo na wniosek Robespierra przywrócono wiarę w Najwyższą Istotę i nieśmiertelność duszy.

Robespierre, z powodu nadmiernej ambicyi i despotyzmu, był aresztowany i zginął pod gilotyną w roku 1794.

Tak zakończyło się panowanie terroryzmu.

Powtórzenie.

Jaką nazwę przyjęło następne zgromadzenie? Jakie były pierwsze czynności Konwentu? O co oskarżono króla? Jaki los spotkał Ludwika XVI, jego małżonkę i delfina? Co wywołał w Europie tragiczny zgon króla,

co we Francyi? Co utrudniało wojnę z Wandeą? Przeciwko komu zwrócił się teraz Konwent? Jak postąpiono z Żyrondystami? Jaką nazwę nosi epoka, zaczynająca się od upadku Żyrondystów? Czem odznaczają się czasy terroryzmu? Co to był Komitet bezpieczeństwa? Jaki sąd stał przy jego boku? Kto miał największe znaczenie w Komitecie bezpieczeństwa? Z czyjej ręki zginął Marat? Co było głównym celem Komitetu bezpieczeństwa? Co to była gilotyna? Dlaczego otrzymała tę nazwę? Ile było wszystkich trybunałów rewolucyjnych? Gdzie odznaczył się po raz pierwszy Napoleon Bonaparte? Dlaczego oblegano Tulon? Jak zakończyła się walka z Wandeą? Na kogo rzucili się teraz Jakóbini? Kto pierwszy z Jakóbinów zginął na rusztowaniu? Jakie postanowienie wydał Konwent? Jak skończył Robespierre?

Po upadku Robespierra przewagę otrzymało stronnictwo umiarkowane, a lubo przez czas niejaki musiało jeszcze staczać walkę z Jakóbinami, ostatecznie odniosło nad nimi zwycięstwo. Zniesiono klub Jakóbinów, usunięto z gwardyi ich stronników, powołano do Konwentu znaczną liczbę ludzi umiarkowanych, przywrócono swobodę wiary i swobodę pracy.

Tymczasem oddzielna komisya opracowała nową konstytucyę, którą potwierdził Konwent. Według niej, władza wykonawcza miała spoczywać w ręku pięciu członków, zwanych dyrektorami; rząd ich mianowano *Dyrektoryatem*. Władzę prawodawczą piastowały dwie Izby: pierwszą stanowiła Rada pięciuset, przedstawiała ona wnioski do prawa; drugą—Rada starszych, ta je rozpatrywała i potwierdzała.

A gdy Konwent, obawiając się przewagi rojalistów (stronników władzy królewskiej), wydał postanowienie, aby dwie trzecie jego członków zasiadało w obu radach, rojaliści wywołali zaburzenie w Paryżu, które ogniem kartaczowym uśmierzył *Napoleon Bonaparte*, wówczas podkomendny jenerała Barrasa.

Pierwszymi Dyrektorami byli *Carnot* i *Barras*, oraz trzech innych mężów, odznaczających się jedynie gorliwością republikańską. Według brzmienia konstytucyi, corocznie ustępował jeden z Dyrektorów, a jego miejsce zajmował nowoobrany.

Gdy Dyrektorowie objęli rządy kraju, znaleźli go w bardzo smutnem położeniu: ustał wszelki handel zagraniczny, w zarządzie panował wielki nieład i nieporządek, a dotychczasowe asygnaty straciły na wartości. Dyrektorowie puścili w obieg nowe bankocetle, ale i tych wkrótce nikt przyjmować nie chciał; wskutek tego postradali oni wszelką powagę. W obu Radach wytworzyło się stronnictwo *umiarkowane* rojalistyczne, do którego przyłączyli się dwaj Dyrektorowie: *Carnot* i *Barthelemy;* z tego powodu trzej pozostali dyrektorowie, gorliwi republikanie, chcąc utrzymać się na swem stanowisku, odwołali się do pomocy siły zbrojnej. Czternastu deputowanych i Barthelemego aresztowano i skazano na *deportacyę* do Kajeny; Carnot w porę zbiegł do Szwajcaryi. Środki te wszakże nie przywróciły powagi Dyrektoryatu; napróżno usiłował on odwrócić uwagę ludu francuskiego wojnami zewnę-

trznemi; coraz bardziej wzrastało powszechne życzenie zaprowadzenia silnego rządu we Francyi i energicznego prowadzenia wojny z jej wrogami.

Wówczas już ulubionym bohaterem narodu francuskiego był Napoleon Bonaparte, który od wiosny r. 1798 prowadził wojnę w Egipcie. W nim większa część narodu pokładała nieograniczoną ufność i spodziewała się ocalenia. Gdy tedy Napoleon dowiedział się o smutnem położeniu Francyi, opuścił armię egipską i niespodziewanie stanął w Paryżu, gdzie przyjęto go z wielką radością.

Napoleon przy pomocy *dwóch Dyrektorów* i pewnej liczby członków Rady starszych postanowił obalić rząd dotychczasowy i zaprowadzić nową konstytucyę. A gdy powierzono mu opiekę nad obu Radami, które przeniesiono do Saint-Cloud (Sę-Klu), łatwo mu już było przeprowadzić swoje zamiary; skoro zaś napotkał go opór w Radzie pięciuset, rozpędził ją bagnetami.

Oddzielna komisya, na której czele stał Sieyes (Siej), opracowała nową konstytucyę, czwartą z rzędu. Ogłoszono ją pod koniec roku 1799. Na czele państwa stać mieli trzej *konsulowie*, obieralni na lat 10; wszakże całą władzę posiadał właściwie pierwszy konsul, gdyż dwaj inni mieli tylko głos doradczy. Pierwszy konsul wnosił projekt do prawa, trybunał, złożony ze stu członków, rozważał go i przekazywał Ciału prawodawczemu, składającemu się z trzystu człon-

ków, które, bez wszelkich rozpraw, uchwalało je lub odrzucało prostem głosowaniem.

Pierwszym konsulem został Napoleon Bonaparte, że zaś opierał się na sile wojskowej, posiadał więc rzeczywiście władzę monarchiczną.

Powtórzenie.

Które stronnictwo otrzymało przewagę po upadku Robespierra? Jakich środków użyto do ostatecznego pokonania Jakóbinów? Kto piastował władzę wykonawczą? Ile było izb? Jakie postanowienie wydał Konwent dla zabezpieczenia swego wpływu? Kto uśmierzył powstanie rojalistyczne w Paryżu? Którzy byli najznakomitsi Dyrektorowie? Jakie było wówczas położenie Francyi? Jakie wytworzyło się stronnictwo w obu Radach? Którzy dyrektorowie przyłączyli się do niego? Co uczynili trzej dyrektorowie republikańscy? Jak postąpili z pokonanymi rojalistami? Jakie było usposobienie we Francyi? Kto był już wówczas ulubionym bohaterem? Gdzie przebywał Napoleon Bonaparte? Co uczynił, gdy dowiedział się o smutnym stanie Francyi? Przy czyjej pomocy postanowił obalić rząd dotychczasowy? Gdzie przeniesiono obie rady? Jak załatwił się Napoleon z Radą pięciuset? Kto wypracował nową konstytucyę? W czyich rękach miała spoczywać władza wykonawcza? W czyich prawodawcza? Kogo obrano pierwszym konsulem?

Wojny od r. 1792 do 1795.

Gdy dowiedziano się w Paryżu, że cesarz *Leopold II*, przerażony wypadkami paryskiemi, zawarł przymierze z królem pruskim, *Fryderykiem Wilhelmem II*, przeciwko Francyi, ministeryum

francuskie, jak już wiemy, zniewolilo Ludwika XVI do wydania wojny Austryi. Działo się to wówczas, gdy po śmierci Leopolda II wstąpił na tron cesarstwa niemieckiego syn jego, *Franciszek II.*

Ciężar wojny spadł z początku na *Prusy*, albowiem Austrya, nieprzygotowana do walki, dostarczyła na razie zaledwo niewielki korpus pomocniczy. Nad wojskiem prusko-austryackiem otrzymał naczelne dowództwo panujący *książę Brunświcki*, znany już z wojny siedmioletniej. Sądził on, że wkrótce załatwi się z Francyą i lekceważąco wyrażał się o niej do oficerów, zalecając, aby nie brali wiele pakunków, gdyż to tylko *przechadzka wojskowa.*

Książę Brunświcki, połączywszy się z Austryakami, powolnie pomaszerował nad granicę francuską i wydał *manifest*, którym oburzył wszystkich Francuzów. Za najmniejszy opór groził on spaleniem miast, wsi i zrównaniem z ziemią Paryża, gdyby w czemkolwiek ośmielono się uchybić królowi. Niefortunne to orędzie posłużyło rewolucyonistom francuskim do rozgorączkowania ludu i rozjątrzenia go na króla.

Wprawdzie, gdy Prusacy wkroczyli do *Szampanii*, poddały się im dwa miasta; lecz im bardziej posuwali się, nabywali przekonania, jak czcze były słowa emigrantów francuskich, upewniających, iż naród przyjmie ich z otwartemi rękami. Lud nie chciał dostarczać wojsku pruskiemu żywności, a słoty jesienne wywołały w jego szeregach różne choroby.

Tymczasem zbliżyły się oddziały jenerała francuskiego, *Dumouriez* (Diumorie), od niego odłączył się jego podkomendny, jenerał *Kellerman*, i zajął pozycyę na wzgórzu pod *Valmy*, a gdy Prusacy stanęli na przeciwległym pagórku, rozpoczęto obustronną *kanonadę*. W nocy jenerał Kellerman cofnął się ze swej wysuniętej pozycyi i połączył z jenerałem Dumouriez. Był to jedyny czyn wojenny Prusaków w całej wyprawie w Szampanii.

Po tem pierwszem spotkaniu Prusacy nie kwapili się do wojny, gdyż Dumouriez rozpoczął z nimi układy pokojowe, a tymczasem Ludwik XVI, w obronie którego prowadzono tę wojnę, został zdetronizowany. Wobec tego książę Brunświcki, widząc smutny stan swej armii, wyczerpanej chorobami i brakiem żywności, wydał rozkaz opuszczenia Francyi; aby zaś zapewnić wojsku swemu spokojny odwrót, łudził jenerała Dumouriez nadzieją bliskiego pokoju.

Po ustąpieniu Prusaków Dumouriez zwrócił się na północ, przekroczył granicę Belgii i w dwudniowej bitwie pod *Jemappes* (Żemap) pokonał Austryaków, a następnie pomaszerował do *Akwizgranu*. Jednocześnie jenerał francuski, *Custine* (Kjustin), wyruszywszy z Alzacyi, przekroczył Ren, zajął kilka miast i zdobył *Moguncyę*.

Na samą wieść o zbliżeniu się Francuzów zbiegli panujący w tych okolicach książęta niemieccy, a na ich czele elektor moguncki. Ukazało się wreszcie wojsko pruskie pod *Frankfur-*

tem i odzyskało to miasto, zajęte przez jenerała Custine.

Powtórzenie.

Co było powodem wydania wojny Austryi? Kto wówczas panował w Niemczech? Kto właściwie rozpoczął wojnę z Francyą? Kto dowodził wojskiem prusko-austryackiem? Jaki manifest wydał książę Brunświcki? Jakie sprawił on wrażenie we Francyi? Jakie było położenie wojska austryacko-pruskiego w tej kampanii? Gdzie zaszła pierwsza jedyna rozprawa orężna? Dlaczego Prusacy ociągali się z dalszem prowadzeniem wojny? Dlaczego Dumouriez ich nie ścigał? Dokąd zwrócił się po ustąpieniu Prusaków? Gdzie udał się po bitwie pod Jemappes? Który jenerał francuski przekroczył Ren w tym samym czasie? Którą twierdzę zdobył? Jakie wrażenie sprawiło ukazanie się tu Francuzów? Kto odebrał Francuzom Frankfurt?

(Ciąg dalszy).

Po zgonie Ludwika XVI *powstała pierwsza koalicya* mocarstw europejskich przeciwko Francyi, za sprawą *Pitta Młodszego*, ministra angielskiego. Zdawało się, że Francya uledz musi takiej potędze, ale minister wojny, *Carnot*, członek Komitetu bezpieczeństwa, rozwinął nadzwyczajną czynność: powołał pod broń wszystkich młodych ludzi od lat 18 do 25. Wkrótce stanęło w szeregach 600,000, z których 400,000 można było wysłać do walki z wrogami Francyi.

W następnych wyprawach wojowali Francuzi przeważnie wielkiemi masami, rzucali po kilka korpusów na nieprzyjaciela, wbrew przyjętemu zwyczajowi ówczesnej taktyki wojennej. Woj-

skiem ich dowodzili młodzi, energiczni jenerałowie.

Wszakże jeszcze przez czas niejaki los wojny przechylał się to na jedną, to na drugą stronę. Dumouriez poniósł klęskę pod *Neerwinden*, a niepewny swego stanowiska, rozpoczął rokowania z nieprzyjaciołmi, aby przywrócić we Francyi monarchię konstytucyjną, ale gdy napotkał opór w wojsku, zbiegł do Anglii.

Wkrótce potem Francuzi pod jenerałami *Houchard* (Huszar) i *Jourdan* (Żurdan) rozpoczęli nową kampanię. Houchard pokonał Anglików w Belgii, Jourdan Austryaków. On to użył po raz pierwszy balonu do zbadania pozycyi nieprzyjacielskiej; ścigał Austryaków aż do *Moguncyi*, lecz poniósłszy porażkę pod *Höchst*, cofnął się za Ren.

Tymczasem pod koniec tego roku jenerał francuski *Pichegru*, stojący w Belgii, wkroczył do Holandyi, a korzystając z zamarznięcia rzek i kanałów, zajął całą i zamienił na *rzeczpospolitę Batawską*. Zarządca Holandyi, *Wilhelm V*, książę Oranii, zbiegł do Anglii, a Anglia, jako nieprzyjaciołka Francyi, zabrała wszystkie kolonie, oprócz wyspy Jawy, i zniszczyła flotę holenderską.

Naonczas Prusacy i Austryacy toczyli wojnę z Francuzami ze zmiennem powodzeniem w pobliżu górnego i środkowego Renu. Wygrali wprawdzie dwie bitwy, ale więcej ich przegrali i ostatecznie nie odnieśli żadnej stanowczej korzyści z powodu niezgody dowódców i tej okoliczności,

że Prusacy, poróżniwszy się z Austryą przy *podziale Polski*, musieli posłać na wschód znaczne siły wojenne. W rękach Francuzów pozostały kraje za Renem.

Gdy tedy po upadku Robespierra stronnictwo *umiarkowane* otrzymało przewagę we Francyi, Prusy rozpoczęły rokowania i bez względu na swych sprzymierzeńców, zawarły oddzielny pokój w *Bazylei* w roku 1795, do którego przystąpiło kilka pomniejszych państw niemieckich. Na mocy *jawnych* warunków tego pokoju Francya miała tymczasowo zatrzymać posiadłości pruskie na lewym brzegu Renu, aż do zawarcia pokoju z państwem niemieckiem; na mocy zaś *tajemnych*, dodatkowych warunków, Prusy *stanowczo* ustąpiły Francyi posiadłości na lewym brzegu Renu, za co miały otrzymać wynagrodzenie z posiadłości duchownych na prawym brzegu Renu.

W tymże czasie wystąpiły z koalicyi: Hiszpania, Portugalia, oraz Toskania i zawarły pokój z rzecząpospolitą francuską; lecz *Austrya*, *Neapol* i *Sardynia* prowadziły dalej wojnę z Francyą, a Anglia w wojnie morskiej zdobyła większą część kolonii francuskich w Indyach Wschodnich.

Powtórzenie.

Za czyją sprawą i kiedy powstała pierwsza koalicya przeciw Francyi? Kto był wówczas ministrem wojny we Francyi? Jaką wystawił armię? Gdzie poniósł klęskę Dumouriez? Dokąd zbiegł i dlaczego? Którzy jenerałowie francuscy rozpoczęli nową kampanię? Kogo pokonał Houchard? Kogo Jourdan? Gdzie poniósł po-

rażkę? Kto zamienił Holandyę na rzeczpospolitę Batawską? Dokąd zbiegł zarządca Holandyi? Co odebrali Anglicy Holendrom? Kto wojował z Francuzami nad górnym i środkowym Renem? Jaki był przebieg tej wojny? Z jakiego powodu Prusy poróżniły się z Austryą? Dokąd wysłały część sił swoich? Gdzie Prusy zawarły oddzielny pokój z Francyą? Jakie były jawne warunki tego pokoju? Jakie tajemne? Jakie inne państwa wystąpiły z koalicyi? Kto dalej prowadził wojnę?

Wojny od roku 1796 do 1797.

Obecnie jedynym wrogiem Francyi była na lądzie *Austrya;* na nią z trzech stron uderzyły armie francuskie.

W połowie roku 1796 jenerał francuski *Jourdan* przekroczył Ren dolny, lecz poniósłszy porażkę, musiał się cofnąć do Francyi. Tymczasem jenerał *Moreau* (Moro) przeszedł Ren pod Sztrasburgiem, zdobył Kiel i wkroczył do dzisiejszego królestwa wirtemberskiego. Przerażeni książęta niemieccy pośpieszyli z ofiarowaniem zawieszenia broni, na które zgodził się Moreau, otrzymawszy ogromny okup wojenny, czyli kontrybucyę. Jenerał Jourdan po raz wtóry przekroczył Ren, dążąc napołudnie, aby się połączyć z jenerałem Moreau, zbliżył się już do górnego Palatynatu, gdy niespodziewanie *arcyksiążę Karol* z wojskiem austryackiem zaszedł mu drogę, a stoczywszy z nim dwie bitwy, zmusił do powrotu do Francyi.

Cofnięcie się Jourdana pokrzyżowało plany jenerała Moreau, który przez południowe Niem-

cy miał połączyć się z *Napoleonem*. Jenerał Moreau wkroczył do Bawaryi, nałożył na nią drugą kontrybucyę i zaczepiony przez arcyksięcia Karola, pomimo liczebnej przewagi nieprzyjaciela, wykonał odwrót po mistrzowsku.

Pomyślniej wiodło się *Napoleonowi Bonaparte* we Włoszech; tam położył on podwaliny swej władzy i wielkości.

Napoleon Bonaparte urodził się 7 stycznia 1768 roku w Corte na Korsyce, nie zaś 15 sierpnia 1769 r. w Ajaccio, jak sam błędnie podaje, aby wykazać, iż jest rodowitym Francuzem, gdyż Francya nabyła Korsykę dopiero w roku 1768. Był on synem adwokata, kształcił się w szkole wojskowej w Brienne, posiadał umysł silny, twórczy, pokonywający wszystkie trudności.

W roku 1793 był już kapitanem artyleryi i odznaczył się, jak już wiemy, pod Tulonem. W r. 1795 ogniem kartaczowym wybawił Konwent z bardzo niebezpiecznego położenia; w nagrodę za to został mianowany dowódcą sił zbrojnych wewnątrz Francyi. Jeden z dyrektorów, Barras, protegował go i był jego przyjacielem; w jego to domu poznał Józefinę, wdowę po jenerale Beauharnais (Boharne), którą poślubiwszy, został odrazu bogatym człowiekiem. Niezadługo potem Dyrektoryat powierzył mu dowództwo nad armią włoską.

Gdy Napoleon przybył do Włoch w r. 1796 dla objęcia naczelnego dowództwa nad armią francuską, znalazł ją w bardzo opłakanym stanie. Otaczały ją z jednej strony wojska austryackie, z drugiej piemonckie, a na domiar złego żołnierze byli obdarci, zgłodzeni, trapieni różnemi chorobami. Napoleon, posiłkując się majątkiem żo-

ny, wyekwipował żołnierzy, zaopatrzył w żywność i odrazu zjednał sobie ich serca.

W kilka tygodni później Napoleon, pokonawszy jenerała austryackiego, wkroczył do Piemontu i zwycięstwem pod *Milesimo* odciął armię piemoncką od austryackiej. Następnie pobił Piemontczyków, zasłaniających Turyn, i gotował się zdobyć to miasto, gdy przerażony postępem jego oręża król Sardynii zawarł najprzód rozejm, później pokój trwały. Król sardyński zrzekł się na korzyść Francyi *Sabaudyi* i *Nizzy*.

Zabezpieczywszy się ze strony Piemontu, Napoleon uderzył na austryackiego jenerała *Beaulieu* (Bolie), który oszańcował się nad rzeką Adygą, i stoczył słynną bitwę pod *Lodi*.

Do szańców austryackich wiódł most w pobliżu wsi Lodi. Pod gradem kul 3,000 grenadyerów francuskich uderzyło z bagnetami na most, broniony przez Austryaków, a po chwilowem cofnięciu się, powtórzywszy natarcie, rozbiło i odpędziło Austryaków. Sam Napoleon brał osobiście udział w tej walce. Kule podziurawiły mu kapelusz i mundur, ale nawet nie kontuzyonowały.

Zwycięstwo to rzuciło postrach na całe Włochy i otworzyło Francuzom wrota Lombardyi. Jakoż w cztery dni później Napoleon wkroczył do *Medyolanu;* przy Austryakach pozostała jedna tylko silna twierdza, *Mantua*, otoczona nieprzystępnemi moczarami.

Zanim Napoleon przystąpił do jej oblężenia, zwrócił się na południe, zniewolił papieża do ustą-

pienia kilku prowincyi, a Neapol do zapłacenia znacznej kontrybucyi.

Czterykroć Austryacy posyłali liczne wojska na odsiecz oblężonej twierdzy; Francuzi wszystkie zwycięsko odparli, lecz najbardziej wsławili się pokonaniem trzeciej odsieczy pod wsią *Arcole* (Arkole).

Przez trzy dni toczono zaciętą walkę o posiadanie mostu, wiodącego do wsi Arcole. Nacierające kolumny francuskie padały pod ogniem Austryaków. Pozycya nieprzyjacielska była tak silna, iż, lubo sami jenerałowie francuscy stawali na czele oddziałów, nie zdołali ich wyprzeć ze stanowiska. Trzeciego dnia Napoleon, porwawszy sztandar i wołając: *Za mną!* ruszył na most pośród gradu kul. Już dobiegł do połowy mostu, gdy przednie szeregi francuskie, zdjęte postrachem, cofając się, w zamieszaniu strąciły jenerała z mostu w rzekę błotnistą. Gdy grenadyerzy ujrzeli swego jenerała, stojącego po pas w wodzie, otoczonego zbliżającymi się nieprzyjaciołmi, rzucili się na Austryaków z okrzykiem: *Ratujmy naszego jenerała!* a odegnawszy ich bagnetami, zdobyli brzeg przeciwległy. Znów kule podziurawiły Napoleonowi kapelusz i mundur, lecz nie uczyniły mu żadnej szkody. Tymczasem wysłana kolumna francuska otoczyła Austryaków z przeciwnej strony i zniewoliła ich do odwrotu.

Po pokonaniu czwartej odsieczy *Mantua* poddała się Francuzom, poczem Napoleon, przeszedłszy góry, wkroczył do Karyntyi, Styryi i zatrzymał się w kilkunastomilowej odległości od *Wiednia.* Cesarz Franciszek II, pomimo licznego wojska, zasłaniającego Wiedeń pod dowództwem arcyksięcia Karola, tak uląkł się przewagi oręża

francuskiego, iż pośpieszył z zawarciem rozejmu w Loeben, na co tem chętniej zgodził się Napoleon, że i jego położenie było dość niebezpieczne. W tym bowiem czasie powstała ludność w okolicach Werony, a rzeczpospolita wenecka obojętnem na to spoglądała okiem. Napoleon, korzystając z rozejmu, pośpieszył do *Wenecyi* i zniósł tę dumną rzeczpospolitę.

Po długich rokowaniach Austrya zezwoliła na zawarcie pokoju w *Campo Formio* w roku 1797, na mocy którego ustąpiła Francyi *Belgię* i *Lombardyę*, wzamian za co otrzymała Wenecyę i jej posiadłości, Dalmacyę, oraz Istryę, a Francya zajęła wyspy Jońskie. W tajemnym artykule Austrya zgodziła się na ustąpienie Francyi *lewego* brzegu Renu.

Podczas oblężenia Mantui Napoleon strącił z tronu księcia Modeny za dostarczanie żywności Austryakom, a z Modeny i ustąpionych przez papieża północnych prowincyi państwa kościelnego utworzył rzeczpospolitę *Cispadańską*, to jest leżącą z tej strony rzeki Po; lecz niezadługo potem, dołączywszy do niej niektóre posiadłości austryackie, zamienił ją na rzeczpospolitę *Cisalpińską*, czyli leżącą z tej strony Alp. Rzeczpospolita Genueńska otrzymała nazwę *Liguryjskiej*.

Powtórzenie.

Z ilu stron uderzono na Austryę? Kto dowodził armią francuską nad dolnym Renem? Kto przeszedł Ren pod Sztrasburgiem? Dokąd wkroczył Moreau? Dlaczego Jourdan ponownie Ren przekroczył? Kto uderzył na

niego? Co było tego następstwem? Opowiedz o Napoleonie Bonaparte. Jaki był stan armii włoskiej, gdy Napoleon objął jej dowództwo? Na kogo najprzód uderzył? Na kogo następnie? Kto zawarł z nim pokój? Co otrzymała Francya na mocy pokoju z królem Sardynii? Kiedy nastąpiła słynna bitwa pod Lodi? Które miasto zajął Napoleon w Lombardyi? Jaka twierdza pozostała w rękach Austryaków? Dokąd się udał Napoleon, zanim przystąpił do jej oblężenia? Ile razy Austryacy posyłali wojsko na odsiecz Mantui? Podczas której odsieczy zaszła bitwa pod Arcole? Opowiedz jej przebieg? Dokąd udał się Napoleon po zdobyciu Mantui? Gdzie Franciszek II zawarł z nim rozejm? Co posłużyło Napoleonowi za powód do zniesienia rzeczypospolitej weneckiej? Co Austrya ustąpiła Francyi w pokoju Campo-Formio? Co otrzymała wzamian za ustąpione prowincye? Które wyspy zajęła Francya? Którego księcia strącił Napoleon z tronu? Z czego utworzył rzeczpospolitę Cispadańską? Jak zmienił później jej miano? Jak nazwał rzeczpospolitę Genueńską?

Wyprawa Napoleona do Egiptu

(1798—1799).

Jeszcze przed rewolucyą Francuzi zamyślali o zdobyciu Egiptu; kraj ten miał im wynagrodzić straty kolonialne, poniesione w wojnie z Anglikami, a nadto stanowić punkt, z którego Francya mogłaby stać się groźną dla posiadłości angielskich w Indyach.

Napoleon, powróciwszy z Włoch do Francyi, poddał tę myśl Dyrektoryatowi, który przyjął ją chętnie i mianował Napoleona naczelnym wodzem wyprawy egipskiej. Napoleon tak ener-

gicznie zabrał się do wykonania swego planu, iż w dwa miesiące później stała w Tulonie wyekwipowana flota z wojskiem, gotowem każdej chwili do tak dalekiej wyprawy. Dla odwrócenia uwagi Anglii robiono wielkie przygotowania w północnych portach, głosząc, że wojsko francuskie zamierza wylądować na brzegach tego kraju.

W maju roku 1798 Napoleon wypłynął z Tulonu na morze Śródziemne, a w parę tygodni później zajął forty na wyspie *Malcie*, należącej do rycerzy Św. Jana, i dopiero wówczas oznajmił wojsku o celu wyprawy. Pierwszego lipca stanęła flota francuska pod *Aleksandryą*, a już dnia następnego Francuzi zdobyli to miasto.

Egipt stanowił część państwa tureckiego, od niejakiego czasu wszakże przywłaszczyli sobie panowanie nad nim potomkowie *Mameluków*, to jest niewolników, sprowadzonych z okolic Kaukazu, którzy pod wodzą kilkunastu naczelników, zwanych Bejami, rządzili Egiptem prawie niezależnie od sułtana tureckiego. Napoleon, wstąpiwszy na ziemię egipską, wydał proklamacyę, iż zamierza oswobodzić Egipt od tych niewolników kaukazkich, nie naruszając w niczem praw sułtana tureckiego do Egiptu.

Z Aleksandryi Napoleon podążył do *Kairu*, stolicy Egiptu. Droga do tego miasta była bardzo uciążliwa, wśród skwaru słonecznego wiodła przez bezwodne pustynie, a gdy wojsko francuskie po niesłychanych trudach zbliżyło się z brzaskiem dnia do piramid, pomimowolnie zatrzyma-

ło się w zdumieniu. W tej uroczystej chwili Napoleon zawołał: *Żołnierze! dziś będziecie walczyć z władcami Egiptu; pamiętajcie, że ze szczytów tych piramid czterdzieści wieków na was patrzy!*

Na obronę Kairu stanęło liczne wojsko Mameluków pod wodzą dwudziestu trzech Bejów. Francuzi uszykowali się w czworobok i z zimną krwią przyjmowali ich natarcie. Walka była zacięta, Mamelucy kilkakrotnie przypuszczali atak, a gdy 3,000 legło ich na placu boju, zbiegli w popłochu. Po tej bitwie Francuzi weszli do Kairu.

Napoleon, łagodnem postępowaniem zjednawszy sobie odrazu mieszkańców Egiptu, zamyślał urządzić go na sposób europejski, gdy niespodziewanie doszła go straszna wiadomość, że admirał angielski, *Nelson*, zniszczył pod *Abukir* (w Egipcie) całą flotę francuską. Nelson poszukiwał oddawna Napoleona na całem morzu Śródziemnem, a Napoleon tylko szczęśliwej swej gwiaździe zawdzięczał, że zdołał niedostrzeżony wylądować w Egipcie. Zniszczenie floty odcięło armię francuską od Francyi.

Po zdobyciu wyższego Egiptu wyruszył Napoleon z częścią wojska do *Syryi*, aby powstrzymać baszę syryjskiego, dążącego z wojskiem do Egiptu; sułtan bowiem turecki wydał już wojnę Francyi i na wyspie *Rodus* zbierał ogromne siły.

Napoleon z 13,000 wojska wkroczywszy do Syryi w r. 1799, zdobył miasto *Jaffę* i obległ twierdzę *St. Jean d'Acre;* lecz tak dzielnie jej bronił admirał angielski, *Sydney Smith* (Smys), iż Napoleon wobec innych trudności, jako to zarazy mo-

rowej, wybuchłej w jego wojsku, powstania Egiptu, odstąpić od niej musiał i powrócił do Kairu. Wkrótce potem odniósł świetne zwycięstwo nad Turkami, którzy wylądowali pod *Abukir*, a gdy otrzymał wiadomość o smutnem położeniu Francyi, opuścił krainę Faraonów, złożywszy naczelne dowództwo w ręce jenerała *Klebera*. Po odjeździe Napoleona jenerał Kleber z 10-tysiącznem wojskiem pokonał osiem razy większą armię turecką, a gdy zginął z rąk fanatycznego muzułmanina, następca jego opuścił Egipt, a resztki armii francuskiej przewieźli Anglicy do Francyi na mocy kapitulacyi.

Powtórzenie.

Dlaczego Francuzi myśleli oddawna o zdobyciu Egiptu? Kto poddał Dyrektoryatowi plan wyprawy egipskiej? Gdzie robiono do niej przygotowania? Czem odwrócono uwagę Anglii? Którą wyspę zajął Napoleon? Które miasto zdobyli najprzód Francuzi w Egipcie? Kto właściwie wówczas panował w tym kraju? Kto to byli Mamelucy? Dokąd podążyło wojsko francuskie z Aleksandryi? Jakie słowa wyrzekł Napoleon pod piramidami? Opowiedz bitwę, którą stoczono. Jaką wiadomość otrzymał Napoleon w Kairze? Dlaczego udał się do Syryi? Na której wyspie sułtan gromadził siły wojenne? Której twierdzy nie mógł zdobyć Napoleon? Dlaczego powrócił do Egiptu? Gdzie odniósł zwycięstwo nad Turkami? Dlaczego powrócił do Francyi? Komu powierzył naczelne dowództwo w Egipcie? Czem się wsławił jenerał Kleber? Z czyjej ręki zginął? Co się stało z resztkami armii francuskiej?

Wojny od roku 1798—1803.

Od pokoju w Campo-Formio Anglia, opuszczona przez sprzymierzeńców, czas niejaki jeszcze prowadziła wojnę z Francyą, niezadługo wszakże (w roku 1798) za sprawą Pitta Młodszego utworzyła *nową koalicyę*, do której przystąpiły: Rosya, Austrya, Neapol i Turcya, a wreszcie państwo niemieckie.

Nieprzejednanym wrogiem rewolucyi francuskiej był cesarz rosyjski, *Paweł I*, łatwo zatem przyszło Anglii nakłonić go do wojny z Francyą. Podobnie nie trudno było Anglii zjednać Neapol, ulegający we wszystkiem jej wpływowi, oraz Austryę, zagniewaną na Dyrektoryat za gwałtowne jego postępowanie we Włoszech i Szwajcaryi. Francuzi, zająwszy w r. 1798 państwo Kościelne, zamienili je na rzeczpospolitę, a papieża sprowadzili do Francyi, gdzie w rok później zakończył życie. Królowi Sardynii zabrali Piemont, rzeczpospolitę szwajcarską przekształcili na wzór francuskiej na *Helwecką* i uczynili zależną od Francyi, a Genewę połączyli z Francyą. Turcya przystąpiła do koalicyi z powodu wkroczenia Napoleona do Egiptu.

Wojska skoalizowane miały plan następny: armia rosyjsko-austryacka pod jenerałami Suworowem i Melasem zamierzała wygnać Francuzów z Włoch, austryacka pod arcyksięciem Karolem z południowych Niemiec i Szwajcaryi, a rosyjsko-angielska pod księciem Yorkiem z Niderlandów.

Przed powrotem Napoleona z Egiptu Francuzi ponosili wielkie klęski. Arcyksiążę Karol

wyparł jenerała francuskiego, *Jourdana*, za Ren i zmusił jenerała *Massenę* do cofnięcia się do Szwajcaryi.

W tych czasach trzej posłowie francuscy, rokujący o pokój z państwem niemieckiem w Rasztadt, otrzymali rozkaz, aby bezwłocznie opuścili to miasto. Gdy posłowie nocną porą wyjechali z Rasztadtu, napadli na nich huzarzy węgierscy, zabili dwóch i zabrali papiery dyplomatyczne. Ten wypadek przerwał układy pokojowe i zniewolił państwo niemieckie do przystąpienia do koalicyi.

Gorzej jeszcze powodziło się Francuzom we Włoszech. Jenerał rosyjski, Suworow, pokonawszy dowódców francuskich Moreau (Moro) i Macdonalda (Makdonalda), zbliżał się do Francyi.

Aby powetować te klęski, Napoleon pospiesznym marszem poprowadził armię rezerwową przez Alpy (góry Wielki i Mały Św. Bernard i górę Cenis) i bez względu na opłakane położenie wojska francuskiego w okolicach Genui, wyruszył wprost do *Medyolanu*, gdzie przywrócił rzeczpospolitę *Cisalpińską*. Przeciw niemu pomaszerował jenerał austryacki, *Melas*, i spotkał go pod wsią *Marengo*, w pobliżu Alessandryi. Napoleon stoczył tu jedną z największych bitew, która aureolą sławy opromieniła jego imię.

Od godziny 9 zrana do 2 zpołudnia toczyła się zacięta walka o posiadanie wsi Marengo. Gdy szeregi francuskiego wojska liniowego wahać się zaczęły, pospieszył im na pomoc Napoleon z gwardyą, lecz i ta po zaciętym boju nie ostała się na miejscu. Pomimo

tego jenerał austryacki, Melas, pozostawiwszy pole walki Francuzom, cofnął się do Alessandryi. A gdy jenerał Desaix (Dese), zaszedłszy mu drogę, uderzył na rejterujących Austryaków, szeregi ich mieszać się zaczęły. Jenerał Desaix poległ wprawdzie, lecz wojsko francuskie przy pomocy jenerała Kelermana tak rozgromiło Austryaków, iż ci, zdjęci strachem panicznym, w ucieczce szukali ocalenia. Prawie trzecia część wojska austryackiego poległa w tej strasznej walce.

Po tej bitwie Francuzi stali się znów panami północnych Włoch. Odtąd i innym jenerałom francuskim zaczęło się lepiej powodzić. Jenerał Moreau wkroczył przez Ren do południowych Niemiec, pokonał arcyksięcia *Jana* w Bawaryi pod *Hohenlinden* w roku 1800.

Pamiętna ta bitwa toczyła się w miesiącu grudniu, w lesie przyległym do Hohenlinden, podczas gęstej zamieci śnieżnej. Ponieśli tu Austryacy jedną z największych klęsk.

Po bitwie pod Marengo Napoleon wyruszył pod Wiedeń, a wycieńczona Austrya pospieszyła z ofiarowaniem rozejmu w Niemczech i we Włoszech. W kilka miesięcy później podpisała pokój w *Lunewillu* w lutym roku 1801. Na mocy tego pokoju, który objął i państwo niemieckie, ustąpiono Francyi posiadłości na *lewym* brzegu Renu, z półczwartamilionową ludnością. Austrya i państwo niemieckie uznało cztery rzeczypospolite: Batawską w Holandyi Helwecką w Szwajcaryi, Liguryjską w Genui i Cisalpińską w górnych Włoszech.

Neapol, zdobyty przez Francuzów w roku 1798 i zamieniony na rzeczpospolitę *Partenopejską*, zwrócono królowi neapolitańskiemu, przebywającemu w Sycylii. Papieżowi przywrócono państwo Kościelne, Egipt oddano Turcyi.

W rok później, po ustąpieniu z ministeryum Pitta Młodszego, Anglia zawarła pokój z Francyą w *Amiens* w r. 1802 i zwróciła jej większą część kolonii francuskich w Indyach Wschodnich, a Francya uznała rzeczpospolitę siedmiu *wysp Jońskich* pod protektoratem Anglii.

W pokoju lunewilskim, po długich rokowaniach z tak zwaną deputacyą państw niemieckich, załatwiono ostatecznie sprawę wynagrodzenia książąt niemieckich, którzy utracili swe posiadłości na lewym brzegu Renu. Za postradane kraje wynagrodzeni byli dzielnicami, należącemi do elektorów duchownych, kolońskiego i trewirskiego.

Niektórzy panujący zyskali na tem cztery, a nawet siedem razy więcej, niż utracili.

Powtórzenie.

Kto przystąpił do czwartej koalicyi? Z jakiego powodu przystąpił do niej cesarz Franciszek II? Jak postąpili Francuzi z państwem Kościelnem i papieżem? Jaki był plan wojsk skoalizowanych? Jak się powodziło Francuzom w Niemczech przed powrotem Napoleona z Egiptu? Co się wydarzyło z posłami francuskimi w Rasztadzie? Kto pokonał Francuzów we Włoszech? Którędy przeprowadził Napoleon rezerwową armię francuską? Jaką przywrócił rzeczpospolitę? Gdzie stoczył bitwę? Opisz bitwę pod Marengo. Gdzie odniósł zwycięstwo jenerał Moreau? Jakie były warunki pokoju lunewilskiego, dotyczące Neapolu, państwa Kościelnego

i Turcyi? Gdzie Anglia zawarła pokój z Francyą i co jej zwróciła? Jakie sprawy nadto załatwiono na mocy pokoju w Lunewillu? Co skorzystały Prusy? Co Bawarya i Baden?

Napoleon.

(1800—1815).

Jak wiadomo, Napoleon w roku 1799 mianowany był *pierwszym konsulem*. Po kilku wyprawach wojennych, zakończonych pomyślnie dla Francyi, zwrócił on baczną uwagę na uspokojenie kraju, podniesienie ogólnego dobrobytu, rozwój handlu i przemysłu. Starał się pojednać stronnictwa, urządził doskonałą skarbowość, polecił ułożyć nowe prawa — słynny *kodeks Napoleona*, przywrócił urzędownie religię katolicką, duchowieństwu dawne jego znaczenie, wreszcie ulepszył szkoły wyższe. Aby bardziej podnieść społeczeństwo, utworzył order *Legii honorowej*, udzielany osobom zasłużonym, bez względu na ich pochodzenie.

Po zawarciu pokoju w Amiens (Amię) senat mianował go konsulem na *lat dziesięć*, a w trzy miesiące później konsulem *dożywotnim*. Głosowanie ludu potwierdziło postanowienie senatu.

W roku 1803 odkryto spisek na życie pierwszego konsula, do którego należeli: jenerał Pichegru (Piszegriu) i Jerzy Cadoudal (Kadudal). Pichegru zakończył życie w więzieniu, prawdopodobnie samobójstwem, a Cadoudal z jedenastu współobwinionymi zginął pod gilo-

tyną. Jenerała Moreau, podejrzanego o udział, wygnano do Ameryki.

Napoleon domyślał się, lubo może niesłusznie, że główną przyczyną tego sprzysiężenia był książę *d'Enghien* (d'Angię), ostatni potomek Burbonów z linii Kondeusza, przebywający na zamku Ettenheim w księstwie Badeńskiem. Wbrew wszelkiemu prawu narodów, posłał on nocną porą do Ettenheim szwadron jazdy, który porwawszy księcia, przywiózł go do Vincennes (Węsen) pod Paryżem, gdzie po krótkiem przesłuchaniu tegoż samego dnia go rozstrzelano. Nieprawy ten czyn wywołał oburzenie w całej Europie.

Osiemnastego maja 1804 roku drugi konsul w otoczeniu całego senatu stawił się na zamku w St.-Cloud (Sę-Klu), gdzie przebywał Napoleon, oznajmiając, iż wolą tego najwyższego ciała prawodawczego jest, aby raczył przyjąć godność cesarską, i powitał go słowy: „Najjaśniejszy Panie". Napoleon przyjął bez wahania ofiarowany sobie tytuł, żądał wszakże, aby potwierdziło go głosowanie ludu; najbliższa jego rodzina otrzymała godność książęcą, a matka tytuł Madame Mère.

W całej Francyi nastąpiła nagła, niespodziewana zmiana. Jakby za dotknięciem różdżki czarnoksięskiej, zapomniano o rzeczypospolitej i rewolucyi. Powstały nowe tytuły i godności; Napoleon wynagradzał niemi tych wszystkich, którzy mu służyli w pokoju i na wojnie. Drugi i trzeci konsul, Cambacérès (Kambaser) i Lebrun (Lebrę), otrzymali dwie wielkie godności państwowe: Cambacérès był mianowany arcykanclerzem, Le-

orun arcypodskarbim. Wyżsi dowódcy wojskowi otrzymali tytuły marszałków; było ich szesnastu.

Wkrótce po przyjęciu godności cesarskiej Napoleon, zwiedzając północno-wschodnie prowincye swego państwa, wstąpił do Akwizgranu, niegdyś rezydencyi Karola W., oraz do Moguncyi, należącej do Francyi, a uważając, że dla podniesienia uroku potrzebne jest błogosławieństwo Kościoła, prosił, aby papież zechciał go namaścić na cesarza.

Po przybyciu papieża do Paryża koronacya Napoleona odbyła się w kościele Notre-Dame w d. 2 grudnia 1804 roku.

W roku następnym, 1805, zamienił on rzeczpospolitę włoską na *królestwo Włoskie* i w Medyolanie włożył na swe skronie *koronę Lombardów*, mówiąc: *Bóg mi ją dał, biada temu, kto się jej dotknie.* Pasierba swego, Eugeniusza Beauharnais (Boharne), mianował wicekrólem Włoch.

Wobec tych wydarzeń cesarz Franciszek II, przewidując upadek cesarstwa niemieckiego, przyjął w dziedzicznych swych posiadłościach tytuł *cesarza austryackiego.*

Powtórzenie.

Jakie są zasługi pokojowe Napoleona, jako pierwszego konsula? Jaki utworzył order? Kiedy mianowany był konsulem na lat dziesięć? Kiedy dożywotnim? Kiedy odkryto spisek na życie Napoleona? Kto do niego należał? Jaki los spotkał jenerała Moreau? Kogo podejrzewał Napoleon o udział w spisku? Jak postąpił z księciem d'Enghien? Kto i kiedy ofiarował Napoleonowi godność cesarską? Do kogo odwołał się Napo-

leon o jej potwierdzenie? Jaka zmiana zaszła we Francyi? Jakie godności otrzymali drugi i trzeci konsul? Ilu było marszałków? Gdzie odbyła się koronacya Napoleona? Jaką koronę włożył na swą głowę w roku następnym? Kogo mianował wicekrólem Włoch? Jaki tytuł przyjął cesarz Franciszek II?

Trzecia koalicya. Rok 1805.

W roku 1803 wydała znów Anglia wojnę Francyi z powodu niewypełnienia warunków pokoju w Amiens. W odpowiedzi na to Napoleon zajął Hanower, wzbronił przywozu towarów angielskich do Francyi i w porcie *Boulogne* (Buloń) poczynił wielkie przygotowania do wylądowania w Anglii. Gdy wszakże przekonał się, że Anglicy utworzyli nową koalicyę, do której przystąpili: cesarz rosyjski Aleksander I, cesarz niemiecki Franciszek II i król szwedzki Gustaw IV, stanął na czele licznej armii, zgromadzonej pod Boulogne, i osobiście poprowadził ją nad Ren.

Austryacy, przypuszczając, że pierwszą widownią wojny będą Włochy, wysłali tam znaczne siły pod wodzą *arcyksięcia Karola;* lecz Napoleon polecił głównodowodzącemu wojskiem francuskiem we Włoszech, jenerałowi Massenie, prowadzić jedynie wojnę odporną, dopóki sam nie załatwi się w Niemczech.

Cesarz Francuzów, przybywszy do południowych Niemiec, wsparty wojskiem bawarskiem, wirtemberskiem i badeńskiem, uderzył na nieudolnego jenerała austryackiego, Macka, pod *Ul-*

mem, w Bawaryi, i zmusił go do złożenia broni, poczem pospiesznym marszem podążył do Wiednia, który zajął jenerał francuski, *Murat*, bez żadnego oporu.

Z pod Wiednia Napoleon udał się na Morawy, dokąd schroniła się armia austryacko-rosyjska, i wygrał słynną bitwę pod *Austerlic*, zwaną bitwą *trzech cesarzów*, gdyż cesarz Aleksander, Napoleon i Franciszek II byli tu obecni.

Napoleon tak pewny był zwycięstwa, że w wigilię bitwy wieczorem zawołał: *Najpiękniejszy to wieczór życia mojego, boleję tylko nad tem, iż jutro zabraknie wielu z tych dzielnych wojowników.*

Gdy na początku walki lewe skrzydło, na którem stali Rosyanie, cofać się zaczęło na zamarzły staw głęboki, Napoleon kazał rozbijać lód kartaczami, wskutek czego utonęło kilka tysięcy ludzi. Wkrótce też środkowy korpus całkowitemu uległ zniszczeniu. Jedno to stanowcze zwycięstwo zakończyło wojnę.

Nazajutrz po bitwie cesarz Franciszek II odwiedził Napoleona w jego obozie i zawarł zawieszenie broni, zakończone pokojem w *Preszburgu* roku 1805. Austrya ustąpiła Wenecyę królestwu włoskiemu, Tyrol Bawaryi, Bawarya i Wirtemberg otrzymały tytuł *królestwa*, a Baden *wielkiego księstwa*. Prusy, które zajęły nieprzyjazne stanowisko względem Francyi, musiały ustąpić część swych posiadłości, wzamian za co otrzymały *Hanower*, co je naraziło na nieprzyjaźń Anglii. Król neapolitański za złamanie neutralności postradał Neapol, pozostała przy nim jedynie *Sycylia* pod opieką Anglii. Napoleon oddał

królestwo Neapolu bratu swemu, *Józefowi*, a rzeczpospolitę batawską, zamieniwszy na *królestwo Holenderskie*, ofiarował drugiemu bratu, *Ludwikowi*.

Szwagier jego, Joachim Murat, otrzymał księstwo Clewe i Bergu, marszałek Berthier księstwo Neufchatel (Newszatel), marszałek Bernadotte księstwo Ponte-Corvo (Ponte-Korwo), minister Talleyrand księstwo Benewentu.

Bitwa pod Austerlic przyczyniła się pośrednio do rozwiązania państwa niemieckiego. Za namową wszechpotężnego Napoleona znaczna część mniejszych państw niemieckich (16) na prawym brzegu Renu, oderwawszy się od cesarstwa niemieckiego, utworzyła oddzielny *Związek reński* pod protektoratem Francyi w roku 1806. Posiedzenia tego związku odbywały się w *Frankfurcie nad Menem*, pod przewodnictwem księcia prymasa. Związek reński obowiązał się dopomagać Francyi w każdej wojnie.

Gdy sejm państwa niemieckiego zawiadomiono o tym nowym związku, cesarz Franciszek II *złożył* koronę cesarsko-niemiecką, a sejm *rozwiązał* się ostatecznie.

Mniej pomyślnie wiodło się Francuzom w wojnie morskiej z Anglią. Pod koniec roku 1805 admirał angielski *Nelson*, wywabiwszy na pełne morze połączoną flotę francusko-hiszpańską, pokonał ją pod przylądkiem *Trafalgar*. W tej bitwie poległ Nelson, rażony w serce kulą strzelca, siedzącego w koszu na maszcie okrętu francuskiego.

Powtórzenie.

Z jakiego powodu Anglia rozpoczęła wojnę w roku 1803? Jaki miał plan Napoleon? Dlaczego zmienił go? Kto należał do trzeciej koalicyi? Dokąd wysłali Austryacy arcyksięcia Karola i dlaczego? Kto został pokonany pod Ulmem? Dokąd podążył Napoleon? Kto zajął Wiedeń? Opowiedz przebieg bitwy pod Austerlic. Jak zowie się ta bitwa? Gdzie zawarto pokój? Jakie były warunki pokoju preszburskiego? Co utraciła Austrya? Które kraje otrzymały tytuł królestwa? Co otrzymały Prusy? Komu Napoleon oddał Neapol? Komu Holandyę? Jaki związek utworzył w Niemczech? Do czego zobowiązał Związek reński względem Francyi? Co uczynił cesarz Franciszek II? Gdzie pokonali Anglicy flotę francusko-hiszpańską?

Wojna z Prusami i Rosyą.

(1806—1807).

Powodem wojny Prus z Francyą było żądanie Napoleona, aby król pruski zwrócił Hanower Anglii. Do Prus przyłączyły się: Anglia, Szwecya i Rosya, a tak powstała *czwarta koalicya.* Wobec wszakże szybkich działań Napoleona, Prusy z jednym tylko sprzymierzeńcem, Saksonią, musiały na razie podjąć walkę.

Napoleon z ogromną siłą wkroczył do *Saksonii*, a pokonawszy przednie straże pruskie, pomaszerował dalej i w cztery dni później stoczył podwójną bitwę pod *Jena* i *Auerstädt.*

Gdy Napoleon przed bitwą dosiadł rumaka, pewien zwycięstwa, zawołał: *Żołnierze, za dni czternaście będziemy w Berlinie!*

Prusacy całkowicie byli pokonani; resztki wojska pruskiego, rozproszone bezładnie, wkrótce kolejno broń złożyły.

Napoleon, chcąc odciągnąć elektora saskiego od Prus, postępował z nim z wielką względnością. Wieczorem po bitwie pod Jena i Auerstädt oswobodził wszystkich jeńców saskich i prosił, aby elektor powrócił do swej stolicy, zapewniwszy go, że nie zapomni o nim przy zawarciu pokoju. To było powodem, że elektor saski z kilku mniejszymi książętami przystąpił do Związku reńskiego i otrzymał *tytuł króla*.

W trzynaście dni po bitwie jenajskiej odbył Napoleon wjazd do Berlina, skąd wydał rozkaz, aby żaden port lądu stałego nie wpuszczał okrętów, naładowanych towarami angielskiemi, i surowo zabronił handlu, jakoteż korespondencyi z Anglią. Był to tak zwany *system kontynentalny*, obmyślony przez Napoleona dla doprowadzenia do upadku handlu angielskiego.

Wkrótce prawie wszystkie fortece pruskie poddały się Francuzom, a król pruski, *Fryderyk Wilhelm III*, uciekając przed Napoleonem, zatrzymał się w *Królewcu* i oczekiwał na pomoc rosyjską. Niezadługo wkroczyło do Prus wschodnich wojsko rosyjskie pod dowództwem jenerała *Beningsena*, a połączywszy się z korpusem pruskim, postanowiło wzbronić Francuzom przejścia przez Wisłę.

Po kilku mniejszych utarczkach przyszło do stanowczej walki pod *Preussisch-Eylau* (Pruska Iława). Bitwa, rozpoczęta dnia jednego (1807), za-

kończyła się dopiero nazajutrz po północy, wskutek znużenia i wyczerpania stron obu. Pole bitwy zaścielało 60,000 zabitych i rannych. Strony wojujące tak wiele ucierpiały, że o dalszem prowadzeniu wojny na teraz mowy być nie mogło.

Po upływie czterech miesięcy nastąpiło nowe spotkanie pod *Friedlandem*. Przed bitwą Napoleon rzekł: *Dzień to szczęśliwy, rocznica bitwy pod Marengo!* Francuzi odnieśli świetne zwycięstwo i wyruszyli ku Niemnowi lecz dalszy ich pochód przerwało zawieszenie broni.

Cesarz Aleksander chciał się rozmówić z Napoleonem. Dwaj monarchowie spotkali się na wielkiej tratwie, położonej na Niemnie, wobec szeregów wojska, postawionego na przeciwległych brzegach. Cesarze podali sobie ręce, poczem zawarli pokój w *Tylży* (r. 1807).

W dwa dni później Napoleon podpisał pokój z Prusami na następnych warunkach. Prusy musiały zwrócić część prowincyi, zajętych przy podziale Polski, z których utworzono *Księstwo Warszawskie* dla króla saskiego, oraz wszystkie posiadłości pomiędzy Elbą i Renem. Z tych ostatnich i innych prowincyi niemieckich utworzył Napoleon dla młodszego swego brata, *Hieronima*, *królestwo Westfalskie*, ze stolicą Kassel. Oprócz tego aż do zawarcia pokoju z Anglią, wszystkie porty i kraje pruskie zobowiązały się stosować do systemu kontynentalnego. Związek reński został rozszerzony na całe Niemcy, oprócz Austryi, Prus i Holsztynu. Szwecya postradała ostatnie szczątki swych posiadłości w Niemczech: Sztral-

sund i wyspę Rugię, które przeszły pod panowanie francuskie.

W roku 1808 dwaj zaprzyjaźnieni z sobą cesarze, Napoleon i Aleksander, zjechali się w Erfurcie. Czterech królów niemieckich i trzydziestu czterech książąt panujących przybyło tu, aby złożyć hołd swemu suzerenowi — cesarzowi Francuzów. Francuscy artyści sceniczni, których Napoleon sprowadził z Paryża, chełpili się, że grają wobec parteru, na którym zasiadali sami panujący.

Powtórzenie.

Co pobudziło Prusy do wydania wojny Francyi? Które mocarstwa należały do czwartej koalicyi? Z kim nadto sprzymierzyły się Prusy? Gdzie stoczył Napoleon bitwę z Prusakami? Co wyrzekł przed bitwą pod Jena? Jaka dola spotkała szczątki armii pruskiej? Jak postąpił Napoleon z elektorem saskim? Do jakiego związku przystąpił elektor saski? Jaki dekret wydał Napoleon z Berlina? Co znaczy system kontynentalny? Gdzie schronił się król pruski? Kto dowodził korpusem rosyjskim? Gdzie stoczono walkę? Czem się zakończyła? Gdzie ponownie spotkały się strony wojujące? Co wyrzekł Napoleon przed bitwą pod Friedlandem? Gdzie się spotkali dwaj cesarze? Gdzie zawarto pokój z Rosyą? Jakie były warunki pokoju, zawartego z Prusami? Z jakich krajów składało się Księstwo Warszawskie? Z czego utworzono królestwo Westfalii? Co zabrała Francya po Szwedach? Jakie jeszcze kraje objął Związek reński? Gdzie i kiedy nastąpił zjazd dwóch cesarzów?

Wojna na półwyspie Pirenejskim
(1808—1813).

Napoleon tak dalece był znużony wojną morską z Anglią, iż zamierzał zawrzeć stały pokój,

lecz gdy rozpoczęte rokowania spełzły na niczem, postanowił uderzyć w najsłabszą stronę Anglii, zniszczyć jej handel, a tem samem zubożyć ją i osłabić. W tym celu wydał, jak wiadomo, z Berlina postanowienie zamknięcia stałego lądu Europy dla towarów angielskich. Wszystkie mocarstwa europejskie przystąpiły do systemu kontynentalnego, jedna tylko *Portugalia*, ulegając wpływowi Anglii, oparła się temu.

Napoleon wysłał przez Hiszpanię, z którą pozostawał w przyjaznych stosunkach, wojsko francuskie pod dowództwem jenerała *Junot* (Żiuno); ten zajął całą Portugalię, a panujący dom Braganza wyjechał do kolonii portugalskiej, Brazylii.

Wkrótce potem cesarz Francuzów, korzystając z niesnasek rodziny, panującej w Hiszpanii, rozkazał jenerałowi *Murat* zająć *Madryt*, a zaprosiwszy do Bajony Karola IV, zniewolił go do zrzeczenia się tronu na rzecz brata swojego, Józefa, dotychczasowego króla neapolitańskiego, Ferdynanda zaś, syna Karola IV, zatrzymał we Francyi. Królestwo Neapolitańskie otrzymał Murat, szwagier Napoleona.

Józef usiłował zjednać sobie Hiszpanów nadaniem konstytucyi, odpowiedniej duchowi czasu, lecz tem ich nie zadowolił. Hiszpanie powstali przeciw Francyi i przez lat kilka prowadzili zaciętą wojnę podjazdową. Taka wojna zowie się po hiszpańsku guerilla, to jest małą wojenką, a stąd biorących w niej udział nazywano gerylasami.

Jednocześnie wylądowało w Portugalii wojsko angielskie pod wodzą jenerała *Wellesleya* (lorda Wellingtona) i zmusiło jenerała Junot do złożenia broni. Wkrótce potem w Hiszpanii 20,000 Francuzów poddało się gerylasom. Józef opuścił Madryt, a Francuzi cofnęli się za rzekę Ebro.

Napoleon, po widzeniu się z cesarzem Aleksandrem w Erfurcie, wyruszył z ogromnem wojskiem do Hiszpanii. Z nim powróciło szczęście wojenne — Anglicy ustąpić musieli. Wówczas jeszcze dobrze powodziło się Francuzom, gdy Napoleon, wycofawszy znaczną część armii francuskiej, podążył na wojnę z Austryą, aczkolwiek Hiszpanie wciąż prowadzili wojnę podjazdową.

Lecz, gdy z powodu wojny z Rosyą bardziej jeszcze zmniejszono armię okupacyjną francuską. Wellington wkroczył z Portugalii do Hiszpanii i przy pomocy gerylasów zadał ciężką porażkę Francuzom pod *Salamanką*. Pomimo to, dzielnie trzymali się jeszcze Francuzi; dopiero niepomyślne wieści z Rosyi, a ostatecznie zwycięstwo, odniesione przez Wellingtona pod *Vittoria* (1813), zniewoliło ich do opuszczenia półwyspu Pirenejskiego. Wellington, ścigając wojska francuskie, przekroczył Pireneje, pokonał marszałka *Soult* (Sul) pod Tuluzą (1814), w chwili, gdy wojska mocarstw sprzymierzonych weszły do Paryża.

Syn Karola IV, Ferdynand, powrócił do Madrytu, zasiadł na tronie hiszpańskim jako *Ferdynand VII.*

Powtórzenie.

Co postanowił Napoleon, aby zniszczyć Anglię? Które państwo nie chciało należeć do systemu kontynentalnego? Który jenerał francuski zajął Portugalię? Dokąd udał się dom panujący w Portugalii? Co posłużyło Napoleonowi za powód do osadzenia brata swego na tronie hiszpańskim? Kto otrzymał tron neapolitański? Jaką wojnę prowadzili Hiszpanie? Pod czyjem dowództwem wylądowali Anglicy w Portugalii? Dlaczego król Józef opuścił Madryt? Dokąd cofnęli się Francuzi? Kiedy Napoleon osobiście wyruszył do Hiszpanii? Jak powodziło się teraz Francuzom? Od kiedy ponoszą porażki? Kto zadał im klęskę pod Salamanką? Kiedy nastąpiła bitwa pod Vittoria? Gdzie ostateczną klęskę ponieśli Francuzi? Kto zasiadł na tronie hiszpańskim?

Wojna Austryi z Napoleonem roku 1809.

Korzystając z chwilowego niepowodzenia Francuzów w Hiszpanii, Austrya postanowiła powetować klęski poniesione. Arcyksiążę Karol, wzmocniwszy i powiększywszy armię, wkroczył do *Bawaryi*, czem zaczepił samego Napoleona, jako protektora Związku reńskiego, do którego należała Bawarya. Z drugiej strony arcyksiążę *Jan* wyruszył do *Włoch*.

Napoleon pospieszył do swej armii w południowych Niemczech i z szybkością błyskawicy, jak sam mówił, wydawszy stosowne rozkazy, rzucił się pomiędzy oddziały austryackie, pokonał je w czterech świetnych bitwach i zniewolił arcyksięcia Karola do cofnięcia się do Czech, sam zaś szybkiemi marszami dążył do Wiednia pra-

wym brzegiem Dunaju. A gdy arcyksiążę Karol zatrzymał się poniżej Wiednia, na lewym brzegu Dunaju, Napoleon kazał zarzucić most na wysepkę, leżącą pośrodku tej rzeki, i, przeszedłszy z prawego brzegu na lewy, stoczył dwudniową bitwę pod *Aspern*. Tu po raz pierwszy szczęście wojenne opuściło Napoleona. Francuzi musieli cofnąć się na wysepkę, gdzie pozostali przez czas niejaki, albowiem Austryacy spalili most, łączący ją z brzegiem.

Napoleon, znękany i znużony przegraną, przez 20 godzin spał w wiosce Ebersdorfie. Marszałkowie, obawiając się, iż się już nie obudzi, zamyślali o odwrocie.

Napoleon, ściągnąwszy nowe posiłki i połączywszy się z wicekrólem Włoch, Eugeniuszem Beauharnais, który pokonał arcyksięcia Jana, przekroczył po raz drugi Dunaj i stoczył z arcyksięciem Karolem bitwę pod *Wagram*. Bitwa trwała półtora dnia, zwyciężeni Austryacy cofnęli się. Napoleon, spotkawszy ich pod *Znaimem*, rozpoczął nową walkę, a kiedy zwycięstwo przechylało się na jego stronę, cesarz Franciszek II przez swego pełnomocnika ofiarował mu zawieszenie broni. Niebawem też podpisano pokój na zamku w *Schönbrun*.

Na mocy tego pokoju Austrya utraciła 2,000 mil kwadratowych z półczwartamilionową ludnością i wszystkie nadmorskie prowincye.

Tyrolczykowie, którzy z powodu przywiązania do Habsburgów powstali przeciw Bawarom i Francuzom

i trzykrotnie wygnali nieprzyjaciół z kraju, zapomnieni przez cesarza przy podpisaniu pokoju w Schönbrun, poddać się musieli. Przywódca ich, Jan Hofer, uwięziony przez Francuzów, rozstrzelany był w Mantui.

Podczas tej wojny Napoleon dekretem, wydanym z Schönbrun, zniósł panowanie świeckie papieża, niezadowolony z zachowania się jego względem Anglii, i wcielił państwo Kościelne do cesarstwa francuskiego. Gdy papież rzucił klątwę na Napoleona, ten kazał go pochwycić i sprowadzić do Sawony, następnie do *Fontainebleau*. Po upadku Napoleona papież Pius VII powrócił do Rzymu i do swoich posiadłości.

Napoleon na szczycie potęgi.

Po pokoju wiedeńskim stanął Napoleon na szczycie swej potęgi. Do jego szczęścia brakowało mu jedynie potomka; że zaś z ukochanej swej małżonki, Józefiny, nie miał dzieci, wyjednał z nią rozwód i poślubił córkę cesarza austryackiego, *Maryę Ludwikę*. Przez połączenie się z Habsburgami spokrewnił się z jednym z najstarożytniejszych rodów europejskich.

Ślub odbył się w roku 1810 w Paryżu z nadzwyczajną okazałością. Pięć królowych niosło tren młodej cesarzowej. Gdy w roku następnym urodził się syn, *Napoleon Franciszek*, złożono go w srebrnej kołysce i udzielono mu tytuł *króla Rzymskiego*, na znak, iż kiedyś po ojcu odziedziczy obszar Europy, wyrównywający dawnemu państwu rzymskiemu.

Napoleon, nie uznając żadnych granic swej władzy, uciskał narody podatkami i wyczerpywał bezustannem powoływaniem do służby wojskowej, a zamknięciem portów dla towarów angielskich powstrzymał rozwój przemysłu i handlu.

Gdy brat jego, Ludwik, król holenderski, widząc zgubne skutki systemu kontynentalnego dla swego kraju, zmienił nieco postanowienie napoleońskie, cesarz obszedł się z nim tak szorstko, iż Ludwik *złożył koronę* i wyjechał za granicę, nie chcąc przyjąć ofiarowanej sobie znacznej pensyi. Holandyę, jako *rzekomy wytwór* rzek francuskich, zamieniono na prowincyę francuską. W tymże roku przyłączono do Francyi dawne miasta hanzeatyckie: *Hamburg*, *Bremen* i *Lubekę*, oraz całe pobrzeże morza Niemieckiego i część Bałtyckiego pod pozorem przeszkodzenia kontrabandzie towarów angielskich.

Napoleon, jak Aleksander Wielki, w przeciągu krótkiego czasu wytworzył państwo olbrzymie, które jedynie z państwem Karola Wielkiego porównać było można.

Powtórzenie.

W jakiej chwili Austrya wydała wojnę Francyi? Dokąd wkroczył arcyksiążę Karol? Dokąd arcyksiążę Jan? W ilu bitwach pokonał Napoleon arcyksięcia Karola? Gdzie cofnął się arcyksiążę? Gdzie udał się Napoleon? Jak wypadła bitwa pod Aspern? Co zamierzali już marszałkowie francuscy? Kto przywiódł nowe posiłki Napoleonowi? Jaki był wynik bitwy pod Wagram? Dokąd podążył Napoleon za Austryakami? Co przerwało bitwę pod Znaimem? Gdzie zawarto pokój?

Co utraciła Austrya na mocy pokoju wiedeńskiego? O kim zapomniał cesarz przy zawarciu pokoju? Jaki był los Andrzeja Hofera? Z jakiego powodu Napoleon zniósł panowanie świeckie papieża? Co uczynił, gdy Pius VII rzucił na niego klątwę? Dlaczego Napoleon rozwiódł się z Józefiną? Kogo poślubił? Jaki tytuł otrzymał w kołysce syn Napoleona? Jak postępował Napoleon z pokonanemi narodami? Dlaczego król holenderski złożył koronę? Jaki los spotkał Holandyę? Pod jakim pozorem przyłączono do Francyi dawne miasta hanzeatyckie i pobrzeże morza Niemieckiego? Z czem można porównać państwo Napoleona?

Wyprawa Napoleona do Moskwy

(1812).

Stosunki przyjazne pomiędzy Francyą i Rosyą niebawem zmieniać się zaczęły. Rosya w r. 1808 zdobyła Finlandyę, a w wojnie z Turcyą rozszerzyła *południowe granice*, na co Francya niebardzo życzliwem spoglądała okiem. Stosunki te bardziej się jeszcze rozluźniły, gdy Napoleon wyzuł z posiadłości *księcia Oldenburskiego*, spowinowaconego z rodem panującym w Rosyi.

Ponieważ system kontynentalny, który przyjął cesarz Aleksander, przynosił nieobliczone szkody Rosyi, przeto pod koniec roku 1810 wydano nowe prawo celne, dozwalające przywozu towarów kolonialnych pod *flagą neutralną* i zabraniające przywozu niektórych towarów francuskich. Te były główne przyczyny niechęci państw obu, które doprowadziły do wybuchu strasznej wojny.

W ciągu roku 1811 *uzbrajały się* Rosya i Francya i *poszukiwały* sprzymierzeńców. Narody europejskie, znękane tylu wojnami, z grozą spoglądały na *wielką kometę*, błyszczącą w nocy przez całe lato, uważając ją za przepowiednię strasznych wydarzeń.

Rosya sprzymierzyła się ze *Szwecyą* i za pośrednictwem *Anglii* zawarła pokój z Turcyą. Napoleon sprzymierzył się z Austryą i Prusami.

Na wiosnę roku 1812 pomiędzy Wisłą a Niemnem zebrały się niezliczone zastępy wojska francuskiego, w którego skład wchodziły różne narodowości europejskie. Olbrzymiej armii, przenoszącej *pół miliona* wojowników, przewodniczyli trzej główni dowódcy. Prawem skrzydłem, opierającem się o Bug, dowodził książę *Szwarcenberg;* lewem, najbardziej wysuniętem na północ do pobrzeży morza Bałtyckiego, marszałek *Macdonald*. Na tem skrzydle znajdował się korpus pruski pod wodzą pruskiego jenerała *Yorka*. Główna armia środkowa, pozostająca pod *osobistem* dowództwem Napoleona, miała wyruszyć wprost do Moskwy. Tam cesarz Francuzów chciał podyktować warunki pokoju.

W połowie roku 1812 Napoleon ze swą armią przekroczył *Niemen* i pomaszerował na wschód, nie napotkawszy oporu, albowiem główny wódz rosyjski, *Barclay de Tolli*, rozporządzający zaledwie 100,000 wojskiem, cofnął się, nie chcąc go narażać na los jednej bitwy. Napoleon ze zwykłym pośpiechem podążył za wojskiem rosyjskiem, a większa część zapasów żywności i furażu

ciągnęła w pewnej odległości, co wkrótce dotkliwie dało się odczuć wojsku francuskiemu. Dodać przytem trzeba, że wojsko francuskie nie było odpowiednio umundurowane do tak dalekiej wyprawy i nieprzygotowane na słoty jesienne i mrozy zimowe.

Dopiero pod *Smoleńskiem* Napoleon spotkał się z wojskiem rosyjskiem, a aczkolwiek wygrał bitwę, nie odniósł żadnej korzyści. Wojsko rosyjskie opuściło Smoleńsk, pozostawiając Francuzom ruiny, zgliszcza i popioły. Dwór petersburski i znakomitsi wojskowi nie byli zadowoleni z tego sposobu wojowania, dlatego usunięto Barclaya, a na miejsce jego mianowano głównodowodzącym jenerała *Kutuzowa*.

Kutuzow, zatrzymawszy się o dwa dni drogi od Moskwy, pod wsią *Borodino*, przyjął bitwę z Francuzami. Mordercza walka trwała dziewięć godzin. Zginęło w niej 80,000 żołnierzy z obu stron. Napoleon utrzymał się na stanowisku, ale pułki rosyjskie cofnęły się w największym porządku.

W połowie września weszli Francuzi do Moskwy, spodziewając się znaleźć miasto zasobne w żywność, w którem będzie można spędzić zimę całą; wszakże znaleźli gród wyludniony, domy opustoszałe. Znakomitsi mieszkańcy opuścili Moskwę, pozostali tylko ludzie niezamożni. Napoleon stanął w *Kremlu*, starożytnym zamku carów ruskich. Wieczorem, w dniu jego przybycia, wszczął się *pożar* w różnych dzielnicach miasta, który, z powodu braku narzędzi ratunkowych,

wzmagał się z każdą chwilą i ogarniał coraz nowe dzielnice. Po upływie dni *czterech* z całego ogromnego miasta pozostała zaledwie część trzecia. W tych okolicznościach nie było co robić w Moskwie, Napoleon powinien był bezwłocznie ją opuścić, lecz licząc na bliskie zawarcie *pokoju* z cesarzem Aleksandrem, przebywającym w Petersburgu, pozostał tu jeszcze kilka tygodni, podczas gdy cały naród rosyjski przejęło nadzwyczajne oburzenie na Francuzów za przypisywane im spalenie Moskwy.

Gdy cesarz Aleksander zerwał układy, Napoleon wydał rozkaz do odwrotu, lecz zwrócił się na południe, zamierzając przezimować w żyznych okolicach *Kaługi*, wszakże silne oddziały wojska rosyjskiego zagrodziły mu drogę i ciężką zadały porażkę pod *Mało-Jarosławcem*. Pomimowoli Napoleon musiał powrócić tą samą drogą, którą przybył.

Gdy armia francuska opuściła Moskwę w październiku, liczyła już zaledwie 100,000 ludzi, a w miarę posuwania się na zachód, wskutek zimna, głodu, różnych chorób i *wojny podjazdowej* mniejszych oddziałów wojska rosyjskiego, szczególniej zaś kozaków, coraz bardziej malała. Na domiar złego w połowie listopada nastały *silne mrozy*. Co noc padały setki koni, kawalerzyści musieli iść pieszo, głęboki śnieg utrudniał pochód, trzeba było pozostawić działa i furgony.

Jakże inaczej wyglądało obecnie wojsko francuskie! Postacie blade, wychudłe, o oczach zapadniętych, wycieńczone mrozem i głodem, w odzie-

ży podartej, trwożone ustawicznemi napadami wojsk rosyjskich, postępowały naprzód, zmieszane z sobą bez ładu i porządku. Każdy okrywał się czem mógł: jedni mieli na sobie futra, drudzy szaty kobiece, lub dziwaczniejsze jeszcze kostyumy. Co noc widywano zmarzłych żołnierzy naokoło ognisk zagasłych.

Gorzej jeszcze działo się przy przeprawie przez *Berezynę*, dopływ Dniepru. Gdy armia francuska zbliżała się do tej rzeki, mróz zwolniał, nastąpiła *odwilż*, kra płynęła po wodzie. Francuzi postawili z wielkim mozołem dwa mosty, po których przeprowadzili resztki wojska w porządku. Lecz gdy szczątki pułków zaczęły się cisnąć tłumnie na mosty, zaszeleściały w powietrzu kule działowe artyleryi rosyjskiej, mosty w kilku miejscach przełamały się, a w ogólnym popłochu i zamieszaniu setki nieszczęśliwych zginęły w nurtach rzeki.

Napoleon opuścił resztki swej armii 5 grudnia, na saniach, niepoznany przez nikogo przejechał Niemcy i stanął na ziemi francuskiej pierwej, niż doszła tam wieść o niesłychanym jego pogromie. Stąd to wydał biuletyn do armii, z którego dopiero dowiedziano się o wielkości klęski; poprzednie bowiem biuletyny łudziły Europę zmyślonemi wiadomościami o nowych zwycięstwach. Biuletyn kończył się słowy: *Zdrowie Najjaśniejszego Pana nigdy nie było w lepszym stanie!*

Klęska głównej armii zniewoliła oba skrzydła do odwrotu. Na prawem skrzydle południowy korpus Szwarcenberga nie stoczył żadnej bi-

twy. Lewe skrzydło pod dowództwem marszałka Macdonalda oblegało *Rygę*, a gdy od niej odstąpiło, pruski dowódca, York, *odsunął się* od korpusu francuskiego, zawarł umowę neutralności z jenerałem Dybiczem, i zatrzymał się w Prusach Wschodnich, wyczekując dalszych wypadków.

Z całej olbrzymiej armii Napoleona pozostało zaledwie 80,000.

Powtórzenie.

Co zdobyła Rosya na północy? Z kim toczyła wojnę na południu? Komu odebrał Napoleon posiadłości w Niemczech? Co ostatecznie pobudziło Napoleona do wojny? Z kim sprzymierzyła się Rosya? Z kim Napoleon? Gdzie zebrała się armia francuska? Kto dowodził prawem skrzydłem, kto lewem, kto środkowem? Kiedy Napoleon przekroczył Niemen? Dlaczego Barklay de Tolli nie przyjął bitwy? Co było następstwem zbyt pospiesznego pochodu Napoleona? Gdzie stoczono pierwszą bitwę z wojskiem rosyjskiem? Kto zajął miejsce Barclaya de Tolli? Gdzie nastąpiła druga bitwa z Francuzami? Jak się zakończyła? W którym miesiącu wszedł Napoleon do Moskwy? Kiedy rozpoczął się pożar Moskwy? Dlaczego Napoleon nie cofnął się bezwłocznie? Którędy Napoleon chciał powrócić? Gdzie Rosyanie stoczyli z nim bitwę? Jak liczna była armia Napoleona, gdy rozpoczęto odwrót? Co przyczyniło się do ostatecznego jej osłabienia podczas marszu? Co utrudniało pochód? Opowiedz niedolę wojska francuskiego. Opowiedz przejście przez Berezynę. Kiedy Napoleon opuścił szczątki swej armii? Kiedy wydał biuletyn o jej stanie? Co zniewoliło oba skrzydła do odwrotu? Kto pierwszy odpadł od Francuzów? Z kim York zawarł umowę neutralności? Ilu pozostało wojowników z całej olbrzymiej armii Napoleona?

Wojna odwetowa w Niemczech (1813).

Odstąpienie pruskiego jenerała Yorka od Napoleona stało się hasłem powstania przeciw Francuzom. Sejm Prus Wschodnich nakazał uzbrojenia, mające na celu obronę tej prowincyi.

Król pruski, *Fryderyk Wilhelm III*, obawiając się, aby nie był pochwycony przez Francuzów, których liczne oddziały stały w Prusach, wyjechał potajemnie na początku stycznia z Berlina do *Wrocławia* i niebawem wydał odezwę, wzywającą lud pruski do tworzenia oddziałów *wolnych strzelców*, a wkrótce potem zawarł z *Rosyą* przymierze zaczepno-odporne. 15-go marca przybył do Wrocławia *cesarz Aleksander*, dnia następnego król pruski *wydał wojnę* Francyi i utworzył order Krzyża żelaznego, który miał być udzielany wojownikom, zasłużonym w wojnie z Napoleonem.

Królestwo pruskie było wówczas bardzo niewielkie, składało się z pięciu prowincyi: Prus Wschodnich i Zachodnich, Pomorza, Szląska i Brandenburgii, obejmowało zaś półpięta miliona mieszkańców, a jednak wystawiło armię, liczącą 270,000 ludzi. Ponieważ Austrya, której polityką kierował książę *Metternich*, zajęła stanowisko wyczekujące, a Saksonia i wszystkie państwa, należące do Związku reńskiego, stały po stronie Napoleona, przeto Prusy i Rosya same rozpoczęły kroki wojenne.

Oddziały prusko-rosyjskie stoczyły kilka pomyślnych potyczek z wojskami francuskiemi, lecz dokompletowanie korpusów i marsz wojska szedł tak powolnie, iż Napoleon, zebrawszy nowe zaciągi we Francyi i połączywszy się z wojskami Związku reńskiego, w końcu kwietnia z 200,000 wojskiem stanął nad rzeką *Salą* w Saksonii. Tu stoczył krwawą walkę pod *Grosgörschen* (Napoleon zowie tę bitwę bitwą pod *Sützen)*, odparł korpus prusko-rosyjski, dogonił go pod *Bautzen* (Budziszynem), a ponowne odniósłszy zwycięstwo, zmusił go do cofnięcia się do *Szląska.*

Walki te wyczerpały obie strony, chętnie zgodzono się na zawieszenie broni i za pośrednictwem Austryi rozpoczęto rokowania pokojowe w *Dreznie* i *Pradze Czeskiej;* lecz gdy na podane warunki Napoleon zgodzić się nie chciał, Austrya wydała mu wojnę, *Anglia* zobowiązała się płacić subsydya wojenne Prusom i Rosyi, a *Dania* sprzymierzyła się z Francyą.

Odtąd na widowni wojny działały trzy korpusy: północny, do którego przyłączyli się Szwedzi pod byłym marszałkiem francuskim, *Bernadotte;* szląski pod jenerałem pruskim, *Blücherem*, i austryacki pod księciem *Szwarcenbergiem.*

Napoleon z głównym korpusem wyruszył pod *Drezno* przeciwko księciu Szwarcenbergowi, dążącemu z Czech; marszałek *Oudinot* (Udino) miał działać przeciw armii północnej, marszałek *Macdonald* przeciwko armii szląskiej. Napoleon po dwudniowej bitwie pokonał Szwarcenberga

i zmusił do powrotu do Czech, lecz marszałkowie Oudinot i Macdonald zostali pobici.

Tymczasem Blücher przekroczył *Elbę*, a zręcznie manewrując, połączył się z armią północną, armia zaś Szwarcenberga przeszła przez góry Kruszcowe, skutkiem czego Napoleon musiał przyjąć bitwę na równinach *Lipska*, trwającą trzy dni (16, 18 i 19 października 1813 r.). Napoleon miał 600 armat, sprzymierzeni do 1,000.

Dnia 16 po południu Napoleon był prawie pewien zwycięstwa, zawiadomił o niem nawet króla saskiego, lecz po upływie godziny zmienił się los wojny. Następnego dnia rozpoczął rokowania pokojowe, ale gdy wymagania sprzymierzonych były zbyt wygórowane, ponowił walkę. Położenie jego było teraz znacznie mniej korzystne, niż poprzednio, albowiem przybycie korpusu rosyjskiego Beningsena i armii północnej pod Bernadottem, powiększyło szeregi nieprzyjacielskie. Wojska sprzymierzonych, otoczywszy półkolem armię Napoleona, przystąpiły do natarcia. Walka toczyła się około wzgórza, z którego Napoleon wydawał rozkazy, a gdy przekonał się pod wieczór o przegranej, kreślił ołówkiem, siedząc na drewnianym taburecie, rozporządzenia do odwrotu, poczem ze znużenia lekko zdrzemnął się. Przebudziwszy się po kwadransie, pospieszył do Lipska na nocleg.

Tej samej nocy rozpoczął się odwrót. Lipsk po odejściu Napoleona zdobyły wojska sprzymierzone. Francuzi zbyt pospiesznie zniszczyli most na rzece *Elster*, skutkiem czego kilka oddziałów francuskich dostało się do niewoli, wielu żołnierzy utonęło, a pomiędzy innymi *książę Józef Poniatowski*, synowiec króla Stanisława Poniatowskiego.

W czasie odwrotu napastowały Francuzów różne oddziały wojsk niemieckich, nawet sprzymierzonych z nimi. Jenerał bawarski, *Wrede*, zastąpił drogę Napoleonowi pod *Hanau*, lecz otrzymawszy ciężką porażkę, cofnął się ze znaczną stratą. 60-tysięczną armię francuską przeprowadził Napoleon szczęśliwie za Ren.

Następstwem klęski pod Lipskiem były wielkie zmiany w całych Niemczech. Związek reński *rozwiązał się*, król saski, jako jeden z najwierniejszych stronników Napoleona, odesłany był *pod strażą* do Berlina. Król westfalski, Hieronim, opuścił *Kassel*. Wszystkie fortece pruskie, zajęte przez Francuzów, zostały zdobyte, załogi ich wzięte do niewoli. Holandya powstała przeciwko Francuzom i ofiarowała godność królewską *księciu Oranii*. Dania, z powodu sprzyjania Napoleonowi, utraciła *Norwegię*, którą przyłączono do Szwecyi. Murat, szwagier Napoleona, wyrzekł się wszelkich z nim związków, otrzymawszy przyrzeczenie, że nie utraci tronu neapolitańskiego. Królestwo włoskie *rozwiązało się*, a kraje, stanowiące je, powróciły do dawnych posiadaczy.

Powtórzenie.

Co się stało hasłem powstania przeciw Francuzom? Dokąd wyjechał król pruski? Jaką i gdzie wydał odezwę? Z kim zawarł przymierze? Kiedy wydał wojnę Francyi? Z ilu prowincyi składało się wówczas królestwo pruskie? Kiedy Napoleon stanął nad Sałą w Saksonii? Gdzie odniósł dwa świetne zwycięstwa? Gdzie rozpoczęto rokowania pokojowe? Kto wydał obecnie wojnę Francyi? Do czego zobowiązała się Anglia?

Jakie państwo stanęło po stronie Francyi? Ile armii działało przeciw Napoleonowi? Kto miał walczyć z korpusem północnym, kto ze szląskim? Jaki był wypadek bitwy pod Dreznem? Z kim połączył się Blücher? Gdzie przybył Szwarcenberg? Opowiedz przebieg bitwy pod Lipskiem. Kiedy rozpoczął się odwrót? Kto utonął w Elsterze? Kto zastąpił drogę Napoleonowi pod Hanau? Ile liczyło wojsko francuskie, przeprowadzone za Ren? Jakie były główne następstwa klęski pod Lipskiem? Jaki był los królestwa westfalskiego, Holandyi i królestwa włoskiego? Co utraciła Dania? Co przyrzekł Murat?

Wojna odwetowa we Francyi.

(1814).

Pod koniec roku 1813 armia Szwarcenberga przekroczyła Ren pod *Bazyleą*, a w kilka dni później, 1 stycznia 1814 r., armia Blüchera przeszła przez tę rzekę pod *Mancheim*, Napoleon rozpoczął znów rokowania, lecz zerwał je i zażądał od senatu nowego poboru w ilości 300,000 ludzi.

Tymczasem armie nieprzyjacielskie zapuszczały się coraz bardziej w głąb Francyi. Napoleon bronił się jak lew, rzucał się na różne oddziały nieprzyjacielskie, odpierał je, przeszkadzał ich połączeniu się, pokonał nawet Blüchera, lecz nie zdołał powstrzymać zjednoczenia się jego z główną armią Szwarcenberga i został przymuszony do cofnięcia się po za rzekę *Aube* (Ob). Gdy zaś armie nieprzyjacielskie znów się rozdzieliły, wpadł pomiędzy nie, kolejno zwyciężając Blüchera i Szwarcenberga. Wyczerpane obie strony chętnie przyjęły nowe rokowania o pokój na kon-

gresie w *Chatellon* (Szatelą), a gdy i te spełzły bezowocnie, Blücher wyruszył pod Paryż i zadał ciężką porażkę Napoleonowi pod *Laon.* Po tej klęsce poniósł Napoleon jeszcze drugą pod *Arcis sur Aube* (Arsi sjur Ob), poczem cofnął się do *Lotaryngii*, aby ściągnąć załogi forteczne i całą ludność pod broń powołać.

Tymczasem sprzymierzeni, nie oglądając się na Napoleona, wyruszyli wprost do Paryża, a pokonawszy po drodze marszałków *Marmont'a* i *Mortier'a*, zajęli wzgórze *Montmartre* w Paryżu. Dnia 30 marca ciż sami marszałkowie, którzy ze swą armią zamknęli się w Paryżu, podpisali *kapitulacyę;* na mocy jej dozwolono im opuścić Paryż z bronią w ręku i otworzono jego bramy wojsku sprzymierzonych.

Dnia 31 marca cesarz *Aleksander*, *król pruski* i *książę Szwarcenberg* na czele wojsk sprzymierzonych weszli do Paryża. Senat na wniosek Talleyranda uchwalił *detronizacyę* Napoleona i jego rodziny.

Tymczasem Napoleon dążył na pomoc stolicy, lecz, niestety! spóźnił się o kilka godzin. Chciał jeszcze przypuścić szturm do Paryża, wszakże marszałkowie odmówili mu posłuszeństwa. Udał się tedy do *Fontainebleau*, pożegnał ze starą gwardyą i zrzekł się wszelkich praw do Francyi, Włoch i innych krajów w imieniu swojem i całej swej rodziny. Sprzymierzeni monarchowie ofiarowali mu w posiadanie wyspę *Elbę*, w pobliżu Włoch, półtrzecia miliona franków rocznie i tytuł cesarza. Małżonka jego, Marya Lu-

dwika, otrzymała z prawem dziedzictwa księstwa: *Parmy*, *Placencyi* i *Gwastali*.

Jednocześnie jenerał angielski, lord *Wellington*, przekroczył Pireneje i obległ Bordeaux. Tu najprzód zatknięto chorągiew Burbonów. Młodszy brat Ludwika XVI powrócił do Francyi i objął rządy pod imieniem *Ludwika XVIII* w dniu, w którym Napoleon wylądował na Elbie. Ludwik XVIII zawarł w Paryżu pokój z mocarstwami sprzymierzonemi 30 maja, mocą którego przyznano Francyi te *granice*, jakie posiadała *w roku 1792*.

Powtórzenie.

Które armie nieprzyjacielskie wkroczyły do Francyi? Jaki zaciągnięto pobór? Kogo pokonał Napoleon? Kto go zmusił do cofnięcia się nad rzekę Aube? Kogo następnie zwyciężył? Gdzie odbywały się rokowania pokojowe? Gdzie Napoleon poniósł dwie porażki? Dlaczego cofnął się do Lotaryngii? Jakie wzgórze zajęli sprzymierzeni? Którzy marszałkowie podpisali kapitulacyę Paryża? Kiedy sprzymierzeni weszli do Paryża? Co uchwalił senat? Co chciał jeszcze uczynić Napoleon? Dokąd udał się z pod Paryża? Gdzie abdykował? Którą wyspę otrzymał w posiadanie? Co przeznaczono Maryi Ludwice? Gdzie najprzód zatknięto chorągiew Burbonów? Kto objął rządy we Francyi? Jakie granice przyznano Francyi?

Kongres Wiedeński.

Pod koniec roku 1814 zjechali się na kongres do Wiednia niemal wszyscy monarchowie europejscy ze swymi ministrami, aby uporządkować

stosunki polityczne Europy. Stanowczy głos na nim miały te państwa, które podpisały pokój paryski, mianowicie: *Rosya*, *Austrya*, *Anglia*, *Francya* i *Prusy*. One to później utworzyły tak zwaną *Pentarchię* mocarstw pierwszorzędnych.

Wszyscy cieszyli się z powrotu pokoju, w Wiedniu bankiety, uczty i bale następowały jedne po drugich; ale niebawem powstały niesnaski o podział krajów zdobytych i wynagrodzenia za ofiary, poniesione za czasów Napoleona.

Prusy rościły największe wymagania do wynagrodzenia za straty w wojnie odwetowej, ale Austrya, Francya i Anglia na to się nie zgadzały. Cesarz Aleksander żądał dla Prus całej Saksonii, wzamian za to domagał się wszystkich dawniejszych posiadłości polskich. Po długich rokowaniach stanęło na tem, że podzielone zostaną Saksonia i posiadłości polskie, a Prusy otrzymają nadto wynagrodzenie z innych prowincyi niemieckich. Ukazanie się Napoleona we Francyi przyspieszyło zgodę, która zakończyła się ostatecznem podpisaniem aktu kongresu wiedeńskiego.

Główne jego postanowienia były następne:

1) Rosyi przyznano większą część Księstwa Warszawskiego z tytułem Królestwa Polskiego. Kraków miał zostać miastem wolnem.

2) Austryi — prowincye Illiryjskie, Wenecyę, Księstwo Medyolańskie, Galicyę, oraz Salcburg i Tyrol, dawniej przyłączone do Bawaryi.

3) Prusom — część Księstwa Warszawskiego z tytułem Wielkiego Księstwa Poznańskiego, Gdańsk, Pomo-

rze szwedzkie z wyspą Rugią, dawne posiadłości w Westfalii, księstwo Niższego Renu, większą część Saksonii i Neufchatel (Nefszatel).

4) Miejsce państwa niemieckiego zajął Związek Rzeszy Niemieckiej, do którego należało 38 państw niezawisłych i cztery miasta wolne. Wspólnemi sprawami Rzeszy miał się zająć stały sejm w Frankfurcie pod przewodnictwem Austryi.

5) Anglii przyznano Maltę, Helgoland i protektorat nad siedmiu wyspami Jońskiemi, oraz część kolonii francuskich.

6) Holandya połączona została z Belgią i otrzymała tytuł królestwa Niderlandzkiego. Królem niderlandzkim obrany był dawny zawiadowca Holandyi, Wilhelm książę Oranii.

7) Do Szwecyi przyłączono Norwegię, Dania otrzymała księstwo Lauenburskie.

8) Do Szwajcaryi przyłączono Genewę, Wallis i księstwo Neufchatel, a tak powiększono liczbę jej kantonów do 22.

9) Dawni panujący byli przywróceni w państwie Kościelnem, Hiszpanii, Toskanii, Modenie i królestwie Sardyńskiem, do którego przyłączono Genuę.

Powrót Napoleona z Elby. Gdy Napoleon otrzymał wiadomość, że wojsko i lud niezadowolone są z Burbonów, oraz, iż pomiędzy monarchami, obradującymi w Wiedniu, wybuchło nieporozumienie, postanowił zdobyć napowrót tron francuski. Jakoż 1 marca 1815 roku wylądował w *Cannes*, w Prowancyi, z oddziałem gwardyi, wynoszącym zaledwie 1,000 ludzi, i pomaszerował wprost do Paryża. Naprożno Ludwik XVIII wysłał przeciwko niemu liczne oddziały wojska: wszystkie, a nawet i sam *marszałek Ney*, witały

go z radością i przeszły na jego stronę. W dwadzieścia dni później przy okrzykach ludu i wojska: *Niech żyje cesarz!* wszedł Napoleon tryumfalnie do stolicy Francyi. Ludwik XVIII zbiegł do Niderlandów.

Napoleon przyrzekł uroczyście monarchom, zgromadzonym na kongresie w Wiedniu, że nie będzie już naruszał pokoju, lecz nie ufano mu i ogłoszono za wyjętego z pod prawa. Rosya, Prusy, Austrya i Anglia wznowiły przymierze, do którego wciągnęły wszystkie państwa europejskie, i wkrótce postawiły pod bronią przeszło 400,000 ludzi.

Napoleon, nie dokończywszy uzbrojeń, z dwukroćstutysięczną armią wyruszył do *Belgii*, gdzie pozostały jeszcze z poprzedniej wojny dwie armie: jedna pod dowództwem Blüchera, druga księcia Wellingtona. Z najlepszem swem wojskiem rzucił się na Blüchera, pokonał go pod *Ligny* (Lini). W tym samym czasie walczył marszałek Ney z Wellingtonem pod *Quatre-bras* (Katrbra), ale nie odniósł stanowczego zwycięstwa.

We dwa dni później, 18 czerwca, gdy Napoleon uderzył na Wellingtona pod *Waterloo* i *Belle-Alliance*, został otoczony przez Blüchera i, pomimo zaciętej walki, zmuszony do odwrotu.

Napoleon, sądząc, że zupełnie pokonał Prusaków, wysłał w pogoń za nimi marszałka *Grouchy* (Gruszy), sam zaś z wyborowym korpusem uderzył na Wellingtona, który z całą swą armią zatrzymał się na południowej stronie Brukselli pod *Mont St. Jean* (Mą Sę Żan). Wellington zajął główną kwaterę w wiosce Waterloo, na tyłach

swego wojska. Napoleon o godzinie 10 zrana ze wzgórza Belle-Aliance rozpoczął natarcie na prawe skrzydło Wellingtona. Wrzała tu zacięta walka, lecz obie strony utrzymały się na swych pozycyach. O drugiej z południa uderzył marszałek Ney na lewe skrzydło angielskie. Od tej chwili toczono bój krwawy na całej linii, a gdy szeregi angielskie zaczęły się cofać, sam Wellington wmieszał się do walki, zagrzewając żołnierzy do wytrwania i w rozpaczy zawołał: *Oby noc zapadła lub Prusacy przybyli!* Jakoż o godzinie 4-ej po południu ukazały się pierwsze straże pruskie na lewem skrzydle Wellingtona i wzięły udział w walce. Napoleon, chcąc przyspieszyć zwycięstwo, pchnął swą starą gwardyę na środkowy korpus Wellingtona. Lecz gdy z obu stron wściekła wrzała walka, wpadł korpus pruski Zietena z prawego skrzydła Wellingtona, z boku na pozycyę Belle-Aliance. Rozstrzygnęło to los bitwy. Gwardya francuska, ze wszech stron otoczona, zaczęła się mieszać i cofać, ruch ten udzielił się całej armii francuskiej; odwrót przeistoczył się w paniczną ucieczkę. Prusacy ścigali Francuzów przez noc całą, i sam Napoleon omal nie dostał się do niewoli. Wellington i Blücher stracili 20,000 ludzi, Napoleon 30,000, 15,000 jeńców i 300 armat.

Przegrana pod Waterloo zniszczyła prawie całą armię Napoleona i zakończyła jego *stuniowe* panowanie. Po raz wtóry musiał zrzec się korony francuskiej. Chciał udać się do Ameryki i w tym celu przybył do portu *Rochefort*, lecz znalazłszy w nim okręty angielskie, stawił się przed admirałem angielskim, Hood, i został odwieziony do Anglii.

Blücher i Wellington weszli do Paryża, z nimi powrócił Ludwik XVIII. Po upływie trzech dni przybyli tu: cesarz rosyjski, cesarz austryacki i król pruski. W kilka miesięcy później za-

warto z Ludwikiem XVIII *drugi pokój paryski* na mocy którego zmniejszono granice Francyi do tych, jakie miała w r. 1790. Nadto Francya musiała wypłacić 700 milionów franków kosztów wojennych, zwrócić zabrane w różnych krajach arcydzieła sztuki i przez trzy lata utrzymywać 150 tysięcy wojska cudzoziemskiego w 17 twierdzach pogranicznych.

Postanowieniem mocarstw sprzymierzonych wywieziono Napoleona na wyspę *Św. Heleny*, gdzie umarł 5 maja 1821 roku.

Po powrocie Napoleona do Francyi Murat, szwagier jego, obawiając się, iż kongres wiedeński przywróci w Neapolu dawną dynastyę, przyłączył się tym razem do jego sprawy. Ale nierozważnie uprzedzając wypadki we Francyi, wyruszył do północnych Włoch, gdzie został pokonany w kilku bitwach przez Austryaków. W końcu maja zbiegł do Francyi, a król Ferdynand powrócił na tron neapolitański.

W październiku tegoż samego roku powrócił Murat do Włoch, aby zdobyć swoje państwo, lecz był ujęty i rozstrzelany na mocy wyroku sądu wojennego.

Przed opuszczeniem Paryża trzej monarchowie: cesarz rosyjski Aleksander I, cesarz austryacki Franciszek II i król pruski Fryderyk Wilhelm III, zawarli z sobą tak zwane *Święte przymierze*, do którego przystąpili wkrótce wszyscy panujący europejscy, oprócz Papieża i króla angielskiego. Przyrzekli oni sobie, według słów Pisma św., miłość braterską, wzajemną pomoc, panowanie ojcowskie nad narodami, oraz postano-

wili wszelkich dołożyć usiłowań, aby zachować religię, pokój i sprawiedliwość.

Powtórzenie.

W jakim celu zwołano kongres wiedeński? Kto miał tu głos stanowczy? Z jakiego powodu powstało na nim nieporozumienie? Które państwo rościło największe pretensye? Kto stał po stronie Prus? Co przyspieszyło zgodę? Jakie były postanowienia kongresu wiedeńskiego? Co pobudziło Napoleona do powrotu do Francyi? Kiedy i z jaką siłą wylądował w Cannes? Który marszałek przeszedł na jego stronę? Kiedy Napoleon wszedł do Paryża? Dokąd udał się Ludwik XVIII? Jakie przyrzeczenie złożył Napoleon monarchom zebranym w Wiedniu? Kto wznowił przymierze przeciw niemu? Dlaczego Napoleon wyruszył do Belgii? Gdzie pokonał Blüchera? Kto walczył z Wellingtonem? Gdzie stoczono główną bitwę? Opisz bitwę pod Waterloo. Jakie były następstwa przegranej pod Waterloo? Dokąd chciał udać się Napoleon? Dokąd był przewieziony? Kto powrócił do Paryża z Blücherem i Wellingtonem? Którzy monarchowie zawarli drugi pokój paryski? Jakie były warunki tego pokoju? Dokąd wywieziono Napoleona? Kiedy umarł? Dlaczego Murat przyłączył się do sprawy Napoleona? Kto go pokonał? Dokąd zbiegł Murat? Kto powrócił na tron neapolitański? Kiedy Murat przybył do Włoch? Jaka była jego dola? Jakie przymierze zawarli trzej monarchowie przed opuszczeniem Paryża?

Hiszpania.

W czasie wojny napoleońskiej zgromadzenie kortezów ułożyło *konstytucyę*, ale *Ferdynand VII* odrzucił ją, powróciwszy do Hiszpanii. W kilku

lat później, w roku 1820, opór pułków, przeznaczonych do Ameryki, zniewolił Ferdynanda do jej przyjęcia; wszakże *kongres w Weronie* w roku 1822 postanowił przywrócić dawny porządek rzeczy, i z jego upoważnienia w roku następnym wojsko francuskie wkroczyło do Hiszpanii i *obaliło konstytucyę*. Odtąd Ferdynand VII panował w Hiszpanii bez wszelkiego ograniczenia.

Po zgonie Ferdynanda VII w r. 1833 i usunięciu prawa salickiego wstąpiła na tron hiszpański trzechletnia córka jego, *Izabella II*, pod opieką matki swej, *Krystyny*. Krystyna przywróciła konstytucyę kortezów z roku 1812, czem uspokoiła większość narodu; jednakże prowincye Biskajskie i Nawarra uznały królem *Don Carlosa*, brata Ferdynanda VII, stąd wynikła wojna domowa, prowadzona z obu stron z wielką srogością i okrucieństwem. Don Carlos, pokonany przez *Espartera*, schronił się do Francyi, a kortezy potwierdziły przywileje prowincyi Biskajskich i Nawarry. Gdy Krystyna zrzekła się regencyi (w r. 1841), Espartero ogłoszony został regentem państwa, a po jego wydaleniu z Hiszpanii w r. 1843 pełnoletnia już Izabella ujęła w swe ręce ster rządu. Pomimo tego pojawiały się niesnaski i zamieszanie, co szkodliwie oddziaływało na rozwój wewnętrzny państwa. W roku 1868 utraciła Izabella tron hiszpański, a marszałek *Serrano* objął rządy na dwa lata, poczem kortezy powołały na tron księcia *Amadeusza*, brata króla włoskiego. Gdy atoli Don Carlos wydał odezwę do narodu, wzywając do poparcia swej sprawy, i wynikła stąd

wojna domowa, król Amadeusz zrzekł się korony hiszpańskiej w r. 1873, poczem Hiszpania przez czas krótki była rzecząpospolitą. Wreszcie wojsko ogłosiło królem *Alfonsa XII* (1874—1885), syna Izabelli. Po Alfonsie II zasiadł na tronie hiszpańskim syn jego, *Alfons XIII*, pod opieką regentki matki *Maryi Krystyny*.

Zamożne kolonie hiszpańskie w Ameryce żądały od roku 1810 swobody handlu i równouprawnienia z krajem macierzystym, a gdy Hiszpania nie uwzględniła tych żądań, odrywały się od niej kolejno i utworzyły niezawisłe państwa z formą rządu republikańską. Takiemi są: *Venezuela*, która od r. 1830 rozpadła się na trzy mniejsze państwa: Venezuelę, Nową Grenadę i Ekwador; *Boliwia*, *Peru*, *Chili*, *La Plata*, *Paraguay*, *Urugwaj*, *Gwatemala* i *Meksyk*. Oba ostatnie państwa tworzą rzeczpospolitę federacyjną.

Portugalia.

Król *Jan VI*, powróciwszy z Brazylii, przyjął i zaprzysiągł konstytucyę, utworzoną przez kortezy portugalskie w roku 1820, podobną do konstytucyi hiszpańskiej; wszakże Brazylia oderwała się od Portugalii, osadziła na tronie *Piotra I*, syna Jana, i ogłosiła się *cesarstwem*. Piotr I po śmierci ojca r. 1826 zrzekł się korony portugalskiej, której według ustawy brazylijskiej nosić nie mógł; na tronie zaś portugalskim zasiadła córka jego, *Marya da Gloria*, a podczas jej małoletności regentem państwa został *don Miguel*, brat Piotra. Don Miguel nie stosował się do konstytucyi, rzą-

dził bezwzględnie, powstała zatem wojna domowa między stronnikami Miguelistami a stronnikami konstytucyi, skutkiem czego don Miguel musiał opuścić Portugalię, a pełnoletnia Marya da Gloria, poślubiona w r. 1835 księciu Ferdynandowi Sasko-Koburskiemu, zaczęła rządzić Portugalią.

Po śmierci Maryi da Gloria zasiadali na tronie portugalskim kolejno dwaj jej synowie: *Piotr V* (od 1853—61) i *Ludwik I* (1861—89), po którego śmierci otrzymał koronę portugalską syn jego, *Karol I.*

Powtórzenie.

Kiedy Ferdynand VII przyjął konstytucyę? W jakim celu wkroczyło wojsko francuskie do Hiszpanii? Kto wstąpił na tron po zgonie Ferdynanda VII i pod czyją opieką? Za kogo walczyły prowincye biskajskie? Kto pokonał Don Carlosa? Kto rządził Hiszpanią po wydaleniu Espartera? Kiedy Izabela utraciła koronę? Kto po niej rządził przez dwa lata? Kogo później powołano na tron? Dlaczego Amadeusz zrzekł się korony? Jaką formę rządu przyjęła Hiszpania? Kogo wojsko ogłosiło królem? Kto dziś panuje w Hiszpanii? Dlaczego oderwały się kolonie amerykańskie od Hiszpanii? Wylicz główniejsze państwa, powstałe w dawnej Ameryce hiszpańskiej. Jaką formę rządu przyjęła Portugalia za Jana VI? Kogo obrała Brazylia na cesarza? Kto zasiadł na tronie portugalskim po śmierci Jana VI? Kto opanował ster rządu? Jak skończyły się rządy don Miguela? Kogo poślubiła Maria da Gloria? Kto panował w Portugalii po jej zgonie? Kto dziś panuje?

Francya
do roku 1830.

Rządy *Ludwika XVIII* (1814—1824) zawiodły nadzieje Francyi, albowiem starał się on przywrócić też same stosunki, jakie istniały przed rokiem 1789.

Waśni trzech stronnictw: dworskiego, republikańskiego i bonapartystowskiego, to jest wielbicieli Napoleona, mąciły pokój wewnętrzny kraju. Stronnictwo dworskie opierało się wszelkiemu postępowi, skąd powstało wielkie niezadowolenie, które bardziej się jeszcze wzmogło, gdy po śmierci Ludwika XVIII zasiadł na tronie Francyi *Karol X* (1824—1830). Karol X, za radą ministra *Polignaca* (Poliniaka), ograniczył swobodę prasy i prawo wyborcze.

Dla odwrócenia uwagi od spraw wewnętrznych przedsięwziął on wyprawę do *Algieru;* wszakże pomyślne jej zakończenie nie uspokoiło umysłów. W Paryżu powstało wielkie wzburzenie, trzechdniowa walka uliczna, nosząca miano *rewolucyi lipcowej*. Karol X wyjechał do Anglii, a parlament francuski ogłosił królem jego kuzyna, *Ludwika Filipa*, syna znanego z pierwszej rewolucyi księcia Orleańskiego.

Rewolucya francuska podnieciła różne kraje do podobnych przewrotów. Niepokoje, wynikłe we Włoszech, przytłumiły wojska austryackie, ale niezadowolenie Belgów zakończyło się oderwaniem Belgii od Holandyi.

Belgowie, tak różni od Holendrów mową, wiarą i obyczajami, na mocy postanowienia kongresu wiedeńskiego, jak wiadomo, połączeni zostali z Holandyą, ale nie sympatyzowali z Holendrami; bardziej zaś jeszcze zniechęcili się do nich, gdy narzucono im część *długu* holenderskiego i *prawo* holenderskie.

W sierpniu roku 1830 wybuchło powstanie w *Brukselli* i niebawem objęło kraj cały. Z twierdz belgijskich wygnano załogi holenderskie. Jeden tylko jenerał holenderski, *Chassé*, utrzymał się w Antwerpii i przez 7 godzin ostrzeliwał ją 300 działami. Oburzone tem Zgromadzenie narodowe belgijskie ogłosiło *niezawisłość* Belgii i usunęło dom Orański, panujący w Holandyi, od tronu belgijskiego. Pięć wielkich mocarstw, chcąc położyć tamę rozlewowi krwi, zwołało kongres do *Londynu*, za którego pośrednictwem nastąpiło zawieszenie broni, poczem tenże kongres, po długich rokowaniach, uchwalił oddzielić Belgię od Holandyi, a Luksemburg i Limburg podzielić pomiędzy te państwa.

Gdy wszakże Holendrzy nie przyjęli tej uchwały, kongres upoważnił Francyę do dania pomocy Belgom; jakoż wojsko francuskie pod dowództwem marszałka Gerarda wkroczyło do Belgii i obległo Antwerpię. Jenerał holenderski Chassé, po długim i dzielnym oporze, poddał cytadelę antwerpską w r. 1832, ale dopiero w r. 1839 Holandya uznała niezawisłość Belgii i zawarła z nią pokój.

Tymczasem Zgromadzenie narodowe belgijskie ofiarowało koronę księciu koburskiemu, *Leopoldowi*, który pod imieniem Leopolda I rządził pomyślnie do roku 1865. Po nim nastąpił syn jego, obecnie panujący *Leopold II.*

W Polsce, która, dzięki cesarzowi Aleksandrowi I, otrzymała tytuł królestwa, konstytucyę i oddzielny zarząd, wybuchła rewolucya w r. 1830, wskutek której *wielki książę Konstanty*, brat cesarza Mikołaja, opuścił Warszawę. Wysłane wojsko rosyjskie pod dowództwem jenerała *Dybicza* odniosło walne zwycięstwo pod *Grochowem*, a następnie pod *Ostrołęką*, a gdy w tym czasie

umarł na cholerę jenerał Dybicz, następca jego, *książę Paśkiewicz Erywański*, przeszedłszy Wisłę, zdobył szturmem *Wolę*, przedmieście Warszawy, wskutek czego Warszawa kapitulowała 8 września 1831 r. Resztki wojska polskiego weszły do Prus, gdzie broń złożyły. Polska utraciła konstytucyę.

Wypadki paryskie odbiły się i na Szwajcaryi. W tej starej rzeczypospolitej dotkliwie dawała się odczuwać ludności wiejskiej przewaga znakomitszych rodzin, tak zwanych *patrycyuszów*, i miast większych. Ciche niezadowolenie zamieniło się wkrótce na otwartą walkę w kantonie *bazylejskim*, wskutek czego kanton ten rozpadł się na dwie części.

W dziesięć lat później niezgoda wybuchła pomiędzy *protestantami* a *katolikami*, doprowadziła do utworzenia oddzielnego związku przez kantony katolickie, tak zwanego *Sonderbundu*, w r. 1843, następstwem czego była wojna domowa. Jenerał *Dufour* pokonał Sonderbund, jezuitów wydalono ze Szwajcaryi, poczem ułożono nową konstytucyę. Dawny związek państw przeistoczył się na Państwo związkowe (federacyjne), na którego czele stoi Rada związkowa, złożona z sześciu radców pod przewodnictwem prezydenta Związku szwajcarskiego.

Powtórzenie.

Do czego dążył Ludwik XVIII? Jakie powstały stronnictwa we Francyi? Które stronnictwo było przeciwne postępowi? Kto był doradcą Karola X? Jakie ograniczenia poczynił Karol X? Jaką przedsięwziął wyprawę? Jak się zakończyła rewolucya lipcowa? Kto stłumił niepokoje we Włoszech? Dlaczego Belgowie nie byli zadowoleni z połączenia z Holandyą? Kiedy wybuchło powstanie w Brukselli? Co najbardziej oburzyło Belgów? Kto pośredniczył pomiędzy Belgami a Holendrami? Co uchwalił kongres londyński? Kto dał pomoc Belgom? Kiedy Holandya uznała niezawisłość Belgii? Kogo obrało Zgromadzenie narodowe na króla? Kto

obecnie panuje w Belgii? Kiedy nastąpiła rewolucya w Polsce? Którzy jenerałowie rosyjscy pokonali ją? Z jakiego powodu istniało niezadowolenie pomiędzy Szwajcarami? Który kanton podzielił się na dwie części? Które kantony utworzyły Sonderbund? Kto pokonał Sonderbund? Jaka zmiana zaszła w ustawie szwajcarskiej? Kto stoi na czele Związku szwajcarskiego?

Grecya i Turcya.

W roku 1821 *Aleksander Ypsilanti*, licząc na osłabienie państwa Otomańskiego i pomoc Rosyi, wydał odezwę do narodu greckiego, wzywając go do oderwania się od Turcyi, i organizował greckie oddziały w Mołdawii i Wołoszczyznie; ale gdy wyprawa jego się nie udała, zbiegł do Austryi, gdzie przez kilka lat trzymano go w więzieniach austryackich. Pomimo tego w Grecyi, nie mogącej znieść ucisku muzułmańskiego, nie przycichły miejscowe powstania, Turcy wciąż postępowali z fanatycznem okrucieństwem zarówno z tymi, których pochwycili z bronią w ręku, jak i z mieszkańcami spokojnymi; wskutek tego powstanie coraz bardziej się rozszerzało, wreszcie objęło kraj cały.

W odpowiedzi na nieludzkie postępowanie muzułmanów kongres narodowy w *Epidauros* w r. 1822 ogłosił niezawisłość narodu greckiego. Do Grecyi przybywali liczni ochotnicy z całej Europy, gotowi przelać krew za naród, od którego przodków Europa otrzymała pierwsze nasiona oświaty. Im to zawdzięcza Grecya, iż do roku

1825 utrzymała przewagę nad Turkami; ale nie mogła podołać, gdy *Mechmed-Ali*, wicekról Egiptu, przysłał na pomoc sułtanowi tureckiemu wojsko pod dowództwem syna swego, *Ibrahima*.

Wyszukana srogość i okrucieństwo Turków zniewoliły Anglię, Francyę i Rosyę, gdzie od roku 1825 panował *cesarz Mikołaj*, do zawarcia przymierza na korzyść Grecyi, ogłoszenia tymczasowym jej prezydentem hrabiego *Capodistria*, rodem z Korfu. Gdy zaś sułtan turecki odrzucił ofiarowane sobie pośrednictwo, posłano trzy floty do Morei, które zniszczyły w porcie *Nawarino* połączoną flotę egipsko-turecką (r. 1827).

Jednocześnie wojsko francuskie wyparło Ibrahima z *Grecyi*, a następnie armia rosyjska, przekroczywszy *Bałkany*, pod jenerałem Dybiczem, zdobyła *Adryanopol*, druga zaś, pod wodzą *Paśkiewicza*, po zdobyciu *Erzerumu*, wkroczyła do Azyi Mniejszej.

Ten przebieg wojny zniewolił sułtana do zawarcia pokoju z Rosyą w *Adryanopolu* w r. 1829, na mocy którego Turcya ustąpiła Rosyi kilka prowincyi i uznała *niezawisłość Grecyi*.

Sprzymierzone państwa ogłosiły w roku 1832 dziedzicznym królem Grecyi księcia *Ottona* bawarskiego. Po jego abdykacyi w roku 1863 obrano królem księcia duńskiego, który zasiadł na tronie greckim pod imieniem Jerzego I.

W tym samym czasie wicekról *Mechmed-Ali*, rządzący Egiptem z ramienia sułtana, chciał wybić się z pod jego zwierzchnictwa i opanował *Syryę*. Bliskim był swego celu, albowiem szczę-

ście towarzyszyło jego orężowi; wszakże cztery państwa europejskie: Anglia, Austrya, Prusy i Rosya, porozumiawszy się z sobą w *Londynie*, postanowiły nie dozwolić na oderwanie od Turcyi którejkolwiek jej prowincyi i wysłały wyprawę angielsko-austryacką, która w krótkim czasie zmusiła Mechmeda-Alego do zawarcia pokoju. Pokój ten zapewniał mu panowanie nad Egiptem z tytułem wicekróla lub kedywa pod zwierzchnictwem Turcyi.

Za zgodą jednego z jego następców słynny francuz *Lesseps* przystąpił do wykopania kanału Suezkiego, który od roku 1869 łączy morze Śródziemne z Czerwonem. W roku 1879 został kedywem *Tewfik pasza*, po którego śmierci rządzi od roku 1892 syn jego.

Powtórzenie.

Kto pierwszy wydał odezwę do narodu greckiego i kiedy? Jaki był los Ypsilantego? Z jakiego powodu powstanie szerzyło się w Grecyi? Kiedy kongres narodowy ogłosił jej niezawisłość? Kto dopomagał Grekom? Kto przysłał wojsko na pomoc Turcyi? Które mocarstwa ujęły się za Grecyą? Kogo ogłoszono tymczasowym jej prezydentem? Gdzie zniszczono flotę egipsko-turecką? Kto wyparł z Grecyi Ibrahima? Jakie zwycięstwa odniosły armie rosyjskie? Gdzie Turcya zawarła pokój? Kogo ogłoszono dziedzicznym królem Grecyi? Kto wstąpił na tron grecki po abdykacyi Ottona? Kto chciał wybić się z pod zwierzchnictwa Turcyi? Które państwa postanowiły utrzymać jej całość? Kto brał udział w wyprawie przeciw Mechmed-Alemu? Na czem zakończyła się ta wojna? Kto zbudował kanał Suezki?

Kto został kedywem w r. 1879? Kto dziś rządzi Egiptem?

Wydarzenia do połowy bieżącego stulecia.

Francya. *Ludwik Filip* (1830—1848) opierał się przeważnie na zamożnem mieszczaństwie, stąd posiadał wielu przeciwników, z których jedni byli stronnikami Burbonów, drudzy republikanami. Nieprzychylność tych stronnictw z każdym rokiem wzmagała się, gdyż Ludwik Filip w zarządzie państwa przeważnie myślał o sobie, a otaczający go dworzanie odznaczali się zepsuciem moralnem i przedajnością.

Przeciwnicy rządu dążyli do zmiany *prawa wyborczego*, które przysługiwało zaledwie pół milionowi mieszkańców, sądząc, że po jego rozszerzeniu łatwiej przeprowadzą swe zamiary, i dlatego urządzali w całym kraju tak zwane *bankiety reformistyczne*, to jest biesiady, podczas których wymownie przedstawiali wady rządu. Powaga rządu do tego stopnia upadła, że pomimo zakazu oba stronnictwa postanowiły odbyć bankiet w Paryżu, a gdy przemocą starano się go powstrzymać, wybuchło powstanie ludu paryskiego 22 lutego 1848 r.

Pomimo, że król usunął nienawistne ministeryum *Guizota*, walka uliczna ponowiła się dni następnych i zakończyła zrzeczeniem się tronu Ludwika Filipa na rzecz wnuka, *hrabiego Paryża*. Lu-

dwik Filip wyjechał do Anglii, gdzie zmarł w roku 1850.

W Paryżu ustanowiono *rząd tymczasowy*, zwołano Zgromadzenie narodowe, urządzono warsztaty narodowe, po zniesieniu których nastąpiła czterodniowa walka uliczna z tak zwaną *rzeczpospolitą* czerwoną. Uśmierzył ją jenerał *Cavaignac* (Kaweniak), otrzymawszy od Zgromadzenia narodowego chwilową władzę dyktatorską.

Po opracowaniu nowej konstytucyi obrano znaczną większością głosów na prezydenta rzeczypospolitej francuskiej *księcia Ludwika Napoleona Bonaparte*, którą to godność na mocy nowej ustawy miał piastować przez lat *cztery*.

Książę Ludwik Napoleon Bonaparte był młodszym synem króla holenderskiego, Ludwika, i Hortensyi Beauharnais, pasierbicy Napoleona I. Starszy brat jego brał udział w ruchach włoskich i umarł w roku 1831.

Książę Ludwik Napoleon spędził pierwszą swą młodość w Konstancyi, następnie na zamku Arensberg w Szwajcaryi, w kantonie Turgowii, wreszcie przez lat kilka uczęszczał do gimnazyum w Augsburgu.

Po śmierci *księcia Reichstadt*, syna Napoleona I, który umarł w roku 1832 w Schönbrun, w pobliżu Wiednia, uważał się książę Ludwik Napoleon za dziedzica tronu cesarskiego i dwukrotnie usiłował go zdobyć (roku 1836 napadł na Sztrasburg, 1840 wylądował w Boulogne). Po powtórnem ujęciu skazany był na dożywotnie więzienie w twierdzy Ham, lecz zbiegł stąd i udał się do Londynu. W r. 1848 obrany został na deputowanego do Zgromadzenia narodowego.

Powtórzenie.

Na kim opierał się Ludwik Filip? Które stronnictwa były mu przeciwne? Co zniechęciło naród fran-

cuski do króla? Na co najprzód uderzyli przeciwnicy króla? Co było ostatecznym powodem rewolucyi lutowej? Czem chciał ją zażegnać Ludwik Filip? Na czyją korzyść zrzekł się korony francuskiej? Co uczynił rząd tymczasowy? Co wywołało walkę z tak zwaną rzecząpospolitą czerwoną? Kto ją uśmierzył? Kto został obrany prezydentem? Kto był Ludwik Napoleon? Gdzie spędził młodość? Za kogo uważał się? Za co osadzono go dwukrotnie w więzieniu? Dokąd zbiegł z twierdzy Ham? Kiedy przybył do Francyi?

Niemcy. Wydarzenia lutowe we Francyi odbiły się silnem echem w całych Niemczech, w których oddawna oczekiwano z upragnieniem spełnienia przyrzeczeń kongresu wiedeńskiego, obiecującego zaprowadzenie konstytucyi.

Już za czasów Napoleona Prusy poczyniły pewne ulepszenia i zdawało się, że na tej drodze dalej postępować będą; wszakże powstrzymał je minister austryacki, *książę Metternich*, którego przez długie lata słuchano w Niemczech jak wyroczni.

Wobec tego przewrót, dokonany we Francyi, znalazł licznych naśladowców w Niemczech, a niepokoje i rozruchy, powstałe w prowincyach nadreńskich, najbliższych Francyi, rozszerzyły się niebawem po całym obszarze Niemiec. Rządy państw mniejszych, zaskoczone wymaganiami ludności, zgodziły się na różne ustępstwa, udzieliły swobodę prasy, zaprowadziły sądy przysięgłych, gwardyę narodową, a nadto przyrzekły postarać się o zebranie *parlamentu niemieckiego*, który byłby przedstawicielem narodu, tak jak sejm rzeszy był przedstawicielem panujących.

Dnia 13 marca roku 1848 powstały rozruchy uliczne w *Wiedniu* i tak groźną przybrały postawę, iż cesarz austryacki zmuszony był usunąć od steru rządu powszechnie nienawidzonego księcia Metternicha i przyrzekł udzielić konstytucyę. W kilka dni później podobne niepokoje zaszły w *Berlinie*, zakończone kilkunastogodzinnem krwawem starciem pomiędzy ludnością a wojskiem. Król pruski, *Fryderyk Wilhelm IV*, przyrzekł również udzielić konstytucyę. Podobne zamieszki powtarzały się w różnych okolicach Niemiec, szczególniej zaś w *Wielkiem Księstwie Badeńskiem*.

Tymczasem za zgodą wszystkich panujących zebrał się w kościele św. Pawła we *Frankfurcie nad Menem* 18 maja 1848 r. parlament niemiecki; zniósł on sejm Rzeszy i mianował *arcyksięcia austryackiego, Jana, zawiadowcą państwa niemieckiego*.

Po długich naradach parlament ułożył nową konstytucyę państwową, według której Niemcy miały stanowić *państwo związkowe z cesarzem na czele*. Parlament ofiarował dziedziczną godność cesarską *królowi pruskiemu*, wszakże Fryderyk Wilhelm IV odmówił jej przyjęcia z powodu braku zgody książąt panujących i miast wolnych. Wobec tego wielu deputowanych wystąpiło z parlamentu, a resztki jego, przeniosłszy się do *Stutgardu*, niebawem rozwiązane zostały. A gdy zagorzali stronnicy jedności niemieckiej, niezadowoleni z tego obrotu rzeczy, wzniecili w różnych krajach miejscowe powstania, uśmierzyło je wojsko pruskie; w październiku zaś 1849 roku arcyksiążę Jan złożył godność zawiadowcy pań-

stwa. Podobnie nie powiodły się usiłowania Prus, mające na celu ściślejsze zjednoczenie Niemiec, a w roku 1851 *przywrócono* dawny sejm Rzeszy z roku 1815.

Powtórzenie.

Co postanowiono na kongresie wiedeńskim? Kto powstrzymał Prusy na drodze postępu? Gdzie najprzód powstały rozruchy w Niemczech? Jak względem nich zachowały się rządy państw mniejszych? Co przyrzekły? Czem zakończyły się rozruchy w Wiedniu i Berlinie? Gdzie zebrał się parlament niemiecki? Kogo obrał zawiadowcą państwa? Komu ofiarował koronę cesarską? Dlaczego Fryderyk Wilhelm IV nie przyjął jej? Jaki był koniec parlamentu niemieckiego? Kto uśmierzył powstania w różnych okolicach Niemiec? Kiedy arcyksiążę Jan złożył godność zawiadowcy państwa? Kiedy przywrócono dawny sejm Rzeszy?

Włochy. Włochy, podzielone na kilka państw, dążąc oddawna do zjednoczenia się, z *prawdziwem uwielbieniem* spoglądały na papieża Piusa IX, który w państwie Kościelnem zaprowadził wiele ulepszeń.

W tym czasie dwaj królowie włoscy: *Karol Albert*, król Sardynii, i *Ferdynand II*, król neapolitański, nadali swym państwom konstytucyę, lecz pierwszy utrzymał ją nadal, drugi wkrótce ją cofnął. A gdy *Medyolańczykowie* i *Lombardowie* wygnali wojsko austryackie i ogłosili swą niezawisłość, a *Wenecyanie* przywrócili dawną rzeczpospolitę, król sardyński, *Karol Albert*, wydał wojnę Austryakom i wkroczył z wojskiem do Lombardyi.

Z początku szczęście sprzyjało orężowi włoskiemu, tak dalece, iż jenerał austryacki, *Radecki*, ustąpić musiał z Lombardyi, ale powróciwszy niezadługo z liczniejszem wojskiem, pokonał Karola Alberta pod *Custozzą*, a w roku następnym 1849 pod *Nawarą*, w pobliżu Werony, na czem zakończyła się wojna. Karol Albert ustąpił tronu synowi swemu, *Wiktorowi Emanuelowi II;* w kilka zaś miesięcy później Austryacy zdobyli Wenecyę i znieśli rząd republikański.

Papież Pius IX, wbrew oczekiwaniom, nie przyłączył się do walki z Austryakami, stąd niezadowolenie Włochów wzrosło do tego stopnia, iż wybuchło powstanie w Rzymie; Papież musiał schronić się do twierdzy *Gaeta*, a Rzym ogłoszono rzecząpospolitą, na której czele stanął *Mazzini* i *Garibaldi*.

Niebawem wystąpiły w obronie Papieża trzy mocarstwa: Neapol, Austrya i Francya. Pomimo silnej obrony garybaldzistów, Francuzi zdobyli Rzym w czerwcu 1849 r. i *przywrócili władzę świecką* Papieża.

Czechy i Węgry. W tym czasie Czesi wygnali wojska austryackie ze swego kraju i zwołali sejm narodowy, lecz jenerał *Windischgrätz*, wkroczywszy do Czech z licznem wojskiem austryackiem, pokonał oddziały czeskie i przywrócił spokojność.

Trudniejsza sprawa była z Węgrami. Węgrzy oddawna dążyli do rozluźnienia węzłów, łączących ich z Austryą, myśląc jedynie o *unii osobistej* z domem Habsburgów.

Ulegając ich życzeniu, rząd austryacki mianował w kwietniu 1848 r. *oddzielne ministeryum* dla Węgier, lecz o innych ustępstwach słyszeć nie chciał, a widząc wzrastające niezadowolenie Węgrów, odwołał się do *Słowian*, aby przy ich pomocy upokorzyć Węgrów.

Z drugiej strony miały wkroczyć do Węgier wojska austryackie, lecz gdy temu przeszkodził wybuch nowej rewolucyi w Wiedniu, cesarz przywołał jenerała Windischgrätza z Czech, który w krwawej walce zdobył Wiedeń.

Cesarz Ferdynand I, nie mogąc podołać tylu trudnościom, abdykował w grudniu r. 1848 na rzecz 18-letniego synowca swego, *Franciszka Józefa*, który przy udziale ministra swego, *księcia Szwarcenberga*, nadał konstytucyę dla wszystkich krajów, pozostających pod berłem austryackiem.

Gdy sejm węgierski *nie uznał* abdykacyi Ferdynanda i wstąpienia na tron Franciszka Józefa, Windischgrätz w styczniu r. 1849 wkroczył do Węgier i zajął *Peszt*, ale Węgrzy, utworzywszy rząd tymczasowy pod prezydencyą *Koszuta*, wyparli wkrótce wojsko austryackie ze swego kraju.

Austrya, pokonawszy Włochów, mogła obecnie rozporządzać większemi siłami, wysłała zatem do Węgier część armii włoskiej pod dowództwem jenerała *Haynau*. Gdy wszakże i te siły okazały się niedostatecznemi, cesarz austryacki uprosił cesarza rosyjskiego, *Mikołaja I*, o przysłanie zbrojnej pomocy. Jakoż wojska rosyjskie wkroczyły do Węgier z północy pod dowództwem feldmarszałka *Paśkiewicza*, hrabiego Erywańskie-

go, a w sierpniu r. 1849 wódz węgierski, *Görgey*, który po Koszucie objął dyktaturę, złożył broń przed feldmarszałkiem Paśkiewiczem pod *Vilagos* w pobliżu Aradu, poczem nastąpiło poddanie się innych oddziałów węgierskich. Koszut zbiegł do Turcyi, Węgrom odebrano konstytucyę, oderwano od nich Siedmiogród i Kroacyę.

Księstwa Nadelbiańskie: Szlezwig i Holsztyn. Po wygaśnięciu domu panującego w księstwach Nadelbiańskich połączone one zostały z Danią unią osobistą, a w razie wygaśnięcia domu królewskiego, na mocy dawnych praw, miały powrócić do państwa niemieckiego. Kiedy więc bezdzietny król duński, *Fryderyk VII*, wydał akt, wcielający na wieczne czasy te księstwa do królestwa duńskiego, ludność Szlezwigu i Holsztynu upomniała się o swe prawa, poleciła swą sprawę parlamentowi niemieckiemu, zasiadającemu we Frankfurcie nad Menem, i uprosiła króla pruskiego o udzielenie pomocy zagrożonej ludności niemieckiej. Wysłane wojsko pod dowództwem pruskiego jenerała *Wrangla*, wsparte przez ludność księstw Nadelbiańskich, po kilku pomyślnych bitwach zmusiło Duńczyków do ustąpienia nietylko ze Szlezwigu i Holsztynu, lecz i z całej Jutlandyi; wszakże groźna postawa innych mocarstw, szczególniej zaś Rosyi, zniewoliła Prusy do zawieszenia broni w *Malmoe* r. 1848. Prusy cofnęły swe wojska; pomimo tego ludność księstw Nadelbiańskich, przy współudziale ochotników, przybywających z najodleglejszych okolic Niemiec,

wiodła dalej walkę z Duńczykami, ale pokonana, poddać się musiała r. 1850.

Tymczasem przedstawiciele mocarstw europejskich, zebrani w Londynie, skreślili dwa protokuły w roku 1850 i 1852, na mocy których księstwa Nadelbiańskie pozostały i nadal przy Danii, a na tron Szlezwigu powołano księcia *Sonderburg-Glücksburg*, naczelnika linii młodszej duńskiej.

Powtórzenie.

Do czego dążyły Włochy? Kto miał wówczas największe zachowanie we Włoszech? Którzy monarchowie włoscy nadali konstytucyę? Jakie w tym czasie zaszły wydarzenia w Lombardyi i Wenecyi? Kto wydał wojnę Austryi? Jaki był przebieg tej wojny? Czem zakończyła się? Co zniechęciło Włochów do Papieża? Dokąd udał się Papież? Co zaszło w Rzymie? Kto wystąpił w obronie Papieża? Kto zdobył Rzym? Jak skończyło się powstanie w Czechach? Do czego dążyli Węgrzy? Jakie ustępstwa uczynił im rząd austryacki? Kogo użył przeciw Węgrom? Co przeszkodziło wysłaniu wojska niemieckiego do Węgier? Który jenerał zdobył Wiedeń? Kiedy cesarz Ferdynand złożył koronę? Co uczynił książę Szwarcenberg? Z jakiego powodu Windischgrätz wkroczył do Węgier? Kto stanął na czele rządu tymczasowego w Węgrzech? Który jenerał austryacki przybył z Włoch? Jakie wojska wkroczyły do Węgier z północy? Gdzie i przed kim złożył broń Görgey? Co utraciły Węgry? Z jakiego powodu księstwa Nadelbiańskie powstały przeciwko Duńczykom? Do kogo udały się o pomoc? Który jenerał pruski dowodził w Szlezwigu i Holsztynie? Co zmusiło Prusy do zawieszenia broni? Kto prowadził dalej walkę? Czem zakończyła się? Co postanowiły protokuły londyńskie?

Napoleon III.

Ponieważ *Ludwik Napoleon*, obrany prezydentem rzeczypospolitej francuskiej na cztery lata, według istniejącej konstytucyi nie mógł być ponownie obrany, przeto chciał poczynić w niej pewne zmiany, a gdy Zgromadzenie narodowe było temu przeciwne, odważył się na krok stanowczy.

Opierając się na wojsku i większości ludu francuskiego, rozkazał przyaresztować przywódców stronnictwa republikańskiego i orleańskiego, to jest stronników hrabiego Paryża, wnuka Ludwika Filipa, i zamknął Zgromadzenie narodowe. Był to tak zwany *zamach stanu* z d. 2 grudnia 1851 r.

Napoleon na mocy głosowania powszechnego obrany został prezydentem *na lat dziesięć*, a po upływie roku, również dnia 2 grudnia, przez powszechne głosowanie mianowany został cesarzem i przyjął tytuł *Napoleona III*, uważając zmarłego w młodym wieku księcia Reichsztadt za Napoleona II. Wszystkie mocarstwa europejskie uznały go w tej nowej godności.

Odtąd Napoleon starał się ze wszech miar podnieść Francyę do pierwszorzędnej potęgi w Europie; wkrótce też można było mniemać, że od niego zależy pokój lub wojna, pomyślność lub niedola narodów.

Idąc w ślady stryja swego, Napoleona I, zaprowadził we Francyi rząd silny, a na zewnątrz usiłował odświeżyć sławę oręża francuskiego.

Wbrew swemu przyrzeczeniu, że *cesarstwo to pokój* (L'empire c'est la paix), wziął udział w roku 1853 w wojnie rosyjsko-tureckiej.

Wojna krymska. Cesarz rosyjski, *Mikołaj I*, zażądał od Wielkiej Porty w r. 1853 udzielenia mu opieki nad chrześcijanami, zamieszkałymi w Turcyi, a gdy sułtan nie zgadzał się na to, zajął księstwa naddunajskie, Mołdawię i Wołoszczyznę, wydawszy zaś wojnę Turcyi, posłał swą flotę na morze Czarne, która zniszczyła flotę turecką pod *Synopą*. Taki był początek wojny, zwanej wojną krymską.

Napoleon, przebiegły polityk, zjednawszy sobie największego wroga Francyi, *Anglię*, stanął po stronie Turcyi. Austrya i Sardynia przyłączyły się do Anglii i Francyi. Prusy pozostały neutralnemi. Austrya, jako najbliższa widowni wojny, zażądała od Rosyi opuszczenia księstw naddunajskich, co też nastąpiło, lecz nie zażegnało wojny.

Flota angielsko-francuska wysadziła na zachodnim brzegu *Krymu* znaczne wojsko lądowe, które stoczywszy z wojskiem rosyjskiem krwawą bitwę nad rzeką *Almą* (we wrześniu r. 1854) przystąpiło do oblężenia silnej twierdzy, *Sewastopola*. Oblężenie przeciągało się długo, a położenie wojsk sprzymierzonych, wobec braku żywności, zimowych chłodów i częstych wycieczek z Sewastopola, było dość opłakane; z radością też przyjęto wiadomość o przybyciu piętnastotysięcznego korpusu sardyńskiego. Po uporczywych walkach sprzymierzeni zdobyli wreszcie fort *Malachowa* na

początku września 1855 r. i zajęli Sewastopol. Gdy zaś w tymże czasie wojska rosyjskie wzięły szturmem twierdzę *Kars* w Azyi Mniejszej, a siły rosyjskie, pozostałe w *Krymie*, zajęły bardzo nieprzystępną pozycyę, obie strony rozpoczęły rokowania, które zakończyły się pokojem w *Paryżu* r. 1856. Działo się to już za panowania cesarza *Aleksandra II*, syna i następcy Mikołaja I, zmarłego r. 1855. Na mocy tego pokoju zdobyte twierdze zostały zwrócone, ujście Dunaju, Suliną zwane, odstąpiono Turcyi, a Mołdawii nieznaczną część Bessarabii.

Wielka Porta przyrzekła nadać te same prawa chrześcijanom, z jakich korzystali inni jej poddani.

Mołdawia i Wołoszczyzna, dążąc oddawna do zjednoczenia się z sobą, po śmierci sułtana *Abdul-Medżyda* utworzyły jedno księstwo pod nazwą *Rumunii* i obrały księciem *Jana Kuzę*, po którego detronizacyi w roku 1866 zaproszono na tron rumuński księcia *Karola Hohenzollern-Sigmaringen*. Książe Karol w roku 1881 przyjął tytuł króla.

Wojna z Austryą i zjednoczenie Włoch. Ostatnie zwycięstwa Austryaków nie przytłumiły najgorętszych pragnień Włochów zjednoczenia całego półwyspu Apenińskiego pod jednym monarchą i znalazły poparcie we Francyi i Anglii. Państwa te domagały się przywrócenia w Neapolu odebranej konstytucyi, a gdy król neapolitański nie chciał temu zadosyć uczynić, odwołały posłów swoich.

Austrya, panując w Lombardyi i Wenecyi, pod pozorem utrzymania spokojności obsadziła swemi wojskami Parmę, Modenę i północno-zachodnią część Państwa Kościelnego, na co uskarżali się już podczas kongresu paryskiego przedstawiciele Francyi i Włoch. W tym czasie król sardyński, *Wiktor Emanuel II*, i minister jego, biegły polityk, hrabia *Cavour*, zręcznem postępowaniem podnieśli w oczach Włoch powagę swego państwa, co tak dalece nie podobało się Austryi, iż zażądała od Sardynii zmniejszenia jej sił wojennych, a gdy król Wiktor Emanuel II nie chciał się na to zgodzić, wydała mu wojnę w r. 1859.

Wiadomo już, że podczas wojny krymskiej Sardynia przysłała Francuzom korpus posiłkowy; odtąd przyjazne stosunki pomiędzy obu państwami coraz ściślejszą przybierały postać i bardziej się jeszcze wzmocniły, gdy *książę Napoleon*, syn króla westfalskiego, Hieronima, poślubił księżniczkę *Klotyldę*, córkę Wiktora Emanuela. Gdy zatem Austrya wydała wojnę Sardynii, Napoleon pospieszył na pomoc królowi sardyńskiemu.

W końcu kwietnia wkroczyła armia austryacka do Piemontu, lecz nie zdołała przeszkodzić połączeniu się wojska sardyńskiego z wojskiem francuskiem, któremu przywodził sam Napoleon. Austryacy otrzymali ciężką porażkę i cofnęli się do *Lombardyi*. Niezadługo potem jenerał francuski, *Mac-Mahon*, odniósł nowe zwycięstwo pod *Magenta* (Madżenta) w pobliżu Medyolanu, wskutek czego Austryacy opuścili Lombardyę.

Zwycięstwo pod Magenta nie zakończyło jeszcze wojny. Cesarz austryacki, Franciszek Józef, przywiódłszy nowe posiłki, wszedł do Lombardyi, a w czerwcu spotkały się wojska nieprzyjacielskie pod *Solferino* i stoczyły krwawą bitwę, w której Francuzi zupełne odnieśli zwycięstwo. Austryacy cofnęli się po za rzekę *Mincio* (Minczio) i zajęli silną pozycyę w tak zwanym *czworoboku* twierdz. Wszystkie okoliczności zdawały się sprzyjać powodzeniu oręża francuskiego i ostatecznemu oswobodzeniu Włoch, gdyż w tym czasie korpus francuski pod wodzą *księcia Napoleona* wylądował w *Liworno*, ludność księstw Toskanii, Parmy i Modeny wygnała panujących tam książąt, a północne prowincye Państwa Kościelnego: Romania i Emilia, przyłączyły się do ogólnego ruchu.

Z drugiej wszakże strony groźna postawa, jaką przybrały *Prusy* i państwo niemieckie, oraz niezdobyta pozycya Austryaków w czworoboku fortec, skłoniły Napoleona III do zawieszenia broni, które nastąpiło po osobistem widzeniu się jego z cesarzem Franciszkiem Józefem w *Villa-Franca*, w pobliżu Solferino, i zakończyło podpisaniem pokoju w *Zurichu* w listopadzie 1859 r. Austrya ustąpiła Napoleonowi Lombardyę, z wyjątkiem *Mantui* i *Peschiery*, a ten ze swej strony ustąpił ją królowi Sardynii, wzamian za co otrzymał *Sabaudyę* i *Niccę*. Książęta Toskanii, Parmy i Modeny mieli powrócić do swych państw. Włochy miały tworzyć państwo związkowe pod przewodnictwem Papieża.

Pomimo to, już na wiosnę r. 1860, na mocy głosowania powszechnego, przyłączono do państwa Wiktora Emanuela Parmę, Toskanię i Modenę, oraz Legacye, to jest prowincye państwa Papieskiego, Romanię i Emilię. Tegoż roku w miesiącu maju wylądował *Garibaldi* z niewielką garstką ochotników na Sycylii i przy pomocy nieprzychylnie usposobionej ludności dla Franciszka II w krótkim czasie zdobył całą wyspę, a przypłynąwszy do Kalabryi, wszedł tryumfalnie do *Neapolu*. Król neapolitański, *Franciszek II*, z 40,000 wojskiem zamknął się w twierdzy *Gaecie*. Garibaldi ogłosił się w Neapolu dyktatorem w imieniu Wiktora Emanuela II, jako króla Włoch.

Tymczasem wojsko sardyńskie zajęło państwo Kościelne, oprócz Rzymu i tak zwanej Ojcowizny Św. Piotra; król sardyński, połączywszy się z Garibaldim, zmusił króla Franciszka II po trzechmiesięcznem oblężeniu Gaety do kapitulacyi.

Wiktor Emanuel na mocy głosowania powszechnego ogłoszony był *królem Włoch* w lutym roku 1861. Włochy obejmowały wówczas cały półwysep Apeniński, oprócz Wenecyi i Ojcowizny Świętego Piotra; za ich stolicę obrano *Florencyę*.

Do r. 1870 tak zwana Ojcowizna Świętego Piotra należała do Papieża, pod opieką załogi francuskiej.

Wkrótce po wybuchu wojny niemiecko-francuskiej wycofali Francuzi wojska swe z Rzymu, poczem, po krótkiem ostrzeliwaniu, Wiktor Ema-

nuel zajął Rzym. Od r. 1871 *Rzym* stał się stolicą Włoch zjednoczonych, z rezydencyą króla w *Kwirynale.* Po Wiktorze Emanuelu nastąpił w r. 1878 syn jego, *Humbert;* po Papieżu Piusie IX (1846—1878) — kardynał Pecci pod imieniem *Leona XIII.*

Powtórzenie.

Co było powodem zamachu stanu z dnia 2 grudnia 1851 roku? Co nastąpiło w rok później? Dlaczego Ludwik Napoleon przyjął tytuł Napoleona III? Do czego dążył? Co było przyczyną wojny krymskiej? Czego domagał się cesarz Mikołaj I? Które księstwa zajął? Gdzie flota rosyjska pokonała flotę turecką? Kto ujął się za Turcyą? Kto przyłączył się do Anglii i Francyi? Czego zażądała Austrya od Rosyi? Jaki kraj był widownią wojny? Gdzie wylądowało wojsko francusko-angielskie? Nad jaką rzeką stoczyło bitwę? Którą twierdzę zaczęto oblegać? Jakie było położenie wojsk sprzymierzonych? Które państwo przysłało korpus posiłkowy? Co zakończyło oblężenie Sewastopola? Którą twierdzę zdobyły wojska rosyjskie? Gdzie zawarto pokój? Jakie były jego warunki? Jaką nazwę przybrały księstwa naddunajskie po śmierci Abdul-Medżyda? Kogo obrały po detronizacyi Kuzy? Które mocarstwa popierały dążenia Włoch? Które części Włoch zajmowały wojska austryackie? Na co uskarżano się na kongresie paryskim? Który minister podniósł powagę Sardynii we Włoszech? Czego żądała Austrya od Sardynii? Kto rozpoczął wojnę? Gdzie Austryacy zostali pokonani? Gdzie zaszła druga bitwa? Kto dowodził w bitwie pod Solferino? Dokąd cofnęło się wojsko austryackie? Kto wylądował w Liworno? Które księstwa przyłączyły się do ogólnego ruchu? Co skłoniło Napoleona III do zawarcia pokoju w Villa-Franca? Jakie były warunki pokoju, zawartego w Zurichu? Dokąd popłynął Garibaldi? Gdzie schronił się król neapolitański? Kto zajął państwo Kościelne, oprócz Rzymu? Kto zniewolił króla nea-

politańskiego do kapitulacyi? Kiedy Wiktor Emanuel ogłoszony został królem Włoch? Które kraje należały jeszcze do Włoch? Które miasto obrano za stolicę?

Wyprawa do Meksyku (1862—1867). Po wojnie włoskiej wzrosło jeszcze bardziej znaczenie Napoleona; ale on, nie zadowalając się wpływem, jaki wywierał w Europie, chciał go rozszerzyć i na Amerykę, do czego niebawem nadarzyła się sposobność.

Oddawna społeczeństwo Stanów Zjednoczonych rozpadło się na dwa stronnictwa: jedno, domagające się zniesienia niewoli murzynów, zwane *Abolicyonistami*, drugie, żądające utrzymania jej nadal, mianowane *Demokratami*. Najzaciętsze ich walki wyborcze odbywały się podczas obioru prezydenta, gdyż każde chciało wybrać na tę godność swego stronnika. Demokraci obawiali się, że skoro prezydentem obrany będzie abolicyonista, nalegać będzie na zniesienie niewoli murzynów, co zagrażało ruiną majątkową plantatorom, zamieszkującym południowe prowincye Stanów Zjednoczonych. Gdy na ten urząd obrano *Abrahama Lincolna*, abolicyonistę, 11 stanów południowych, oderwawszy się od Unii, obrało innego prezydenta, co dało początek wojnie domowej, trwającej przez lat pięć, od roku 1860—1865.

Walka była uporczywa i zacięta. Przez długi czas przewagę miały stany południowe, wreszcie jenerał *Grant*, dowodzący wojskami stanów północnych, odniósłszy świetne zwycięstwo nad południowcami, zniewolił ich do powrotu do Unii i zniesienia niewolnictwa w r. 1865.

W tej wojnie po raz pierwszy zaczęto używać *pancerników*, to jest okrętów wojennych, okutych grubą blachą, jakoby pancerzem, które niebawem zaprowadzono w wielu marynarkach.

Abraham Lincoln, ponownie obrany prezydentem, zginął z ręki mordercy, jako ofiara zemsty południowców. Po nim obrano prezydentem jenerała Granta.

Powodem wmieszania się Napoleona III do spraw amerykańskich był Meksyk. Wiadomo, że Meksyk, ogłosiwszy swą niezawisłość od Hiszpanii już w r. 1810, przyjął formę rządu republikańską, a chwilowo był nawet cesarstwem. Od roku 1822—1824 panował tu z tytułem cesarza Iturbide, poczem znów przywrócono rzeczpospolitę.

Za czasów Napoleona III wrzała tam wojna domowa pomiędzy monarchistami a republikanami, na których czele stał Juarez (Chuares). W tej wojnie Europejczycy, osiedleni w Meksyku, narażeni bywali na różne straty i przykrości, a gdy wstawienie się za nimi mocarstw europejskich nie odniosło żadnego skutku, Napoleon III zachęcił Anglię i Hiszpanię do wspólnej wyprawy do Meksyku. Sprzymierzeni zajęli *Vera-Cruz* (1862) i zawarli z Juarezem umowę, na mocy której wynikłe nieporozumienia pokojowo miały być załatwione, wskutek czego Anglia i Hiszpania wycofały wojska z Meksyku. Napoleon jednak nie odwołał swego wojska, lecz wysłał do Meksyku nową wyprawę.

Po długich i uciążliwych walkach (1863) zająwszy Meksyk, wódz francuski zwołał Zgromadzenie notablów, powolne życzeniom Napoleona, które uchwaliło rząd monarchiczny i ofiarowało koronę cesarstwa meksykańskiego *arcyksięciu austryackiemu, Maksymilianowi.*

Arcyksiążę Maksymilian nie miał wielkiej ochoty do objęcia tronu na drugiej półkuli i dopiero wówczas przystał na to, gdy Napoleon zobowiązał się pozostawić swą armię w Meksyku do chwili uzbrojenia nowej armii krajowej. Opierając się na tej umowie, arcyksiążę Maksymilian, jako cesarz Meksyku, wszedł do stolicy w czerwcu r. 1864; aliści wkrótce przekonał się, że nie tak łatwo przyjdzie mu przywrócić spokojność w państwie, szarpanem przez różne stronnictwa.

Największe wszakże niebezpieczeństwo groziło mu ze strony Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, które po zakończeniu wojny domowej przyjęły zasadę prezydenta Monroe, iż nie ścierpią żadnego obcego mieszania się do spraw Ameryki; dlatego dopomagały Juarezowi i zagroziły Napoleonowi wojną, jeśli wojsk francuskich nie wycofa z Meksyku. Napoleon, nie chcąc narażać się na tak kosztowną wojnę, wydał wojskom swoim rozkaz do powrotu, a cesarza Maksymiliana usilnie prosił, aby zrzekł się korony meksykańskiej, Cesarz Maksymilian, uważając to za ubliżenie swej godności, pozostał w Meksyku.

Po odjeździe wojsk francuskich nieszczęśliwy monarcha ujęty był przez republikanów i rozstrzelany na mocy wyroku sądu wojennego r. 1867.

Powtórzenie.

Do czego dążył Napoleon III? Jaką nosiły nazwę stronnictwa w Stanach Zjednoczonych? Dlaczego południowe stany były przeciwne zniesieniu niewoli? Kiedy nastąpił ostateczny rozdział Stanów? Kto pokonał po-

łudniowców? Kiedy upowszechniły się pancerniki? Jaki los spotkał Lincolna? Kogo po nim obrano prezydentem? Do kogo dawniej należał Meksyk? Jakie przechodził koleje? Co było ostatecznym powodem wmieszania się Napoleona do spraw meksykańskich? Z kim przedsięwziął wyprawę do Meksyku? Które miasto zajęli sprzymierzeni? Z kim zawarli umowę? Kto wycofał wojska z Meksyku? Pod czyjem dowództwem Napoleon wysłał drugą wyprawę? Komu notablowie amerykańscy ofiarowali koronę cesarską? Pod jakim warunkiem przyjął Maksymilian koronę? Kiedy przybył do Meksyku? Skąd największe groziło mu niebezpieczeństwo? Jaką zasadę głosiły Stany Zjednoczone? Komu dopomagały? Dlaczego Napoleon cofnął swe wojska? Do czego namawiał Maksymiliana? Jak skończył życie cesarz Maksymilian?

Wojna z Duńczykami.

Gdy po śmierci króla duńskiego, Fryderyka VII, następca jego, *Chrystyan IX*, ogłosił ponowne wcielenie księstw nadelbiańskich do Danii, książę *Fryderyk Augustenburg*, posiadający pewne prawa do tych księstw, przyjął tytuł księcia Szlezwigu i Holsztynu, a sejm Rzeszy niemieckiej wysłał tam wojsko egzekucyjne.

W dniu jego przybycia Duńczycy cofnęli się za rzekę *Ejderę*, w kilka dni później książę Fryderyk Augustenburg przyjechał do *Kiel;* jednakże sejm związkowy wyznaczył komisyę, której polecił ocenić jego prawa.

Ale cesarz austryacki, *Franciszek Józef*, i król pruski, *Wilhelm I*, niezadowoleni z obrotu rzeczy,

oznajmili, iż postępowanie sejmu niemieckiego nie zgadza się z postanowieniem konferencyi londyńskiej, iż zatem jako przedstawiciele państw, podpisanych na tej konferencyi, sami staną w obronie praw Szlezwigu. Gdy tedy Dania milczeniem zbyła ich żądania, armia austryacko-pruska przekroczyła rzekę Ejderę w r. 1861.

Król pruski, Wilhelm I, brat Fryderyka Wilhelma IV, wstąpiwszy na tron w r. 1861, zwrócił baczną uwagę na wzmocnienie państwa, pomimo silnego oporu przedstawicieli narodu, przeprowadził organizacyę armii przy pomocy ministra wojny, *Roona*. Jak wybornie zorganizowane było wojsko pruskie, okazało się to niezwłocznie w wojnie szlezwicko-holsztyńskiej.

Austryacy uderzyli na *Danewirk*, w którym zamknęło się 30 tysięcy Duńczyków, a kiedy Prusacy chcieli zagrodzić drogę Duńczykom, aby ich odciąć od połączenia się z innemi wojskami duńskiemi, cofnęli się do szańców pod *Düppel*. Wojska pruskie obległy Düppel, które po krwawej walce zdobyte zostało w kwietniu, a Austryacy zajęli północny *Szlezwig* i część *Jutlandyi*.

Tymczasem za pośrednictwem Anglii, która zebrała konferencyę mocarstw w Londynie, nastąpiło zawieszenie broni; Duńczycy jednak nie przystali na żadne warunki pokoju, wznowiono zatem wojnę. Prusacy zdobyli wyspę *Alsen*, a Austryacy zajęli Jutlandyę aż po przylądek Skager.

Takie powodzenie oręża nieprzyjacielskiego uczyniło Duńczyków skłonniejszymi do pokoju. Rozpoczęte rokowania zakończono pokojem, za-

wartym w *Wiedniu*. Król duński ustąpił wszelkich praw swoich do Szlezwigu, Holsztynu i Lauenburga cesarzowi austryackiemu i królowi pruskiemu.

Wojna Prus z Austryą i Niemcami 1866 r.

Niebawem Prusy i Austrya poważniły się z sobą o zarząd Szlezwigu i Holsztynu. Austrya była przeciwna wszelkiemu powiększeniu się Prus, dlatego przechylała się na stronę księcia *Fryderyka Augustenburga*, Prusy zaś chciały przyłączyć to księstwo do swojego państwa, a gdy na razie tego uczynić nie mogły, zażądały, aby wojsko szlezwicko-holsztyńskie pozostawało pod komendą Prus, zarząd poczt i telegrafów połączono z zarządem pruskim i aby Prusom oddano port Kiel i fortecę Rensburg.

Książę Fryderyk Augustenburg, popierany przez Austryę i sejm Rzeszy, nie chciał przystać na te żądania; wreszcie Prusy pogodziły się z Austryą w *Gastein* w sierpniu 1865 r. Austrya miała objąć zarząd Holsztynu, Prusy — Szlezwigu, księstwo Lauenburskie ustąpiła Austrya Prusom za pewne wynagrodzenie. Pomimo tego stosunki obu mocarstw z każdym dniem coraz bardziej się naprężały. Prusy nie chciały dozwolić na utworzenie nowego niewielkiego państwa na północnej swej granicy, a jednocześnie żądały pewnych zmian na swoją korzyść w ustawie związkowej Wówczas Austrya wezwała przyjazne sobie pań-

stwa niemieckie do przygotowania się na wojnę. W odpowiedzi na to Prusy przedstawiły sejmowi Rzeszy wniosek, ażeby zwołano *parlament niemiecki*, i zawarły z *Włochami* przymierze zaczepno-odporne w kwietniu 1866 r.

Od tej chwili oba mocarstwa zaczęły się uzbrajać na seryo, a gdy Austrya z naciskiem poleciła sejmowi Rzeszy sprawę księstw i zwołała Zgromadzenie stanów w Holsztynie, Prusy oznajmiły, że Austrya nie dotrzymała umowy, zawartej w Gastein, i rozkazały jenerałowi *Manteuffel*, gubernatorowi Szlezwigu, wkroczyć do Holsztynu, zajętego przez wojsko austryackie, z 20-tysięczną armią. Taki był początek wojny.

Po stronie Austryi stanęły, oprócz południowych państw niemieckich, Hanower, Hessen Kassel i Saksonia.

Wojna niemiecka trwała zaledwie kilka tygodni. Wojska pruskie wyruszyły trzema armiami do Saksonii i Czech, i po kilkunastu bitwach odniosły stanowcze zwycięstwo nad Austryakami pod *Sadową*. Jednocześnie wojska hanowerskie, dążące do połączenia się z wojskami państw południowych sprzymierzonych i Austryą, zostały pokonane pod *Langenzalca*, a wojska bawarskie pod *Kissingen*, reszta zaś wojsk związkowych pod *Aschaffenburgiem*.

Klęska pod Sadową zniewoliła cesarza Franciszka Józefa do proszenia Napoleona III o pośrednictwo w rokowaniach pokojowych i ustąpienia mu Wenecyi. Król Wilhelm I za podstawę dalszych układów położył następne warunki: Wy-

stąpienie Austryi ze Związku niemieckiego, utworzenie nowego związku pod przewodnictwem Prus, przyłączenie do Prus Szlezwigu i Holsztynu, zaokrąglenie Prus ze strony północnej i ustąpienie Wenecyi Włochom.

Na tych podstawach rozpoczęto dalsze rokowania, Napoleon III jednakże wyjednał, że za południową granicę Związku niemieckiego uznano rzekę *Men*. Wszystkie państwa, leżące na północ tej rzeki, miały utworzyć Związek północno-niemiecki pod zwierzchnictwem Prus; położone zaś na południe jej nie miały tworzyć żadnego związku. Warunek ten wszakże nie przeszkodził Prusom do zawarcia *tajemnego przymierza* zaczepno-odpornego z państwami południowemi, które tak groźnem się stało w wojnie z Francyą.

Po przyjęciu warunków, podanych przez króla pruskiego, przedłużono zawieszenie broni, poczem zawarto pokój w *Pradze Czeskiej* (23 sierpnia 1866 r.), a z Saksonią w końcu października.

Król saski, Jan, zapłacił znaczne koszta wojenne, przystąpił do Związku północno-niemieckiego, zreorganizował armię na sposób pruski i oddał ją pod komendę króla pruskiego.

Związek północno-niemiecki. Prusy stanęły obecnie na czele związku północno-niemieckiego, który odbywał swe posiedzenia w *Berlinie*. Były one najpotężniejszym jego członkiem, gdyż wojna ta znacznie powiększyła monarchię pruską przez przyłączenie królestwa Hanowerskiego, elektorstwa Hesskiego, księstwa Hessen-Homburg, Nassau, Szlezwicko-Holsztyńskiego i wolnego miasta Frankfurtu nad Menem; obszar Prus wzrósł do 6,400 mil kwadratowych z 24-milionową ludnością.

Według upostaciowania tego związku, do centralnej władzy wojskowej należał zwierzchni kierunek polityką zewnętrzną, wojną na lądzie i morzu, oraz zarząd kolejami, telegrafami i pocztami. Centralna władza związkowa składać się miała z Rady związkowej, w której Prusy posiadały głosów 17, inne państwa 26, i sejmu, obranego z wyborów bezpośrednich. Radzie związkowej przewodniczył prezydent dziedziczny w osobie króla pruskiego, pod którego też rozkazami pozostaje armia związkowa.

Wojna Włoch z Austryą.

Wskutek przymierza, zawartego z Prusami, Wiktor Emanuel wydał wojnę Austryi (20 czerwca 1866 r.), przekroczył rzekę *Mincio*, a Garibaldi uderzył na *Tyrol;* lecz wojna wiodła się niepomyślnie.

Arcyksiążę *Albrecht* zadał ciężką porażkę wojskom Wiktora Emanuela pod *Custozzą* (22 czerwca) i zmusił je do odwrotu. Wiktor Emanuel, aby ocalić honor wojskowy swego narodu, nie przyjął Wenecyi, postanawiając zdobyć ją orężem; wszakże zwycięstwa Prusaków zmusiły wojsko austryackie do cofnięcia się przed Włochami bez stawienia żadnego oporu. Równie niepomyślnie wiodło się Włochom na morzu; flota włoska została pokonana pod *Lisa* na morzu Adryatyckiem (20 lipca); pomimo tego na mocy pokoju, zawartego w Wiedniu (3 października), Austrya zrzekła się Wenecyi na korzyść Włocha.

Powtórzenie.

Który król duński ponownie wcielił księstwa nadelbiańskie do Danii? Kto miał prawa do Szlezwigu i Holsztynu? Jak postąpił sejm Rzeszy niemieckiej? Którzy monarchowie wmieszali się do tego zatargu? Do czego dążył król Wilhelm I? Kto przekroczył rzekę Ejderę? Dokąd cofnęli się Duńczycy z pod Danewirk? Jakie zwycięstwo odnieśli Prusacy? Jaką część Danii zajęli Austryacy? Gdzie zwołano konferencyę? Co zdobyli Prusacy po wznowieniu kroków wojennych? Jakie było położenie Danii? Gdzie zawarto pokój i na jakich warunkach? Z jakiego powodu poważniły się znów Austrya i Prusy? Czego żądały Prusy? Co postanowiono w Gasteinie? Czemu Prusy stawiły opór i czego żądały? Czego żądała Austrya od Związku niemieckiego? Z kim Prusy zawarły przymierze zaczepno-odporne? Co było ostatecznym powodem wydania wojny przez Prusy? Jaki był początek wojny? Kto stanął po stronie Austryi? Ile dni trwała ta wojna? Gdzie odnieśli Prusacy zwycięstwo? Gdzie pokonani zostali Hanowerczykowie? Gdzie Bawarowie? Który kraj ustąpił cesarz Franciszek Józef Napoleonowi III? Jakie warunki podał Wilhelm I? Gdzie zawarto pokój? Która rzeka stanowić miała południową granicę Związku północnego? Jak powiększyły się Prusy po tej wojnie? Co stanowiło władzę centralną Związku? Czem zawiadywała? Kto stał na jej czele? Kiedy Włochy wydały wojnę Austryi? Jak się im powodziło? Co zyskały Włochy w tej wojnie?

Wojna francusko-pruska (r. 1870—71).

Niepowodzenie wyprawy meksykańskiej przyćmiło sławę Napoleona III; dla podniesienia uroku potrzeba mu było koniecznie nowych zwycięstw, nowych wawrzynów; wszakże nie wmie-

szał się do wojny, którą wiodły Prusy z Austryą, licząc na to, że walka wypadnie na niekorzyść Prus i wyczerpie siły obu mocarstw wojujących. Zdziwiła go szybkość, z jaką Prusy zakończyły wojnę, a dążenie ich do zjednoczenia wszystkich państw niemieckich przejęło obawą.

Po wygranej pod Sadową stronnictwo wojenne we Francyi, do którego należała cesarzowa Eugenia, małżonka Napoleona, obrało sobie za hasło: *odwet za Sadowę* i nagliło Napoleona III całą siłą do wojny. Wkrótce po zakończeniu wojny prusko-austryackiej zażądał on od Prus za swą neutralność ustąpienia Francyi kilku powiatów na lewym brzegu Renu, a gdy tego nie otrzymał, chciał nabyć od Holandyi *Luksemburg* i wymagał, aby Prusy wycofały swą załogę z twierdzy tegoż imienia. Zatarg takie przybrał rozmiary, iż zaczęto na seryo obawiać się wojny, atoli konferencya londyńska położyła mu kres, ogłaszając Luksemburg za państwo neutralne. Prusacy wycofali swe wojska z twierdzy, a ta rozebrana została.

Takie krzyżowanie zamiarów Francyi przez Prusy uważało stronnictwo wojenne za ubliżenie godności narodowej, a Napoleon III czyhał tylko na stosowną chwilę, aby wydać wojnę Prusom.

We dwa lata po zdetronizowaniu królowej *Izabelli* Hiszpanie zaprosili na tron w r. 1870 księcia *Leopolda Hohenzollern-Sigmaringen*, brata obecnie panującego króla Rumunów, dalekiego krewnego domu panującego w Prusach. Francya wszakże, obawiając się utraty wpływu na półwy-

spie Pirenejskim, uprosiła króla pruskiego o wmieszanie się do tej sprawy i wyjednanie u swego krewnego zrzeczenia się ofiarowanego sobie tronu. Ale i to nieporozumienie zażegnane zostało, gdyż książę *Leopold* nie przyjął korony. Niezadowolony tem Napoleon zażądał od króla pruskiego wyraźnego zobowiązania się, iż na przyszłość żaden Hohenzollern nie będzie się starał o koronę hiszpańską. Gdy tedy poseł francuski, Benedetti, otrzymał na to dość szorstką odpowiedź od Wilhelma I, bawiącego w Ems, Francya wypowiedziała wojnę Prusom (19 lipca 1870 r.).

Napoleon rozpoczął wojnę, ufny w wyższość swego uzbrojenia w karabiny Chassepota i kartaczownice, licząc na to, że po pierwszej wygranej połączą się z nim Austrya, Włochy i Dania; wszakże od samego początku okazała się wyższość pruskiej taktyki wojennej. Prusacy z bezprzykładną szybkością zgromadzili na granicach Francyi trzy armie, wynoszące 450,000 ludzi; tymczasem armia francuska, zebrana w okolicach *Strasburga* i *Metzu*, dochodziła zaledwie do 300,000 i pierwsze dwa tygodnie spędziła w bezczynności, oczekując uzupełnienia.

Drugiego sierpnia Napoleon zajął miasteczko pruskie *Saarbrücken*, pokonał niewielką załogę pruską i wydał biuletyn, znacznie powiększający rozmiary tego zwycięstwa; jednocześnie zaś armie pruskie przekroczyły granice Francyi.

Czwartego sierpnia trzecia, czyli południowa armia pruska zdobyła wzgórze w pobliżu *Wisenburga* (Weissenburga) i pod *Wörth* odparła

wojsko francuskie pod dowództwem jenerała *Mac-Mahona*. Tegoż samego dnia wojska pierwszej i drugiej armii pruskiej zdobyły szturmem silnie oszańcowane wzgórza pod *Szpicheren* (w pobliżu Saarbrücken). Tymczasem Mac-Mahon ze swoim korpusem cofnął się przez wąwozy Wogezów do *Chalons* nad Marną, a jenerał francuski *Bazaine*, dowódca armii nadreńskiej, pomaszerował na *Verdun*, dążąc do połączenia się z Mac-Mahonem; jednakże dalszy jego pochód powstrzymało natarcie armii pruskiej pod *Courcelles* i *Borny* na wschód Metzu (14 sierpnia).

We dwa dni później jenerał Bazaine wyruszył ze swą armią na zachód; tu zastąpiła mu drogę druga armia pruska. Po dwóch krwawych walkach (pod *Vionville* i *Mars-Latour)* Bazaine zatrzymał się niedaleko silnej fortecy Metz, i pod *Gravelotte* i *Saint-Privat* stoczył niepomyślną walkę z obu armiami pruskiemi (18 sierpnia), poczem bardziej się jeszcze podsunął do Metzu, gdzie go otoczyły armie pruskie.

Wówczas to Mac-Mahon, przy którym znajdował się cesarz Napoleon, pospieszył z pod Chalôns na odsiecz Bazainowi, a napotkawszy armię pruską, stoczył z nią bitwę pod *Beaumont* (30 sierpnia), która wypadła również niepomyślnie dla wojska francuskiego, poczem wyruszył pod *Sedan*, twierdzę francuską na granicy belgijskiej. Wojsko francuskie, pomimo bohaterskiej dzielności, musiało się cofnąć do twierdzy Sedanu, a 2 września kapitulowało. Cesarz Napoleon III

i 80,000 bitnego wojska francuskiego dostało się do niewoli.

Pomimo gęstej mgły, z brzaskiem dnia rozpoczęto walkę (pod wsią *Bazeilles*), która z każdą chwilą stawała się bardziej zaciętą. We wsi Bazeilles przez dzień cały zdobywać musieli Prusacy dom po domu. O godzinie ósmej zrana wielkie baterye polowe zaczęły rzucać kule na mury fortecy Sedanu. Na wszystkich punktach przez godzin kilka trwała straszna kanonada. Głębokie lesiste wąwozy utrudniały pochód wojska pruskiego i ułatwiały obronę. Po zdobyciu dwóch wiosek przez Prusaków głównym celem pocisków armatnich stał się Sedan. Pomału baterye francuskie milknąć zaczęły. Pola zaścielały trupy żołnierzy i zabitych koni, a piechota, artylerya i kawalerya zaczęły się cofać do miasta Sedanu. Pruska artylerya przystąpiła do bombardowania miasta. Po upływie dwudziestu minut wzniosły się w górę kłęby dymu, okazały ogniste języki, zwiastujące pożar w kilku dzielnicach miasta. Naokoło Sedanu płonęło kilka wiosek.

Pod wieczór parlamentarz francuski z białą chorągwią ukazał się w bramie Sedanu, a cesarz Napoleon III wysłał jenerała Reike z własnoręcznym listem do króla pruskiego. Gdy Reike ujrzał Wilhelma I, zeskoczył z konia i podał list swego cesarza. Treść tego listu była krótka, lecz wzruszająca: *Nie mogąc umrzeć na czele wojsk moich, składam moją szpadę w ręce Waszej Królewskiej Mości.*

Cesarz Napoleon został pomieszczony w zamku Wilhelmshöhe w pobliżu Kasselu, gdzie przebywał do chwili zawarcia pokoju.

Po zawarciu pokoju Napoleon osiadł w Chislehurst niedaleko Londynu i zakończył tu życie w roku 1873. Syn jego, Ludwik, zwany zwykle Lulu, doszedłszy pełnoletności, wziął udział w wyprawie Anglików przeciwko kafrom plemienia Zulu w południowej Afryce i poległ, napadnięty przez krajowców, w roku 1879.

Zwłoki Napoleona III i syna jego spoczywają obok siebie w kaplicy w Chislehurst.

Powtórzenie.

Dlaczego Napoleon III nie wmieszał się do wojny prusko-austryackiej? Jakie było hasło stronnictwa wojennego we Francyi? Czego zażądał Napoleon od Prus? O co powstał nowy zatarg i jak się zakończył? Kogo zaproszono na tron hiszpański? Czego wymagał Napoleon od króla pruskiego? Co było ostatecznym powodem wypowiedzenia wojny? Na co liczył Napoleon? Jakie siły wojenne wyprowadzili Prusacy do wojny? Jakie Francuzi? Około których fortec zebrali je? Jaki błąd popełnili Francuzi? Które miasteczko pruskie zajął Napoleon? Kiedy armie niemieckie przekroczyły granice Francyi i gdzie Prusacy odnieśli dwa pierwsze zwycięstwa? Gdzie trzecie? Dokąd cofnął się Mac-Mahon? Kto chciał się z nim połączyć? Gdzie Bazaine musiał stoczyć bitwę? Jakie nowe bitwy zniewoliły go do zbliżenia się do Metzu? Co uczynił Bazaine po dwóch nowych bitwach pod Gravelotte i Saint-Privat? Gdzie otoczyły go armie pruskie? Kto podążył mu na pomoc? Gdzie Mac-Mahon stoczył bitwę z Prusakami? Dokąd podążył? Kiedy nastąpiła kapitulacya pod Sedanem? Jakie były jej następstwa? Opisz bitwę pod Sedanem. Gdzie pomieszczono cesarza Napoleona? Gdzie zamieszkał Napoleon III po wyjeździe z Niemiec? Kiedy umarł syn jego, Ludwik, zwany Lulu? Gdzie obaj są pochowani?

(Ciąg dalszy).

Na wiadomość o niesłychanej klęsce pod Sedanem wybuchły w Paryżu rozruchy 4 września. Cesarzowa Eugenia z synem i dworem swoim wyjechała do Anglii, a w Paryżu utworzył się rząd tymczasowy *Obrony Narodowej*, który z wielką ener-

gią i dzielnością zajął się uzbrojeniem i organizacyą nowych sił wojennych. Obroną Paryża kierował jenerał *Trochu*.

Po pokonaniu armii sedańskiej Prusacy zwrócili szczególną baczność na zdobycie twierdz; a gdy część ich wojsk oblegała *Sztrasburg*, *Metz* i *inne fortece*, wojsko niemieckie z pod Sedanu pomaszerowało pod Paryż. Dnia 19 września stolica Francyi okolona została pruskiemi szańcami na przestrzeni mil jedenastu. Wówczas *Gambetta*, członek rządu tymczasowego, wyjechał z Paryża balonem dla przyspieszenia organizacyi wojska.

Gdy część wojska niemieckiego obsaczyła Paryż, druga część obległa twierdze pograniczne, z których, po dzielnej obronie, najprzód kapitulował Sztrasburg, następnie Metz z całą armią Bazaina (27 października 1870 r.); mogły zatem armie niemieckie wyruszyć przeciwko armii *Loarskiej*, wysłanej z Tours przez energicznego Gambettę; lecz i ta armia, poniósłszy ciężkie klęski w różnych bitwach, ostatecznie pokonana była pod *Le Mans* (od 6 do 12 stycznia 1871 r.). Podobny los spotkał i północną armię francuską; ta po kilku krwawych bitwach cofnęła się do *St. Quentin*.

Ostatnią nadzieję ocalenia pokładał Gambetta w armii wschodniej, która pospieszyła na odsiecz twierdzy *Belfort* i zamierzyła wkroczyć do południowych Niemiec; wszakże i ta nadzieja zawiodła; armia wschodnia zmuszona została do odwrotu w drugiej połowie stycznia 1871 r.

Tymczasem Jenerał Trochu czynił z Paryża ustawiczne wycieczki, aby połączyć się z armią południową, ale pomimo wielkiej dzielności, ponosił same klęski, z których najcięższa była pod *Mont-Valerien*. Wobec tych nadludzkich a bezskutecznych wysiłków rząd tymczasowy ze względu na klęskę głodową, trapiącą Paryż, zawarł zawieszenie broni, a miasto *kapitulowało* 28 stycznia 1871 r. Wojska pruskie zajęły forty, cała załoga francuska, z wyjątkiem gwardyi narodowej, dostała się do niewoli, Paryż musiał zapłacić 200 milionów franków tytułem kontrybucyi wojennej.

Dla rokowania o warunkach pokoju rząd tymczasowy zwołał do Bordeaux Zgromadzenie narodowe, wyszłe z wyborów powszechnych, gdy zaś Gambetta złożył swój urząd, mianowano *Thiers'a* naczelnikiem władzy wykonawczej. Ten razem z Juliuszem *Favre* podpisał tymczasowe warunki pokoju w Wersalu 26 lutego. Prusacy w liczbie 30,000 zajęli niektóre północne dzielnice Paryża aż do potwierdzenia warunków pokoju przez Zgromadzenie narodowe (3 marca).

Na mocy tego pokoju Francya ustąpiła Niemcom *Alzacyę*, oprócz Belfortu, *Lotaryngię*, tak zwaną niemiecką, z twierdzą *Metz*, i zobowiązała się zapłacić 5 miliardów franków, jako wynagrodzenie za koszty wojenne. Ostatecznie zawarto pokój we Frankfurcie nad Menem 10 maja 1871 r.

Bezpośrednio po zakończeniu wojny wybuchła w Paryżu straszna rewolucya. Robotnicy paryscy wypowiedzieli posłuszeństwo rządowi

i ogłosili tak zwaną rzeczpospolitę czerwoną z komuną, to jest zarządem gminnym. Po upływie sześciu tygodni kres jej położyło zdobycie Paryża przez marszałka Mac-Mahona (2 maja 1871 r.). Zgromadzenie narodowe uznało Francyę za rzeczpospolitę i obrało na jej prezydenta sędziwego *Thiers'a*, który po upływie dwóch lat spłacił olbrzymie koszta wojenne, nałożone przez Niemców; wówczas załogi niemieckie opuściły granice Francyi. Pomimo tego Thiers wobec licznego stronnictwa monarchicznego niedługo utrzymał się na swem stanowisku; po nim godność prezydenta dostała się *Mac-Mahon'owi*, pełniącemu te obowiązki przez lat sześć. Po Mac-Mahon'ie prezydentem został republikanin *Grevy;* ten, po upływie lat sześciu powtórnie obrany, złożył swą godność. Następcą jego został *Sadi Carnot*, który zginął z ręki mordercy w r. 1894. Po prezydencie Carnot przez kilka miesięcy piastował tę godność *Casimir Perier*, poczem obrano *Faure'a*.

W tej epoce Francya znacznie powiększyła wpływ swój i rozszerzyła swe posiadłości po za granicami Europy: zniewoliła *beja Tunisu* do uznania jej zwierzchnictwa; w wojnie z Chinami w r. 1885 zyskała *Anam* i *Tonkin;* następnie pokonała króla *Dahomeju* i uczyniła pomyślną wyprawę do *Madagaskaru*. Największą wszakże baczność zwróciła na udoskonalenie i rozwój sił wojennych, ażeby utrzymać dawne swe stanowisko wśród wielkich państw europejskich.

Powtórzenie.

Co zaszło w Paryżu po klęsce pod Sedanem? Kto kierował obroną Paryża? Dokąd pomaszerowało wojsko niemieckie z pod Sedanu? Kto wyjechał balonem z Paryża? Które twierdze kapitulowały? Na którą armię francuską uderzyły wojska niemieckie? Jaki był los północnej armii francuskiej? Co zamierzała wschodnia armia francuska? Dlaczego jenerał Trochu czynił wycieczki z Paryża? Na jakich warunkach kapitulował Paryż? W jakim celu zwołano Zgromadzenie narodowe? Kto po Gambecie mianowany został naczelnikiem władzy wykonawczej? Gdzie podpisano warunki pokoju? Którą część Paryża zajęli Prusacy? Które prowincye ustąpiła Francya na mocy pokoju wersalskiego? Jaką sumę zobowiązała się zapłacić? Gdzie ostatecznie zawarto pokój? Jaka klęska trapiła Paryż po zawarciu pokoju? Kto zdobył Paryż? Kto był pierwszym prezydentem rzeczypospolitej? Co uczynił Thiers? Który prezydent zginął z ręki mordercy? Jakie posiadłości w tej epoce zdobyła Francya? Na co zwróciła największą baczność?

Wskrzeszenie Cesarstwa Niemieckiego.

Następstwem zwycięstw pruskich było wskrzeszenie cesarstwa niemieckiego i ofiarowanie dziedzicznej korony cesarskiej królowi pruskiemu, *Wilhelmowi I.*

Już podczas wojny z Francyą przez miesiąc listopad pełnomocnicy południowych państw niemieckich układali się w *Wersalu,* głównej kwaterze króla pruskiego, z kanclerzem hrabią Bismarckiem. Owocem tych rokowań było przyłą-

czenie się państw południowych do północnego Związku niemieckiego.

Na początku grudnia tegoż roku (1870) książę bawarski, *Luitpold*, wręczył Wilhelmowi I list króla bawarskiego, *Ludwika II*, w którym tenże prosił w imieniu innych panujących, aby raczył przyjąć dziedziczną koronę cesarską. A gdy do prośby jego przyłączyła się reszta książąt niemieckich i miasta wolne, odbyła się uroczystość przyjęcia korony cesarskiej w Wersalu, w sali zwierciadlanej Ludwika XIV, 18 stycznia 1871 r.

Król pruski, Wilhelm I, w obecności następcy tronu pruskiego, książąt niemieckich, kanclerza hrabiego Bismarcka, jenerała Moltke i wielu pierwszorzędnych wojskowych, przyjął dziedziczny tytuł cesarza. Z jego odezwy do narodu niemieckiego godne są uwagi następne słowa: „Niechaj Bóg dozwoli, abyśmy my i następcy nasi byli po wszystkie czasy powiększycielami państwa niemieckiego nie na drodze podbojów wojennych, lecz na drodze pracy pokojowej, i przyczyniali się do powiększenia pomyślności, swobody i uobyczajenia narodowego."

Najbardziej przyczynili się do wzrostu Prus i pomyślnego prowadzenia wojny z Francyą dwaj mężowie: kanclerz Otto von Bismarck i jenerał Helmut von Moltke.

Otto von Bismarck uczęszczał do uniwersytetu w Getyndze i Berlinie, gdzie studyował naukę prawa; następnie urzędował w sądzie miejskim w Berlinie, a później w regencyach w Akwizgranie i Poczdamie. Po śmierci ojca osiadł przez dłuższy czas w majątku swym na Pomorzu. W roku 1848 odznaczył się na sejmie działalnością przeciw stronnictwu wywrotowemu i odrazu zwrócił na siebie uwagę króla pruskiego. Od roku 1851—58 był posłem przy sejmie Rzeszy; od 1859—62 posłem w Petersburgu, a w r. 1862 przez kilka miesięcy posłem w Pa-

ryżu, następnie prezesem ministrów państwa pruskiego. Król Wilhelm I darzył go nieograniczonem zaufaniem. Po wojnie francuskiej Bismarck, podniesiony do godności książęcej, powszechnie znany był pod nazwą *Księcia Żelaznego*. Wziął uwolnienie od służby państwowej w roku 1890.

Jenerał Helmut von Moltke, urodzony w wielkiem księstwie Meklemburg-Szweryńskiem, pozostawał w służbie wojskowej króla duńskiego od roku 1818—22, poczem przeszedł do służby pruskiej. Od r. 1835—39 podróżował po wschodzie i wziął udział w wojnie przeciwko baszy egipskiemu, Mehmed-Alemu. Od r. 1858 był naczelnikiem sztabu jeneralnego i dopiero za Wilhelma II, w r. 1888, otrzymał żądane uwolnienie od służby. Zmarł nagle wskutek paraliżu serca w r. 1890.

Cesarstwo niemieckie składa się z 25 państw. Przedstawicielami ich w Radzie związkowej są pełnomocnicy. Sejm składa się z 400 członków, obieranych bezpośrednio przez naród. Na każde 100,000 mieszkańców wypada jeden deputowany do sejmu. Siła zbrojna całego cesarstwa niemieckiego pozostaje pod naczelnym kierunkiem cesarza.

Po powrocie z Francyi cesarz Wilhelm I panował jeszcze lat siedemnaście. Dla wzmocnienia swego stanowiska zawarło cesarstwo niemieckie przymierze *odporne* z *Austryą* w r. 1879, które zamienione zastało na *trójprzymierze*, gdy do przymierza Niemiec i Austryi przystąpiły *Włochy* w r. 1887.

Za czasów cesarza Wilhelma I Niemcy zwróciły szczególną uwagę na powiększenie swej marynarki; w tejże epoce powstały kolonie niemie-

ckie w Afryce zachodniej, południowo-zachodniej, wschodniej, na wyspach oceanu Spokojnego i w nowej Gwinei. Jednocześnie wzniósł się do niebywałych rozmiarów handel i przemysł, do czego przyczyniło się ujednostajnienie miar, wag i monety, zbudowanie gęstej sieci kolei żelaznych, oraz udoskonalenie poczt, telegrafów i telefonów.

Cesarz Wilhelm I zmarł w r. 1888, mając lat 90. Po nim nastąpił syn jego, *Fryderyk III*, mąż potężnego umysłu, prawdziwy filozof na tronie, na nieszczęście ludzkości dotknięty nieuleczalną chorobą. Dał on światu wzniosły przykład wiernego pełnienia obowiązku. Zasady, jakich postanowił trzymać się podczas swego panowania, świadczą o wielkich jego zaletach, jako panującego. Fryderyk III panował zaledwie dni 99. Zakończył życie 15 czerwca 1888 r. Następcą jego jest obecnie panujący syn, Wilhelm II. Za jego panowania nabyły Prusy od Anglii wyspę Helgoland.

Powtórzenie.

Komu ofiarowano koronę cesarską? Gdzie odbyły się układy z pełnomocnikami południowych państw niemieckich? Co było ich owocem? Który książę niemiecki ofiarował godność cesarską Wilhelmowi? Gdzie odbyła się uroczystość przyjęcia korony cesarskiej? Kto przyczynił się najwięcej do wzrostu Prus i powodzenia wojennego? Z ilu państw składa się cesarstwo niemieckie? Kto stanowi Radę związkową? Z ilu członków składa się sejm? Pod czyim kierunkiem pozostaje wojsko niemieckie? Kto należy do trójprzymierza? Gdzie

powstały kolonie niemieckie? Co przyczyniło się do powiększenia handlu i przemysłu? Kto nastąpił po Wilhelmie I? Jak długo panował Fryderyk III? Kto obecnie panuje? Jaką wyspę nabyto za Wilhelma II?

Anglia.

Po śmierci Jerzego III wstąpił na tron angielski dotychczasowy regent, *Jerzy IV* (1820 do 1830). Za jego panowania ster rządu spoczywał w rękach dzielnego męża stanu, ministra *Canninga*, który przygotował późniejsze reformy konstytucyi angielskiej.

Konstytucya angielska wymagała wielkiej zmiany. Wprawdzie po długoletnich wojnach z Napoleonem wzmogła się potęga morska Anglii, a przemysł i handel przybrał olbrzymie rozmiary, lecz wydatki wojenne powiększyły nadmiernie długi państwa, co zmusiło rząd do nałożenia nowych podatków. Wszystkie większe majątki ziemskie skupiały się w rękach bogatych lordów, a ogromne zakłady fabryczne wzbogacały ich właścicieli, lecz po za nimi była masa ludu robotniczego, którego wynagrodzenie zależało od powiększenia się zbytu towaru za pomocą handlu z lądem stałym i dobrej woli właścicieli fabryk. Stąd liczba proletaryuszów, to jest ludzi zdolnych zarobić zaledwie na najniezbędniejsze potrzeby, z każdym rokiem wzrastała. Dla nich *cena chleba* stanowiła najżywotniejsze pytanie, a chleb był drogi z powodu obłożenia wysokiem cłem zboża, przywożonego do Anglii. Utrzymanie cła zbożowego leżało w interesie właścicieli ziemskich, stąd też zniesienie go znajdowało w nich zaciętych przeciwników.

Drugą słabą stroną Anglii było ekonomiczne położenie Irlandczyków. Ludność irlandzka, wyznająca *wiarę*

katolicką, doznawała wielkiej niesprawiedliwości od Anglików, protestantów, którzy z biegiem czasu na mocy różnych przywilejów zagarnęli w swe posiadanie wszystkie majątki ziemskie, a ludność krajowa, Irlandczykowie, zeszli na drobnych dzierżawców i ludzi bardzo średniej zamożności. Panowanie Anglików w Irlandyi utrzymywało się jedynie siłą oręża.

Za Canninga polityka angielska zmieniła dotychczasowy swój kierunek. Anglia uznała niezawisłość kolonii, które oderwały się od Hiszpanii w Ameryce południowej, i dopomagała Grekom, walczącym z Turkami o niepodległość. Jednocześnie Canning starał się ulżyć doli Irlandczyków zniesieniem różnych praw, ograniczających ich swobodę. Za jego to sprawą, lubo po jego śmierci, nastąpiła tak zwana *emancypacya* katolików, to jest przypuszczenie ich do parlamentu, w r. 1829. Pomimo to trwała i nadal niechęć Irlandczyków do wielkich właścicieli ziemskich za doznawany od nich ucisk i różne uciemiężenia, wskutek czego biedni Irlandczykowie zaczęli gromadnie przesiedlać się do Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej.

Za następcy Jerzego IV, brata jego, *Wilhelma IV* (1830—1837), najważniejszem wydarzeniem była *reforma parlamentu* angielskiego.

W Anglii z dawien dawna miasteczkom, z biegiem czasu zubożałym, służyło prawo wyboru deputowanych do parlamentu; te sprzedawały swe głosy bogatym lordom. Tymczasem miasta późniejsze, wzbogacone handlem i przemysłem, prawa tego nie posiadały. Za Wilhelma IV odebra-

no to prawo małym miasteczkom i obdarzono niem większe miasta fabryczne.

Wkrótce potem Anglia zniosła niewolę murzynów w swoich koloniach w Indyach Zachodnich, za co wynagrodziła plantatorów, właścicieli dotychczasowych murzynów-niewolników (1834), i odtąd wszelkiemi siłami starała się powstrzymać handel niewolnikami. Za jego panowania Irlandczykowie pod przywództwem *O'Connella* usiłowali wyjednać samorząd w Irlandyi.

Po Wilhelmie IV wstąpiła na tron angielski synowica jego, *Wiktorya*, poślubiona Albertowi, księciu koburskiemu, który zmarł w r. 1861. Z jej wstąpieniem na tron angielski *odłączono* Hanower od Anglii.

Do najważniejszych wydarzeń, zaszłych za panowania królowej Wiktoryi, należy zniesienie *praw zbożowych*, przeprowadzone przez ministra *Roberta Peeta* (Pita) w r. 1846.

Podczas wojny rosyjsko-tureckiej w r. 1854 sprzymierzyła się Anglia z Francyą w celu utrzymania całości państwa Ottomańskiego. O przebiegu tej wojny opowiedziano wyżej.

Za królowej Wiktoryi nastąpiło przyłączenie do korony angielskiej olbrzymich posiadłości *Kompanii wschodnio-indyjskiej* i przyjęcie przez królowę tytułu *cesarzowej Indyi* w r. 1874.

Jak już wiadomo, za czasów ministra Wiliama Pitta zaszły ważne zmiany w urządzeniu Kompanii wschodnio-indyjskiej. Nad dyrektorami zwierzchnią władzę objęła komisya rządowa, bez której nawet gubernator jeneralny nie mógł rozpocząć wojny zaczepnej. Odtąd

z każdym lat dziesiątkiem kompania przysparzała swe dzielnice. W roku 1843 przyłączyła kraj Sind, w sześć lat później cały Pendżab, to jest Pięciorzecze, poczem zwróciła swój oręż na Indo-Chiny, zjednoczyła ze swem państwem prowincję Pegu i znaczną część pobrzeża państwa Awa w r. 1854. Wkrótce jednak bezwzględność Kompanii wschodnio-indyjskiej, jej surowość i chciwość wywołały *straszne powstanie*, trwające przeszło rok cały (1857—1858), stłumione siłą oręża; potem wszystkie te posiadłości razem z wyspą Ceylon przeszły na królowę angielską. W roku 1874 królowa Wiktorya przyjęła tytuł cesarzowej indyjskiej.

Anglicy sprowadzali od pewnego czasu do Chin opium, szkodliwie działające na zdrowie ludzkie; a gdy rząd chiński zabronił handlu tym narkotykiem i rozkazał zerwać wszelkie stosunki handlowe z Anglikami, Anglia wydała wojnę Chinom w r. 1842. Wojna wypadła niepomyślnie dla Chin; Anglicy, dzięki wyższości swej floty i swego oręża, pokonawszy Chińczyków, zniewolili ich do zawarcia pokoju, mocą którego dozwolono Anglikom nadal sprowadzać opium do Kantonu i otworzono jeszcze cztery nowe porty.

Z powodu niedotrzymania przez Chińczyków warunków tego pokoju wywiązały się następnie jeszcze dwie wojny, w roku 1858 i 1860, zakończone nowemi ustępstwami Chińczyków. Chińczycy otworzyli jeszcze inne porty i dozwolili na założenie misyi chrześcijańskich. W drugiej wojnie angielsko-chińskiej brała udział *Francya*.

Anglia, mnożąc swe kolonie w różnych częściach świata, napotykała nieraz opór; stąd wywiązywały się coraz nowe wojny. Do nich na-

leżą wojny: w *Afganistanie*, w południowej Afryce z *Kaframi-Zulusami* i holenderskimi *Boerami*.

Wielka Brytania, władając Indyami i koloniami w różnych częściach świata, rozszerzyła swój handel na całą kulę ziemską. Tysiące okrętów angielskich przewozi towary, wyrabiane w Anglii, do najodleglejszych części świata. Aby wykazać, do jakiego stopnia wzniósł się przemysł, urządzono w r. 1851 wystawę powszechną w Londynie, na której wszystkie części świata popisywały się swemi wyrobami. Przykład Anglii zyskał ogólne uznanie, i odtąd co lat kilka urządzane są wystawy powszechne w różnych okolicach Europy i Ameryki, świadczące o postępie przemysłu całego świata.

Powtórzenie.

Który minister angielski odznaczył się za Jerzego IV? Co sprawiły długoletnie wojny z Napoleonem I? Co rozumieć należy pod prawem zbożowem? Jakie istniały stosunki w Irlandyi? Jaka zmiana nastąpiła w polityce angielskiej za Canninga? Co znaczy emancypacya katolików? Dlaczego Irlandczykowie zaczęli gromadnie emigrować do Stanów Zjednoczonych? Jakie było najważniejsze wydarzenie za Wilhelma IV? Co znaczy reforma parlamentarna? Gdzie Anglia zniosła niewolę murzynów? Na co zwróciła największą uwagę? Kto był O'Connel? Kiedy wstąpiła na tron królowa Wiktorya? Który kraj odłączono od Anglii? Kto przeprowadził zniesienie prawa zbożowego? W jakiej wojnie sprzymierzyła się Anglia z Francyą? Jakie było urządzenie Kompanii wschodnio-indyjskiej? Kiedy odebrano Kompanii zarząd Indyami? Kiedy królowa angielska przybrała tytuł cesarzowej Indyi? Co było powodem pierwszej wojny z Chinami? Jak się zakończyła? Z jakiego powodu po-

wstały dwie następne wojny i jak się zakończyły? Kto brał udział w drugiej wojnie? Z kim, oprócz tego, prowadzili Anglicy wojnę w tej epoce? Kiedy odbyła się pierwsza wystawa powszechna?

Rosya.

Po cesarzu Aleksandrze I, zmarłym w r. 1825 w Taganrogu, wstąpił na tron brat jego, *Mikołaj I* (1825—1855), który siłą i energią przytłumiwszy sprzysiężenie tak zwanych Decembrzystów, zwrócił szczególną baczność na powiększenie sił wojennych Rosyi. W kilka lat później cesarz Mikołaj I wydał wojnę *Turcyi* z powodu niedotrzymania przez nią warunków dawniejszych traktatów. Była to z rzędu czwarta wojna, jakie Rosya prowadziła z Portą Ottomańską.

Wojska rosyjskie wkroczyły do Mołdawii i Wołoszczyzny, zdobyły *Warnę* i *Silistryę* (1829); jednocześnie jenerał *Paskiewicz*, wyruszywszy z Erywanu, zdobytego podczas wojny z szachem perskim (1828), wkroczył do Azyi Mniejszej, a jenerał Dybicz przeszedł Bałkany i, zdobywszy *Adryanopol*, zmusił Wielką Portę do zawarcia pokoju. Rosya, oprócz niektórych niewielkich ustępstw terytoryalnych, otrzymała w Turcyi znaczne przywileje handlowe i wyjednała uznanie niepodległości Grecyi.

Cesarz Mikołaj I-szy taką cieszył się powagą w gronie państw europejskich, iż wystąpił w Warszawie jako rozjemca pomiędzy Prusa-

mi i Austryą. Za jego czasów przypadła piąta wojna rosyjsko-turecka, zwana też wojną krymską, o której przebiegu opowiedziano wyżej.

Po śmierci cesarza Mikołaja I wstąpił na tron syn jego, *Aleksander II* (1855—1881), który, lubo znacznie powiększył państwo rosyjskie na wschodzie przez przyłączenie do Rosyi kraju *Amurskiego*, *Turkiestanu* i zawarł korzystny traktat handlowy z Chinami, dbał przedewszystkiem o poprawę wewnętrznych stosunkow Rosyi. Jemu to zawdzięcza Rosya *zniesienie poddaństwa* w r. 1861.

W r. 1876 cesarz Aleksander II zniewolony został do wydania Turcyi wojny (6-ej z rzędu, jakie Rosya prowadziła z państwem Ottomańskiem) z następnego powodu:

Plemiona słowiańskie, pozostające pod berłem tureckiem, oddawna zniechęciły się do Turcyi z przyczyny nadmiernych podatków, nieograniczonej samowoli urzędników tureckich i prześladowania religijnego. Po długich walkach z Turkami Serbowie wywalczyli sobie niepodległość i w r. 1817 obwołali księciem *Miłosza Obrenowicza*, którego wszakże Wielka Porta uznała dopiero w r. 1830, na mocy pokoju, zawartego w Adryanopolu.

W r. 1875 wznowiły się walki Słowian z Turkami na półwyspie Bałkańskim. Bośnia i Hercegowina powstały przeciw Porcie Ottomańskiej, nie mogąc znieść dłużej prześladowań wszelkiego rodzaju. W roku następnym książę serbski, *Milan*, sprzymierzywszy się z księciem czarnogórskim, *Mikołajem*, rozpoczął walkę z Turcyą. Ser-

bowie odnieśli zwycięstwo pod *Aleksinaczem* nad rzeką Morawą i zamierzali nieść pomoc *Bulgarom*.

Na wiadomość o tem Turcy i osiedleni w Bulgaryi Czerkiesi dopuścili się *strasznych mordów* na Bulgarach i strumieniami krwi przytłumili kiełkujące powstanie. Gdy wreszcie Turcy pokonali milicyę serbską, a wojsko tureckie zamierzało wkroczyć do Serbii, cesarz Aleksander II zażądał od Turcyi natychmiastowego zawieszenia broni. Wówczas rozpoczęły się długie rokowania w *Konstantynopolu*, którym najbardziej przeszkadzała Anglia. Wobec tak obojętnego zachowania się Anglii i innych mocarstw względem położenia chrześcijan, zamieszkałych na półwyspie Bałkańskim, cesarz *Aleksander II* postanowił oswobodzić Bulgarów od Turków.

Na wiosnę r. 1877 armia rosyjska wkroczyła do sprzymierzonej z Rosyą Rumunii. Wojska rosyjskie przeszły *Dunaj* i stanęły w Bulgaryi, gdzie napotkały dobrze uzbrojoną orężem angielskim armię turecką. Bitwy następowały jedna po drugiej; szczególniej wytrwały opór stawiły wąwozy górskie, obsadzone wojskiem tureckiem: *Plewna* i *Szypka*. Armia rosyjska, pokonawszy wszelkie trudności, wśród ostrej zimy przeszła przez Bałkany, zwyciężyła wojska tureckie i stanęła w pobliżu *Konstantynopola*. Jednocześnie druga armia rosyjska, wyruszywszy z Kaukazu, wkroczyła do Turcyi azyatyckiej i zdobyła twierdzę *Kars*.

W tak smutnem położeniu sułtan *Abdul-Hamid* prosił o powstrzymanie kroków wojennych. Warunki pokoju spisano w *San-Stefano*, w pobliżu

Konstantynopola, w lutym r. 1878. Wielka Porta zgodziła się na utworzenie niezawisłego, hołdowniczego *księstwa Bulgaryi*, oraz na powiększenie Serbii i Czarnogórza, które pod koniec wojny rosyjsko-tureckiej ponownie chwyciły za oręż.

Na mocy tego pokoju Rosya rozszerzyła swe granice na południe Kaukazu, przyłączyła do swego państwa port *Batum* i twierdzę *Kars* z okolicą; na zachodzie zaś odzyskała powiaty bessarabskie, które ustąpiła Rumunii na mocy traktatu paryskiego, wzamian za co oddała temuż państwu *Dobruczę* nad dolnym Dunajem.

Rosya, chcąc utrzymać stosunki przyjazne ze wszystkiemi mocarstwami europejskiemi, przedstawiła warunki pokoju San-Stefano kongresowi, zebranemu w *Berlinie* w czerwcu r. 1878. Kongres uznał *niezawisłość* Rumunii i Serbii i potwierdził traktat San-Stefano z niewielkiemi zmianami. Największa zmiana dotyczyła Bulgaryi, podzielono ją bowiem na dwie części: *naddunajską* i *zabałkańską;* naddunajska miała stanowić niezawisłe księstwo bulgarskie, hołdownicze Wielkiej Porcie; zabałkańskie zaś dzielnice miały pozostać przy Turcyi i otrzymać gubernatora chrześcijanina, oraz własną milicyę. Załogi tureckie miały zająć twierdze naddunajskie i strzedz przejścia przez Bałkany, na co szczególny nacisk położył minister angielski, *Beaconsfield* (Bikonsfild), obecny na kongresie; wszakże wkrótce na żądanie Rosyi ustąpiono od tego warunku, a twierdze naddunajskie zrównano z ziemią. Na wniosek ministra austro-węgierskiego, *Andrassy* (Andraszy), uszczuplono

posiadłości, zdobyte przez Czarnogórze, Austryę zaś upoważniono do czasowego zajęcia (okupacyi) swemi wojskami Bośnii i Hercogowiny.

Po ukończeniu obrad Anglia przedstawiła kongresowi tajemnie zawartą umowę z Turcyą, mocą której otrzymała *Cypr* i *protektorat* nad Azyą Mniejszą.

Księstwo Bulgarskie otrzymało konstytucyę, podobnie jak Grecya i Rumunia. Pierwszym księciem obrany był książę *Aleksander Battenberg;* pierwszym gubernatorem Rumelii, to jest Bulgaryi zabałkańskiej, książe *Vogorides*, Aleko-basza. W roku 1881 książę Aleksander bulgarski, za zgodą sejmu, starał się ograniczyć nadużycia parlamentarne, powstrzymujące spokojny rozwój kraju. W roku 1887 książę Aleksander abdykował, a na jego miejsce wezwali Bulgarzy księcia *Ferdynanda Koburskiego.*

W roku 1882 przyjął tytuł królewski książę serbski, *Milan*, po którego ustąpieniu w roku 1889 zasiadł na tronie małoletni syn jego, *Aleksander*, pod opieką regencyi, od roku zaś 1893 sam zarządza sprawami państwa.

Cesarz Aleksander II zakończył życie z ręki mordercy 13 marca 1881 roku w Petersburgu. Po nim wstąpił na tron syn jego, *Aleksander III*, który główną zwrócił uwagę na polepszenie zarządu wewnętrznego. Aleksander III umarł w roku 1894; po jego śmierci wstąpił na tron obecnie panujący cesarz *Mikołaj II.*

Powtórzenie.

Kto wstąpił na tron po Aleksandrze I? Komu wydał wojnę cesarz Mikołaj I? Opisz jej przebieg. Gdzie

zawarto pokój? Co zyskała Rosya? Czyją niezawisłość uznała Wielka Porta? Jaką drugą wojnę prowadzono za Mikołaja I? Gdzie rozszerzyła Rosya swe granice za Aleksandra II? Jaką reformę wewnętrzną zaprowadził Aleksander II? Z jakiego powodu wypadła szósta wojna z Turcyą? Jaki był los Słowian pod panowaniem Turcyi? Które plemię słowiańskie wywalczyło najprzód swą niepodległość? Kto był pierwszym księciem serbskim? Kiedy wznowiły się zaburzenia na półwyspie Bałkańskim? Które kraje powstały w roku 1876? Z kim sprzymierzył się książę serbski Milan? Co ostatecznie zniewoliło cesarza Aleksandra II do wydania wojny Turcyi? Opowiedz przebieg tej wojny. Gdzie zawarto pokój? Co na mocy tego pokoju zyskała Rosya? Jakie zmiany poczynił w nim kongres berliński? Co przeprowadziła Rosya? Kto był pierwszym księciem Bulgaryi? Kto nastąpił po Aleksandrze księciu Battenberskim? Kto był pierwszym królem Serbii? Kto nastąpił po Milanie? Kiedy zakończył życie Aleksander II? Czem się odznaczyło panowanie Aleksandra III? Kto obecnie panuje w Rosyi?

ZAKOŃCZENIE.

Pomimo tylu wojen, trapiących ludzkość w epoce opisanej, nie poprzestaje ona dążyć do coraz większej oświaty, religijności i umoralnienia.

Zwycięstwa Napoleona III na dalekim wschodzie, oraz traktaty zawarte z Chinami i Kochinchiną, otworzyły wstęp religii chrześcijańskiej tam, gdzie dawniej prześladowanie niweczyło wszelkie

prace misyonarzy. Znaczną też czynność rozwinęły misye protestanckie. Dziś przeto niema zakątka ziemi, w którymby misyonarze nie szerzyli zasad wiary Chrystusowej.

Od czasu soboru Trydenckiego nie zwoływano duchownych na powszechne narady. Papież Pius IX, chcąc uregulować wiele spraw religijnych, wezwał do Rzymu tak zwany sobór Watykański, dwudziesty z kolei, w roku 1869. Zjechało się tu przeszło 750 biskupów i prałatów ze wszystkich części świata, nawet z Oceanii.

Podobne zgromadzenie w dawniejszych czasach nastąpićby nie mogło z powodu braku środków komunikacyjnych. Dziś, wskutek zastosowania pary i siły elektrycznej, najodleglejsze krańce świata łatwo z sobą porozumieć się mogą. Przed wiekiem o najważniejszych wydarzeniach dowiadywano się po dłuższym przeciągu czasu, obecnie otrzymujemy w tym samym dniu wiadomość o tem, co zaszło na drugiej półkuli, a pisma peryodyczne zawiadamiają nas codziennie o tem, co dotyczy naszego kraju i krajów ościennych.

Ułatwienia te zawdzięczamy wielkim odkryciom naukowym, zastosowaniu pary do obrotu maszyn, poruszania statków parowych, wagonów na kolejach żelaznych, wynalezieniu telegrafów elektrycznych i telefonów. Wszystkie te wynalazki powstawały zwolna, zwolna doskonaliły się i upowszechniały w całym świecie cywilizowanym, jednocząc z sobą ludy i kraje.

Maszyny parowe, zastosowane do pracy rolniczej, na nowe sprowadziły ją tory. Umiejętna uprawa pól powiększyła dochody właścicieli rolnych, a do większego ich wzbogacenia przyczyniło się wynalezienie sposobu wyrabiania cukru z buraków, którego obniżona cena uczyniła nabycie jego przystępnem dla wszystkich.

Odkąd rękodzieła i przemysł zaczęły posługiwać się maszynami parowemi, obniżyła się cena wyrobów. Średniej zamożności człowiek może dziś żyć wygodniej i korzystać z więcej przyjemności, niż w wieku XVI lub XVII książę panujący. Wszakże upowszechnieniu się przemysłu fabrycznego towarzyszy pewna strona ujemna. Fabryki, przyczyniły się do trzebienia lasów, skutkiem czego nastąpiło zanikanie źródeł, obniżenie poziomu wód i zmiany klimatyczne, którym choć w części zaradzić stara się postępowe gospodarstwo leśne, hodowla lasów, zagajenie wydm piaszczystych, oraz użycie na opałwęgla kamiennego.

Z drugiej strony nadzwyczajne rozpowszechnienie się przemysłu fabrycznego wytworzyło liczną klasę robotników, domagających się opieki i prawa; albowiem nowego rodzaju niedola zaczęła trapić ludzkość: nędza, ciemnota, zepsucie obyczajów szerzą się pomiędzy ludnością fabryczną. Smutne te stosunki oddziaływały szkodliwie na wzrost i siłę następnych pokoleń, co szczególniej dawało się spostrzegać podczas zaciągów wojskowych. To też powszechne rozległo się wołanie, że ludzkość karłowacieje.

Myślący lekarze zaczęli zastanawiać się nad sposobami zaradzenia złemu i z największą starannością zwrócili się do opracowania hygieny, to jest nauki o zdrowiu, i zastosowali jej zasady do różnych kierunków życia społecznego. Staranność ta obejmuje całe społeczeństwo ludzkie i dąży do coraz skuteczniejszego zachowania zdrowia.

Tymczasem dawną prostotę obyczajów w ubiorze, mieszkaniach, powozach, zajęły wymagania wygodniejszego życia. Bardziej wykwintne mieszkania, szaty, mnożące się z dniem każdym potrzeby, zarówno zamożniejszych, jak i mniej zamożnych warstw społeczeństwa, wywoływały większy ruch w zakładach przemysłowych, co znów pobudzało do nowych wynalazków i tworzenia się nowych gałęzi przemysłu. Z uwygodnieniem życia zwiększyła się ogłada towarzyska. Dziś najmniej wykształcony człowiek stosuje się do pewnych przepisów przyzwoitości, których nie znano w wiekach dawniejszych.

Z innej jeszcze strony zmieniły się stosunki europejskie. Zniesiono okrutne postępowanie z ludźmi podejrzanymi o przestępstwo; nie palą już na stosach winowajców, nie tłuką kołem, nie męczą na torturach, aby zmusić do wyznania prawdy. Dziś i w zbrodniarzu uznajemy zbłąkanego bliźniego, któremu ułatwić należy drogę do poprawy, a nie szczędząc kosztów na budowę więzień poprawczych, uznajemy, że postęp ludzkości zależy od udoskonalenia wychowania niższych warstw społecznych. W całej niemal cy-

wilizowanej Europie wszyscy są równi w obliczu prawa. Zniesiono tu poddaństwo, a na całym świecie niewolę murzynów.

W dawniejszych czasach jedynie rzemiosło wojenne, zdobycze, oraz niewolnictwo i korzystanie z pracy przymusowej innych ludzi były głównym środkiem wzbogacania się, dziś własna praca i oszczędność stały się źródłem bogactwa każdego człowieka, do czego dopomagają różne instytucye, mające dobro społeczeństwa na celu, jak: kasy oszczędności, kasy pożyczkowo-wkładowe, towarzystwa, ubezpieczające majątek, chroniące potomność od biedy i niedoli i inne.

Dla ożywienia przemysłu zaprowadzono wystawy przemysłu krajowego, z których wytworzyły się wystawy powszechne, pobudzające do współubiegania się w owocach pracy. Handel wywołał współzawodnictwo narodów, zaludnił przestworza mórz tysiącami parowców, oplótł kulę ziemską siecią drutów telegraficznych i kolei żelaznych.

We wszystkich gałęziach wiedzy i przemysłu nabyto przekonania, że wspólnemi siłami prędzej dochodzi się do celu, niż pojedynczemi, stąd powstały towarzystwa akcyjne, podejmujące się robót, wymagających ogromnych nakładów. Z tego też powodu różne towarzystwa naukowe zbierają się peryodycznie na narady, mające na celu postęp nauki.

Obecnie uważamy za pewnik, że chociaż nie wszyscy ludzie posiadają jednakowe zdolności, to wszakże wszyscy zdolni są do przyjęcia oświaty

i większego umoralnienia. Wogóle uczucie ludzkości objawia się coraz żywiej we wszystkich kierunkach. Przyczyniło się ono do większej dbałości o zdrowie i dolę klas uboższych. W każdym też kraju mnożą się szpitale, towarzystwa dobroczynności, lombardy i inne zakłady dobroczynne.

Taka jest w głównych zarysach charakterystyka ostatniej doby wieków nowożytnych, różniąca je całkowicie od wieków średnich i starożytnych.

SPIS RZECZY.

Str.

Wstęp 1

OKRES I.

Od odkrycia Ameryki do pokoju Westfalskiego.

Odkrycie drogi morskiej do Indyi Wschodnich . . 7
Odkrycie Ameryki 11
Karol V i Franciszek I 22
Reformacya 27
Zaburzenia w Niemczech 32
Szerzenie się reformacyi 36
Filip II 42
Francya 48
Anglia 56
Dania, Szwecya i Norwegia 61
Słowiańszczyzna.
Polska 65
Wielkie księstwo moskiewskie 77
Niemcy przed wojną trzydziestoletnią 82
Wojna trzydziestoletnia 85
Ciąg dalszy 90
Ciąg dalszy 95
Pokój westfalski 97

OKRES II.

Od pokoju westfalskiego do rewolucyi francuskiej.

Str.

Wiek Ludwika XIV.
Francya 100
Rządy Ludwika XIV 105
Wojna o następstwo tronu hiszpańskiego 107
Anglia 114
Anglia rzeczpospolitą 118
Niemcy i Węgry 121
Polska 127
Rosya 132
Wojna północna 134
Cesarz Karol VI i sankcya pragmatyczna 140
Brandenburgia i Prusy 143
Prusy 146
Fryderyk II W. Wojna o następstwo tronu austryackiego 148
Wojna siedmioletnia 152
Austrya do roku 1792 157
Francya 160
Anglia 162
Indye Wschodnie 167
Hiszpania 168
Portugalia 169
Dania 170
Szwecya 171
Rosya 172
Polska 177

OKRES III.

Od rewolucyi francuskiej do czasów obecnych.

Główne przyczyny rewolucyi 186
Zgromadzenie narodowe konstytucyjne 186
Zgromadzenie prawodawcze 194
Konwent narodowy 197
Panowanie terroryzmu 199
Dyrektoryat i konsulat 202
Wojny od 1792—1795 205

Str.

Ciąg dalszy 208
Wojny w 1796 i 1797 211
Wyprawa Napoleona do Egiptu 216
Wojny od 1798 do 1803 220
Napoleon od roku 1800—1815 224
Trzecia koalicya 227
Wojna z Prusami i Rosyą 230
Wojna na półwyspie Pirenejskim 233
Wojna Austryi z Napoleonem 236
Napoleon na szczycie potęgi 238
Wyprawa Napoleona do Moskwy 240
Wojna odwetowa w Niemczech 246
Wojna odwetowa we Francyi 250
Kongres wiedeński 252
Powrót Napoleona z Elby 254
Hiszpania 258
Portugalia 260
Francya do roku 1830 262
Grecya i Turcya 265
Wydarzenia do połowy bieżącego stulecia.
Francya 268
Niemcy 270
Włochy 272
Czechy i Węgry 273
Księstwa nadelbiańskie: Szlezwig i Holsztyn . . . 275
Napoleon III 277
Wojna krymska 278
Wojna z Austryą i zjednoczenie Włoch 279
Wyprawa do Meksyku 284
Wojna z Duńczykami 287
Wojna Prus z Austryą i Niemcami 289
Wojna Włoch z Austryą 292
Wojna francusko-pruska 293
Ciąg dalszy 298
Wskrzeszenie cesarstwa niemieckiego 302
Anglia 306
Rosya 311
Zakończenie 316

BIBLIOTEKA NAUKOWA
WAP
10108/
1